

2023 / №3

БАШКЫ ЧИТЕЛЬ

Башкыларга эртем-методиктиг сөткүүл

«Улуг-Хемнин агымы дег күштүг, ак-көк Тывавыстын
дээри дег арыг, бора хектин эдери дег өткүт, алдын-сарыг
сыгырганын ырлаары дег эмдептиг төрээн дылым!»

Сат Ш.Ч.

Капсырылга:

Тыва дым

2023 / №3

БАШКЫ ЧИТЕЛЬ

№ 3 (129) 2023

1993 чылдың январьда үндүрүп эгелээн.

ТУРГУЗУКЧУЗУ – Тыва Республиканың Өөредилге яамызы

ҮНДҮРҮКЧҮЗҮ – Национал школа хөгжүүдер институт

КОЛ РЕДАКТОРУ – Эрес Кол

РЕДКОЛЛЕГИЯ: *Онтур С.М.,
Ооржак Л.А., Донгак Л.Д., Манчин-оол Ю.В.,
Даржсаа А.Д., Лопсан С.Э., Ооржак Ч.А.*

ТУРГУЗУКЧУНУҢ АДРЕЗИ: 667000,
Республика Тыва, Кызыл, Ленин, б.39.

ҮНДҮРҮКЧҮНҮҢ АДРЕЗИ: 667000, Республика Тыва,
Кызыл, Рабочая, б.2

РЕДАКЦИЯНЫҢ Е-MAIL: bashkyir@mail.ru

Бүрүткеткен дугаары:
2022.12.15-те ПИ № ТУ 24-01222

ДОПЧУЗУ

РЕДАКТОРНУҢ СӨЗҮ

Редакторнұң сөзү	5
------------------------	---

ТЫВА ДЫЛ ХҮНҮНГЕ

ХОВАЛЫГ В.Т., Тыва Республиканың Баштыңы	6
ХАРДИКОВА Е.В., Тыва Республиканың Өөредилге яамызының сайыды	7
Төлөвилел. Тыва Республикаға 2024–2033 чылдарда тыва дылдың хөгжүлдезинге күрүне деткимчезиниң эчис сорулгалары	8
Дагдынықчы, Башкы болгаш тыва chanчылдарның суртаалчызы	10

ЭРТЕМ

КҮЖҮГЕТ М. А. Фольклорист Доржу Кууларның Литературлуг музейде шыгжаттынган материалдары	11
ДОРЖУ К. Б. Алексей Агаанович Хуурак	13
СЕРЕН П. С. Моолдуң Хомду аймактың тываларында	19

БАШҚЫЛААШКЫН АЖЫЛЫ

НОРБУ Э. О. Шүлүк чогаалында күску пейзажты чуруп көргүскенин школага өөредири	24
Монгуш А. А. Школа назыны четпәэн уругларның өөредилге албан черлеринге төрәэн дылынга чугаа сайзырадырының чамдық арга-методтары	27
ОЛЧАТ-ООЛ С. Б.. Ортумак өөредилге черинге чечен чогаал кичәелиниң планы «Күлтегинге турасқааткан биче бижик»	31

УЛУСЧУ КИЖИЗИДИЛГЕ

ШААЛЫ А. С. Өг-бүле педагогиказының ниити айтырылары болгаш башқыларга сүмелер	36
---	----

БАШҚЫЛАР БОЛГАШ ДАГДЫНЫҚЧЫЛАР

КОЛ Э. Н. Мергежилиниң дәэди чадазында башкы	41
КЫРГЫС М. Д. Сан эртеминин бирги тыва доктору, шыдырааның 8 дакпыр чемпиону ам кайдал?	46
ДОНГАК Ю. Башкым беләэ	51

ӨӨРЕНІКЧИЛЕР БУЛУҢДА

ТӨРЕ С. Амғы тыва шүлүк чогаалында башкы кижиңиң овур-хевири	54
СААЯ А. Чогаадыкчы хоочун башкы – Көкеш Серин-ооловна Серен-Чимит	57

ЧОГААЛ АРЫНЧЫГАЖЫ

ООРЖАК Р. К.	59
СОРУКТУГ Ш. Ш.	60
ОНДАР А. Б.	62

ЮБИЛЕЙЛЕР

САЛЧАК В. С. Сергей Пюрбюнүң 110 харлаан оюнга	64
Н. КУУЛАР. Степан Сарыг-оол – тыва дылдың туураан шевери	68
САЛЧАК Б.В. Уруглар кижицидилгезинге бараан болуп...	71

КАПСЫРЫЛГА – ТЫВА ДЫЛ

ЧАП М. Ч. Дыл болгаш очулга	74
ДОРЖУ К. Б. Тыва дыл дугайында	78
СЕГЛЕНЦМЕЙ Л.Ө. Лексикага түңнел кичәэл	81
КАРТИ Л. Т. Демдек ады	83

Эртем-методиктіг сеткүл «БАШҚЫ»

**ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ БАШТЫңЫНЫҢ
ЧАРЛЫЫ**

**УКАЗ
ГЛАВЫ РЕСПУБЛИКИ ТЫВА**

О Дне тувинского языка

В целях сохранения, поддержки и развития тувинского языка как государственного языка Республики Тыва и неотъемлемой части культурного и духовного наследия тувинского народа постановляю:

1. Установить День тувинского языка и отмечать его ежегодно 1 ноября.
2. Настоящий Указ вступает в силу со дня его подписания.

Глава Республики Тыва

Ш. Кара-оол

г. Кызыл
18 января 2016 года
№ 11

X үндүлүг номчукчу!

Бо чылгы «Башкы» сеткүүлүнүң 3-ку үндүрүлгези Тыва дыл хүнүнге уткуштур үнүп туарар. Республикага Тыва дыл хүнүн 2016 чылда демдеглеп эрттирип эгелээнден бээр Ноябрь 1 – тыва чоннуң база бир улуг байырлалы болу берген. «Башкы» сеткүүлүнүң редакциязының өмүнээзинден Тыва дыл хүнү таварыштыр башкыларга болгаш көвей санынг номчукчуларының чылыг-чымчак байырны сеткиливис ханызындан чедирип тур бис!

Тыва дыл – бистин төрээн чонувустун өске чоннардан онзаланып чоруур эң-не дээди эртинези, байлакшылы. Кандыг-даа омак-сөөктүг кижинин дээди чоргааралы – оон төрээн дылы болур. Кижи төрөлгөтөнниң нийтилелинде ангы-ангы аймак-сөөктүг чон бүрүзү төрээн дылын, төөгүзүн, үндезин культуразын, ада-өгбелериниң чаагай чаңчылдарын болгаш ыдыктыг сүзүглөдөрөн салгалдан салгалче дамчыдып, ол-ла бүгүнү кезээ мөнгеде кадагалап арттырып алышын күзеп чоруур.

Тыва чоннуң төрээн дылы – түрк уктуг дылдарның бирээзи. Бистин мерген угааныг өгбелеривистин, бурунгу чонувустун чүс-чүс чылдар дургузунда аралажып-чугаалажып, ажыглап келген дылы, үе-шагның дошкун аажызынга-даа алыспайн, бо хүннерге чедир бүдүнбүрүнү-бile дамчып чедип келгенингэ чоргаарланмас аргавыс чок. Ынчалза-даа амгы үеде тыва дылдың ажыглалы кызаалап, нийтиледе туружу кошкай бергенин республиканың чурттакчы чону эскерип көрүп, билип туарлар. Төрээн черинге болгаш тыва дылынга ынак, чонунуң чолу дээш сагыш човап чоруур кижилерни бо тургустунуп келген байдал дүвүретпестин аргазы чок. Башкылар, эртемденнер, чогалчылар, культура ажылдакчылары тыва чоннуң төрээн дылының келир үезинчे бүгү-ле кичээнгейин угландырып, оон сайзыралы, хөгжүлдэзи дээш мурнуку одуругда иженип чоруурлар. Август 22-ниң хүнүнде ТР-ниң Чазак Баштыңы Владислав Ховалыг «2024-2033 чылдарда тыва дылдың хөгжүлдэзингэ күрүнэ деткимчезиниң Эчис сорулгалары» деп чарлыкка атты салган. Ол болза тыва дылды хөгжүдер болгаш оон үнезин бедидер хөй-ле ажылдарның, хемчеглерниң планнаашкыны-дыр.

Тыва дылдың кырында диргелип келген айылды чавырылдырар сорулгалыг ажыл-чорудулганың уг-шии көстүп, күрүнэ деткимчезиниң Эчис сорулгаларын бадылааны өөрүнчүг медээ болган. А ол-ла бүгүнү херек кырында боттандырары, тыва дылды келир үеде кадагалап арттырып алышы – тыва чоннуң төрээн дылынга хүндүткeli болгаш ынакшылындан, национал чоргааралындан дорт хамааржыр.

База катап төрээн дылыныстың байырлалы – Тыва дыл хүнү-бile! Бистин төрээн дылыныстың үнези үргүлчү бедик болур болзун! Арыг бурун, чечен-мерген тыва дылыныс мөнгө шагда читпес болзун деп йөрээдим!

Эрес КОЛ,
«Башкы» сеткүүлдүң кол редактору

Делегейде алды муң ажыг дылдар бар. Олар кандыг-ла-бир чоннун төрээн дылы болур. Сагыш-сеткилдин дээди илерээшкини – төрээн дылында. Долгандыр хүрээлэнни, өртемчейни канчаар хүлээн алтыры база-ла дылывыста. Төрээн тыва дылывыс дээрge чоннун сагыш-сеткили, оон каасталгазы-дыр.

Тыва дылывыс – байлак, уян, чараш, ындынныг. Ында хөөмөй-каргираанын хөөнү, тайга-таксылдың чаңгызы, хемнер сугларның шулураажы, айлан-куштарның ырызы, карак четпес ховуярның ыржымы, анай-хураганың алгызы, хенче чаштың чулчураажы, өгбелеривистин чагыг-сүмелери сиңниккен.

Өгбелеривистин биске арттырып бергени өндүр тыва дылывыс чонувустун өртээ чок эртинези болур. Бир эвес тыва дылывысты уттуп, чидирип алыр болзувусса, национал чоргааралывысты ышкынганывыс ол. Дылды камнап, хөвээр арттырар дээш, ону кандыг-даа өскертилге, чаартылга чок ажыглаңар деп шыдавас бис. Дыл дириг организм-бile дөмөй болганда, хөгжүүр, сайзыраар, чаарттынаар. Дылывысты чаартыр дээш, чугаа культуразынга ужур-утказы тодаргай эвес, хөй-ле билдинмес, даштыкы сөстерни ажыглаңар дивейн тур мен. Даштыкы сөстерни каяа, канчаар ажыглаарында кызыгаарлаашкыннаар чок. Ынчалза-даа ол сөстерни солуптар дыка чараш, ханы уткалыг сөстер, сөс каттыжышкыннары тыва дылывыста көвей. Бистин тыва дылывыстың сөс курлавыры хөлчок байлак.

2022 чылдың декабрьда Тываның Дээди Хуралынга (Парламентизинге) бодумнуң Айт-калым берип тура, республикада дыл политиказынга сонуургалдыг шупту субъектилерниң күженишикнерин мөөннээр болгаш ажыл-чорудулгазын идепкейжидер документини ажылдалап кылдыры чугула апарганын демдеглээн мен. Ол ынчан дыл политиказын боттандырыр болгаш национал дылды кадагалап арттырар айтырыглар талазы-бile күрүне комиссиязы тургустунган. Ооң составынче социал яамылар болгаш ведомстволарның удуртукчулары, эртем албан черлериниң болгаш хөй-ниити организацияларының ажылдаччылары кирип, стратегтиг документини ажылдалап кылган. Тыва дылды хөгжүүдүп, сайзырадырынга күрүнеден деткимче көргүзөр сорулгалыг үр хуусаалыг ажыл-чорудулгалиг Эчис сорулгалар хүлээн алдынган. 2024–2035 чылдарда боттандырырар Эчис сорулгаларда тыва дылдың нийтилелгэ ажыглалын калбартыр, оон үнезин бедидип, дылдың нормаларын болгаш сөс курлавырын кадагалаар болгаш хөгжүүдер, ол ышкаш тыва-орус, орус-тыва ийи дылдың дең эргелиин хевирлээр, ону хөгжүүдер ажылдарны киирген.

Тыва Республиканың башкыларының бурунгаар көрүжүн, арга-дуржуулгазын солчур шөлү, индири – «Башкы» сеткүүлү тыва дылывысты кадагалап арттырар дээш, оон башкылаашкыннаа, чаартылгазынга болгаш сайзыралынга улуг рольду ойнап, көскуй чөрни ээлээринге идегээр мен.

ХОВАЛЫГ В.Т.,
Тыва Республиканың Баштыңы.

Чуртунга ханы хандыкшылдыг болуру –
төрээн дылынга ынакшил чокта, болдунмас.
К. Паустовский.

Амгы үеде база бир улуг байырлалы-
выс Тыва дыл хүнү таварыштыр сiler
бүгүдеге чылыг-чымчак байырым чедирип тур
мен. Тываның Улустун чогаалчызы Александр
Александрович Даржайның чырык адынга
мөгейип, Тыва дыл хүнүн сес дугаар байырлап
эртирип турарывыс бо. Ук чогаалчывыстың
ачызында Ноябрь 1 – Тыва дыл хүнү кылдыр
доктатаатынган болгай.

Тыва дыл – күрүне дылды болбушаан,
өөредилгениң, киизидилгениң, албан-ёзу
харылзаазының, эртемниң, солун-сеткүүлдүң,
культураның болгаш уран чүүлдүң дылды
болур хүлээлгезин күүседип келген. Бо
хүннерде школаларда, уруглар садтарында,
дээди өөредилгэ черлеринде тыва дылды
өөредип турар. Тыва дыл болгаш төрээн чогаал
башкыларының арга-дуржулгазын, өзүлдезин
бединдеринге таарымчалыг байдалдарны
тургузуп, оларның ажыл-ижинге ажыктыг
методиктиг сүмелерни болгаш тускай
программаларны ажылдап кылыш турар.
Өөредилгэ номнары база парлаттынып, чаарттынып туарын демдеглеп каалы.

Бо чылын Тыва Республиканың Чазаа тыва дылдың хөгжүлдезинге күрүне деткимчезиниң
Эчис сорулгаларын хүлээп алган. Ол Эчис сорулгаларда өөредилгэ адырынга хамааржыр
айтырыглар эвээш эвес. Тыва Республиканың өөредилгэ албан черлеринге күрүне дылды болур тыва
дылды өөредиринге таарымчалыг байдалдарны тургузар дугайында айтырыг шиитпирлэтинип
турар. Школа назыны четпээн уругларга база школаларга орус дыл-бile дең кылдыр тыва дыл
шактарын көвүдедири көрдүнген. Депшилгелиг технологиялар сайзыралының үезинде эртем
адырының амгы чедиишкеннериングе даянгаш, ИТ-технологиялар база дылдар башкылаарының
методиказы-бile тыва дылдың литературулуг нормаларын өөредир чаартылгалыг аргаларны
чогаадып, ажыглалче киирерин планнап турар. Уругларга болгаш аныктарга тыва дылды
өөредирини электроннуг интернет курлавырын ажылдап кылыш, тыва дыл болгаш төрээн
чогаалга олимпиадаларны эртирир сорулгалыг бис. Тыва дылдың болгаш культураның немелде
өөредилгэ шактарының программаларын тургузуп, ону боттандырар.

Чон бүрүзү төрээн дылын дамчыштыр чер-чуртунга болгаш ада-өгбелериниң ёзу-
чаңчылдарынга ынакшылын хевирлээр, төөгүзүн хүндүлөп билир кылдыр өөренир. Хакасияда
Хакас дыл хүнүн, Бурятияда – Бурят дылдың, Алтай Республикада – Алтай дыл хүнүн демдеглеп
эртирип турар. Бистин республикада чүс хире ангы-ангы язы-сөөктүг чоннарның төлээлери
чурттап турар. Олар тус-тузунда төрээн дылын хумагалап, сайзырадып, салгалдан салгалч
дамчыдып чоруурлар.

Өгбелерден дамчып келген уран-чечен тыва дылды, хөөмөй-сыгытты, ачы-чолдуг хамнарның
алгыштарын, тыва чоннуң үндезин культуразын болгаш төөгүзүн кадагалап арттырары бистин
салгалдың улуг хүлээлгези болур.

ХАРДИКОВА Е.В.,
Тыва Республиканың Өөредилгэ яамызының сайыды.

**УКАЗ
ГЛАВЫ РЕСПУБЛИКИ ТЫВА**

**ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ БАШТЫҢЫНЫң
ЧАРЛЫЫ**

**О Стратегии государственной поддержки и развития тувинского языка
в период с 2024 по 2033 гг.**

Во исполнение п. 3 Указа Главы Республики Тыва от 16 декабря 2022 г. № 408 «О Государственной комиссии по вопросам реализации языковой политики и сохранения национального языка в Республике Тыва» и в соответствии с Законом Республики Тыва от 31 декабря 2003 г. № 462 BX-1 «О языках в Республике Тыва» постановляю:

1. Утвердить прилагаемую Стратегию государственной поддержки и развития тувинского языка в период с 2024 по 2033 гг.
2. Государственной комиссии по вопросам реализации языковой политики и сохранения национального языка в Республике Тыва (В.Д. Март-оол) разработать план мероприятий по реализации Стратегии государственной поддержки и развития тувинского языка в период с 2024 по 2033 гг. в месячный срок после вступления в силу настоящего Указа.
3. Разместить настоящий Указ на официальном интернет-портале правовой информации (www.pravo.gov.ru) и официальном сайте Республики Тыва в информационно-телекоммуникационной сети "Интернет".
4. Настоящий Указ вступает в силу со дня его официального опубликования.

Глава Республики Тыва

г. Кызыл
21 августа 2023 года
№ 274

В. Ховалыг

ТӨЛЕВИЛЕЛ
Тыва Республикага 2024—2033 чылдарда тыва дылдың
хөгжүлдезинге күрүне деткимчезиниң
ЭЧИС СОРУЛГАЛАРЫ

I. Ниити чүүлдер

Тыва дылдың туружун Тыва Республиканың Үндезин хоойлузунда (2001 ч.) болгаш «Тыва Республикада дылдар дугайында» деп Тыва Республиканың хоойлузунда (2003 ч.) орус дыл-бile чергелештир күрүне дылы кылдыры быйыглаан.

Тыва Республиканың күрүне дылдарының бирээзи болур тыва дылдың хөгжүлдезинге күрүне деткимчезиниң Эчис сорулгалары (моон ыңай – Эчис сорулгалар) дээрge тыва дылды деткиириниң узун үеде планнаашкынының угшин айтыр системазы болур.

Эчис сорулгаларның салдынганының ужуру – тыва дылдың хөгжүлдезин деткиириниң, ооң ниитилде хүлээлгелерин калбартырының болгаш алдар-адын бедидериниң, тыва дылдың нормаларын хөгжүдүп, сөс курлавырын кадагалавышаан, сайзырадырының база тыва-орус, орус-тыва ийи талалыг билингвизмни чедип алыр талазы-бile куруне болгаш тус чер чагыргаларының, хоойлужудулга, эртем болгаш өөредилгэ албан черлериниң, хөй-ниити каттыжышкыннарының болгаш хамаатыларның демнig ажыл-чорудулгазын чедип алыры болур. Эчис сорулгалар Тыва Республикада дыл политиказының боттанырынга сонуургалдыг субъектилерниң күжениишкеннерин углав, мөөннеп, ажыл-чорудулгазын идепкейжидеринче угланган.

Үк Эчис сорулгалар Россия Федерациизының Үндезин хоойлузунун (1993, 2020), Тыва Республиканың Үндезин хоойлузунун (2001) чүүлдеринге, «Россия Федерациизының чоннарының дылдарының дугайында» Россия Федерациизының Хоойлузунга (1991), 2025 чылга чедир Россия Федерациизының национал политиказының күрүнениң Эчис сорулгаларынга, «Тыва Республикада дылдар дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунун (2003) чүүлдеринге үндезилеп тургустунган болгаш, Россия Федерациизының болгаш Тыва Республиканың дыл политиказында тыва болгаш орус дылдарның аразында харылзааларның хөгжүлдезиниң кол чүүлдерин сагып турар.

Эчис сорулгаларның үндезиннери:

1) тыва дыл дээрge тыва чоннуң культуразының бýжыг хөгжүлдезиниң чугула

курлавыры болгаш национал бот-медерелиниң кол үндезини дээрзинге даяныр;

2) Тыва Республиканың девискээринге тыва литературлуг дылды хөгжүдөр база ооң байып хөгжүүрүнүң кол курлавыры болур диалект хевирлерин камгалаар талазы-бile ажылдаар;

3) амги ниитиледиң аңгы-аңгы чоннар аразында бот-боттарын билчиp амыр-тайбың хөгжүүрүнүң магадылалы болур тыва-орус, орустыва иий талалыг билингвизмни (ийи дылды эки билирип) чедип алырынга күрүнениң деткимчези албан деп туршту ээлээр;

4) дыл политиказының шупту субъект-тилериниң сонуургалдарын барымдаалаар болгаш республикада дыл политиказының кол угланышкыннарын боттандырып чорударда, ниитилди, хамаатыларны, хөй-ниити база эртем, коммерциялыг, коммерциядан дашкаар албан черлерин болгаш каттыжышкыннарын кириштирир;

5) дыл болгаш культура талазын деткиири-бile Тыва Республиканың девискээринден дашкаар чурттап турар этниктиг тывалар болгаш Россияның өске-даа чоннары-бile харылзааларны калбартып хөгжүдөринче угланыр.

Эчис сорулгаларның күүседикчилери: Тыва Республиканың Чазаа, Тыва Республиканың Дээди Хуралы, Тыва Республиканың Санхөө яамызы, Тыва Республиканың Өөредилгэ яамызы, Тыва Республиканың Чурагайлыг сайзыралының яамызы, Тыва Республиканың Культура яамызы, Тыва Республиканың Көдээ ажыл-агый болгаш аьш-чем яамызы, Тыва Республиканың Кадык камгалал яамызы, Тыва Республиканың Орук-транспорт комплексиниң яамызы, Тыва Республиканың Эртем талазы-бile агентилели, Тыва Республиканың Нациялар ажыл-хөрээнниң талазы-бile агентилели, Тыва Республиканың Аныяктар ажыл-хөрээнниң талазы-бile агентилели, Тыва Республиканың Чазааның чанында Тываның гуманитарлыг болгаш тускай социал-экономикиг шинчилелдер институту, Тываның күрүне университети, Россияның Эртемнер академиязының Сибирьде салбырының Тываның бойдус байлаан бүрүн шингээдириниң институту.

(Уланчылыг)

ДАГДЫНЫКЧЫ, БАШКЫ БОЛГАШ ТЫВА ЧАҢЧЫЛДАРНЫң СУРТААЛЧЫЗЫ

Кандыг-даа солун-сеткүүлдү холга тудуп алырга, ооң бирги арнында кымны салганы кижииниң сонуургалын оттуарар. Валентина Бегзиевна МОНГУШТУ сеткүүлдүң номчукчулары ооң тыва чаңчылдар дугайында видео-өөредиглерinden танып кааны чадавас.

Б.Б. Монгуш ССРЭ-ниң улус чырыдышкынының тергиини, Тыва Республиканың Улустун башкызы, ТР-ниң өөредилгезиниң алдарлыг ажылдақчызы, «2005 чылда Чылдың кижиши», «Барыын-Хемчик кожууннун хүндүлүг хамаатызы» деп хүндүлүг аттарның эдилекчизи, «Кыстың бүдүжү» деп номнуң авторларының бирээзи (А.С.Шаалы-бile), «Ак баштыгларның алдын үүజези» деп номнуң болгаш республика солуннарынга үнген 70 ажыг материалдарның автору. Валентина Бегзиевна Монгуш өөредилге шугумунга 47 чыл ажылдааш, хүндүлүг дыштанылгаже үнген. Ажыл-ишке өөренген хоочун башкы кайын анаа олурар, ам-даа улусчу ужурлар талазы-бile ажылдарны бижип, «Истеримниң дизии» деп номну чырыкче үндүреринче белеткеп туар.

Тыва чаңчылдар дугайында онза солун өөредиглерни чорудуп туар-даа болза,

башкының чоргааралы оон чырыкче үндүрген ажылдары эвес, а өөреникчилери. **Монгуш Сергей Сайын-Белекович** – генерал-майор, Тыва Республиканың иштики херектер яамызының сайыды чораан. **Доржу Татьяна Хертековна** – өөредилгезиниң алдарлыг ажылдақчызы, Кызыл-Мажалыктың №1 школазының башкызы. **Ооржак Алексей Кара-оолович** – билдингир режиссер, Россияның болгаш Тываның культуразының алдарлыг ажылдақчызы, Тываның Улустун артизи. **Тулуш Радик Викторович** – Тываның культуразының алдарлыг ажылдақчызы, «Үер» рок-бөлүктүң үндезилекчилеринин бирээзи, «Хүн-Хүртү» бөлүүнүн киржикчизи, **Салчак Байлак Валерьевна** – педагогика эртемнериниң кандидады, ТывКУ-да башкы. Дыка хөй өөреникчилери республиканың аңгы-аңгы булуңнарында башкызының изин салгап, башкы мергежилди шилип алган ак сеткилдии-бile ажылдап чоруур. Өөреникчилеринден аңгыда, төлдери дег уттуңдурбас, удуртуп чораан клазы база туарар.

«1970 чылда өөм ээзин Шекпээрже партком секретары кылдыр чоруткан. Мен өг-булем аайы-бile база 1970–71 өөредилге чылында Шекпээр школазынга ажылдай берген мен. Менээ 5«б» классты берип каан. Класстың даргазынга Монгуш Альбинаны соңгуп алган бис. Бо классты үш чыл алдым. Класс бүгү

хемчеглер талазы-бile школаның эң эки клазы апарган.

Удуртуп турган класстарымның кайызын кандыг дээр! Ынчалза-даа бо класс мээн-бile харылзаазын үспээн. Чижээ, мээн 80 харлаан юбилейимге бүдүн отряд рапорт берип, бажыңымның подъездизиниң чанынга пионер идик-хептиг: ак хөйлен, кызыл галстук, пилотка кеткен манавааным уттуңдурбас белекти мөнээ ынчалдыр сөнгээн. Бо бүгү – тыппазы чок Альбина Онза-Байыровнаның мерген угааны болбайн канчаар! Ынчангаш өөреникчимниң өөреникчилери-бile сеткүүлдүң бирги арнында үнүп келгенимге аажок өөрүп, бо класс база башкызының өөренип чораан клазы ышкаш эп-найыралдыг, демнig болгаш чедиишкүннүүг кижилир бооп артын күзээр-дир мен. Бо үстүнде демдеглээним клазым кончуг демнig, кандыг-даа байдалда бот-боттарынга дузалажып чоруурлар. Улуг «демнig саасканнар...»-дыр ийин.

Ам өөреникчилерим 60 хар ажып, кастыктары хыраалай-даа берген болза, оларның карактарында отчугажы хыппышаан хөвээр чорду. Ынчангаш башкы мергежилин шилип алган кижи бүрүзүнгө чогаадыкчы, шыдамык, уругларга ынак, мергежилингэ чилиингэ чедир бердинип ажылдаарын чагып, күзеп артым».

Тыва дылывыс хүнү-бile, дагдыныкчы эштерим, башкылар, тыва дылдың шынчы өөредигчилери!

ДАРЖАА А.Д. Дагдыныкчы, Башкы болгаш тыва чаңчылдарның суртаалчызы

М. А. КУЖУГЕТ,

Тываның күрүне университединде Литературлуг музейнин эргелекчиizi

ФОЛЬКЛОРИСТ ДОРЖУ КУУЛАРНЫҢ ЛИТЕРАТУРЛУГ МУЗЕЙДЕ ШЫГЖАТТЫНГАН МАТЕРИАЛДАРЫ

Тыва улустуң аас чогаалын чынып бижиир, парлаар, шинчилээр буюнныг ажылды орус эртемденнер болгаш аян-чорукчулар В.В. Радлов, Г.Н. Потанин, Н.Ф. Катанов, Ф.Я. Кон, А.В. Анохин болгаш өскелер-даа XIX вектиң ийиги чартыында эгелээн. Чоорту улустуң аас чогаалын чынып, бижип, парлап, шинчилээринге таарымчалыг байдалдар Тывага тургустунуп, тыва эртемденнер, чон боттары ук ажылга киржип эгелээн.

Тывага ТДЛТЭШИ-ни (амгы ТГШИ-ни) тургузуп, аңаа литература болгаш фольклор секторларын организастаан соонда, аас чогаалын шинчилээр ажыл шуудаан. Тыва фольклористиканың баштайгы көску төлээлеринге А.К. Калзан, Д.С. Куулар, Д.К-Ч. Ондар хамааржыр. Оларның ажыл-ижин амгы үде эртемденнер С.М. Орус-оол, З.Б. Самдан, М.Б. Кунгаа болгаш өскелер-даа уламчылаан.

Аас чогаалын эки билир чечен-мергеннерни тып илередирингэ, улустуң аас чогаалын чынып бижиирингэ, тоолчуларның, ыраажыларның намдар төөгүзүн болгаш оларның репертуурын тургузарынга эртемденнернин, башкыларның аразындан филология эртэмнеринин доктору, профессор Доржу Сенгилович Кууларның киирген үлүү улуг.

Д.С. Куулар «Тываның дыл, литература болгаш төөгүнүң эртэм-шинчилел институтунга» ажылдаанындан аңгыда, күрүнениң педагогика институтунга хөй чылдар дургузунда аас чогаалы болгаш тыва литература төөгүзүн, методиказын башкылаан. Башкы институтунга, Тываның күрүне университетинге ажылдап чораан чылдарында ол студентилерниң фольклор практиказын удуртуп, республиканың аңгы-аңгы кожуун-

нарынче аас чогаалы чынып бижиири-бile үнүүшкүннери чорудуп турган.

Күжениишкүннег ажылдың түннелинде Д.С. Куулар тыва аас чогаалының аңгы-аңгы жанрларынга хөй номнарны чынып тургускан. Оларның чамдызызын адаарга мындыг: «Тывызыктар» (1958 ч. А.К. Калзан-бile кады), «Тыва тоолдар» (1960, 1963 чч.), «Ачыты Кезер-Мерген» («Он чүктүң ээзи, он хоранның үндүсүн үсken Ачыты Кезер-Мерген дугайында тоожу») (1963, 1995 чч.), «Баазандайның тоолдары» (1980 ч.), «Тыва улустуң мифтери болгаш тоолчургу чугаалары»; «Кыс-Халыыр» - тоолчургу болгаш төөгү чугаалар чыныдызы (1974, 1996 чч. Ч.Ч. Куулар-бile кады), «Тыва улустуң аас чогаалы» (1976 ч. элээн каш авторлар-бile кады). Ында Д.С. Куулар «Тоолдар», «Тоолчургу болгаш төөгү чугаалар» деп эгелер, «Сибирь болгаш Ыраккы чөөн чүктүң чоннарының аас чогаалы» деп серияга «Тыва мифтер болгаш тоолчургу чугаалар» деп том (З.Б. Самдан, Ж.М. Юша-бile кады) дээш оон-даа ёске.

Д.С. Куулар тыва литература кафедразынга улуг хөм портфелин арттырып каан турган. Ук портфельде шыгжаттынгандар материалдар Тываның күрүне университетинин Литературлуг музейинин фондузунчэ шилчээн, бо хүннөрдө ында кадагалаттынып арткан. Ында шыгжаттынгандардан, бир дугаарында, Тывага XX вектиң 40 чылдарында үнген, латинчиткен алфавит-бile бижээн баштайгы тыва номнарны, сеткүүлдерни демдеглээри чугула. Оларга С. Пюрбюнүн «Эртөнгинин ыры», О. Саган-оолдуң «Тываның арат чонунуң мурнундан», С. Сарыг-оолдуң «Саны-Мөгө», «Чырык хүн», В. Кожевниковтун «Март-апрель» (очулга), чыныдылар «Чалыы

Эртэм-методиктиг сеткүүл «БАШКЫ»

Күжүгет М. А. Фольклорист Доржу Кууларның Литературлуг музейде ...

назынның кылажы», «Чынынды шиилер», А.С. Пушкинниң «Евгений Онегин» деп шулуктәэн романы (очулга); сеткүүлдер «Революстун херели», «Ленин-Сталинниң түгүнүң адаабиле». Ындиг номнарны амгы үеде кайын-даа тывары берге апарганындан оларның үнеллий билдингир.

Д.С. Кууларның Өвүр кожуунга 1957 чылдың апрель 10-20 хүннериnde, Кaa-Хемге 1957 чылдың июнь 10-дан 20-ге чедир, Улуг-Хемге 1958 чылдың февраль 10-дан 22-ге чедир, Сүт-Хөлгө 1958 чылдың март 27-ден апрель 6-га чедир аас чогаал чызып бижиир экспедициялар үезинде хол-бile бижиттинген материалдары кончуг үнелиг черни ээлеп турар.

Д.С. Кууларның Ус суурже 1969 чылдың февраль 18-28 хүннериnde сургакчылап чорааш, бижээн материалдарында орустыва харылзаалар, садыглажылга, кызыгаар дугайында сактыышын төөгү чугаалар бары болун. Ук материалдарны тус черниң улуг назылыг улузундан дыңнат бижээниң демдеглеп турар.

Төөгү темазынга 6 төөгү чугаа бижээн: «Кыдат Моолдуң аразында дайын / хаан чазаан хунаажып турганнар» деп темага кыска төөгү чугаалар. Ында Чингис-Хаан, Амыр-Санаа, Төмүр-Санаа, шажын дугайында бижээн.

Шажын-чүдүлгө, ёзу-чаңчылдар темазынга: от дагыры, оваа дагырының дугайында; аза, бурган дугайында, хам алгыжы, эм, сору дугайында, лама дугайында, ай, бөмбүрзек дугайында 13 төөгү чугааны бижээн.

Аңгы-аңгы темаларга 28 кыска төөгү болгаш тоолчургу чугааларны бижээн. Аас чогаалының улуг хемчээлдиг жанрларындан дараазында материалдар бар:

1. «Алтай-Сумер» деп тоолду 1969 чылдың февральдың 18-28 хүннериnde Ус суурга бижээн. Ында: Куулар Д. С. 1969 ч. Февраль 26. Шеңнетти. Түлүш Өндүрбей Ч. деп демдеглеп каан.

2. «Калчан Кара Бууралыг Канзытты Херел Хаан» деп тоол. Ында мынчаар демдеглеп каан: Балдыжык Монгуш ыткан. Шуртту деп кончуг тоолдаар кижииниң оглу Денсен чораан. Чамыян Денсенниң уруунуң оглу.

3. «Кангай-Кара аytтыг Эр-Кара мөге»

деп тоолду Түлүш Өндүрбей Чаш-ооловичиден дыңнат бижээн.

4. Улуг тоолчу Чанчы-Хөө Ооржак Чапаажыкович (1893-1962).

Оон ангыда Д.С. Кууларның аңгы-аңгы темаларга хамаарыштыр бижээни материалдар бар. Чижээлээрge:

- «Джангар» и тувинский эпос. Куулар Д.С., доцент КГПИ;

- Тыва литератураның төөгүзүн үе-чадаларга хуваарының айттырыгларынга хамаарышкан бодалдар. Куулар Д.С., ф.э.к., ТР-ниң эртеминиң алдарлыг ажылдакчызы;

- экология, культура болгаш мөзүшынар (экология, культура и нравственность (набросок));

- понятие национально-региональный компонент и опыт создания учебных пособий и учебных хрестоматий в условиях Республики Тыва (20-90 годы);

- карточка учебных поручений на 1990-1991 учебный год;

- письмо М.Д. Черноусовой Президенту РТ Ооржаку Ш.Д. (Черновой вариант);

- программа научно-теоретической конференции по проблемам национальной школы;

- к вопросу о критериях оценки работы школ по осуществлению в жизнь идей создания национальной школы;

- письмо Президенту РТ Ооржаку Ш.Д. от преподавательско-профессорского состава КГПИ об организации Тувинского национального университет (Черновой вариант). 1995 год.

Литературлуг музейде шыгжаттынган материалдардан көөргө, эртемден Доржу Сенгилович Куулар тыва аас чогаалын чызып бижииринге, ону камгалап арттырарынга улуг үлүг-хуузун кирип, тыва литератураны, аас чогаалын өөредииринче улуг кичээнгейни салып, хөй талалыг ажылдап чораан дээрзи тодаргай бадыткаттынып турар. Ук материалдарны эртемденнерниң, башкыларның, өөреникчилерниң, аас чогаалынга сонуургалдыг кижилерниң кичээнгейинге чедирер сорулга-бile ам-даа шинчилеп, сайгарып ажылдааш, парлап үндүрeri чугула.

К. Б. ДОРЖУ,

ТывКУ-нуң тыва филология болгаш ниити дыл ка-
федразының доцентизи, филология эртэмнериинин
кандидады

АЛЕКСЕЙ АГБААНОВИЧ ХУУРАК

Алексей Агбаанович Хуурак Улуг-Хем кожууннуң Шагаан-Арыгга 1924 чылда төрүттүнген. Чашкы үези Арыскан суурга эрткен. Алексей Хуурак 1934 чылда Шагаан-Арыгның эге школазынга өөренип киргеш, аңаа 5 класс дооскаш, 1939 чылда Кызылдың каттышкан школазынга (амгы үеде Кызылдың 2 дугаар школазы) өөренип киргэн. 1940 чылда Хөгжүм-шии театрынга Владимир Базыр-оолович Оскал-оолдуң удуртуп турганы цирк студия-школазынче кирип алгаш, ону 1942 чылда дооскан.

1944 чылда Тыва Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң (ССРЭ) составынчы киргэн соонда, Алексей Хуурак ССРЭ-ниң болгаш Тываның Улустуң артизи Владимир Оскал-оолдуң тыва цирк бөлүүнүң артизи болуп, Москвандың Вернадск проспектизинде Улуг циркке ажылдай берген. Ол цирк бөлүү биле будун Тываны база Совет Эвилелин болгаш даштыкы чурттарны эргээн. Алексей Хуурак Москвандың циригинге ажылдап чораан үезинде «Совет Эвилелиниң эң-не шыырак дээн 10 жонглерлары» деп хүндүлүг аттың эдилекчиizi болуп турган.

В.Б. Оскал-оолдуң бөлүү 1947 чылда Москвага совет цирк артистеринин 4-ку чогаадыкчы конкурузунун лауреады болган. Оон ССРЭ-ниң уран чүүл талазы-бile комитетиниң 1-ги шаңналы болгаш дипломун чаалап алган¹. Алексей Хуурак чүгле Тываның эвес, калбак-делгем Совет Эвилелиниң, оон даштыкы чурттарның хөй янзы хоорай, суурларынга четкилээн. Амыдыралының сөөлгү чылдарында ол Тываның хөгжүм-шии театрынга артистеп база концерт-эстрада килдизиниң директору бооп ажылдап чораан.

Алексей Хуурак – баштайгы тыва ин-

теллигенцияның төлээлериниң бирээзи болуп, тыва культура, уран чүүлдүн сайзыралының эге чадазында оларны бут кырынга тургусканнарның санынч база киргэн.

Алексей Хуурак цирк артизи болурундан аңыда, уран хөгжүмгө база чечен чогаалга кончуг сонуургалдыг чораан. Ол 1942 чылдан турда чогаал ажылынчы кирип, баштайгы шүлүктөрөн бижип эгелээн. Оон эң баштайгы «Тожу чедер орук» деп шүлүү 1943 чылда Тыва Арат Республикага үнүп турган «Дайынчы кыйгы» деп чыындыга парлаттынган.

Алексей Хуурак ажылының айы-бile чеже-даа хөй чурттар кезип, гастрольдап чораан болза, шүлүк чогаалын кагбайн чораан. Ол бажынга кирип келген чарааш бодалдарын хостуг үезинде шүлүк одуругларынч хуулдуруп чораан болгаш, «Ыржыгаш» (1963 чыл) болгаш «Чадаганның аяны» (1967 чыл) деп иий шүлүк чыындызын үндүрген. Оон аңыда шүлүглөдер болгаш чечен чугаалар база шиилерниң автору болуп турарындан оон хөй талалыг салым-чаянны, чечен-мергени илереттинип келир.

Алексей Хууракты тыва чон колдуунда цирк артизи деп билип чорааны чажыт эвес. Оларның аразынчы бодумну база кирип турар мен, чүгэ дизе оон уруу Татьяна Алексеевна дамчыштыр оон шүлүк бижип чораанын, элээн шүлүктөрөн ыры апаргылаанын билип алган мен. Алексей Агбаановичиниң чогаадыкчы ижи мени база сорунзалап эгелээн. Оон шүлүк одуругларының чечен-мергенин, бот-тускайлан дылын чоорту сайгарып эгелээн мен...

Бистин бо ажылывыста Алексей Хуурактын чамдык шүлүктөрниң уран-чечен дылын, ажыглап турары каас-чарааш чурумалдыг аргаларының чамдызызынга доктаап, сайгарып көргөн бис.

Эртем-методиктиг сеткүүл «БАШКЫ»

¹Мария Хадаханэ. Артист цирка. Абакан, 2006. – С.11.

Доржсу К. Б. Алексей Агбаанович Хуурак

Алексей Хуурактың шүлүктериңін үшін баштайғы чыныңдызының ады «Ыржыгаш» болғаны таварылға эвес. Авторнұң چалы шүлүктери киргени-біле ыр деп сөстү чассызып-әргелеткен, чаптап-чарашсынган утка илередір хуу үнелел категориязының хевиринде ажыглааны онзагай. Оон бодунұң шүлүктеринге хумагалыбы, біче сеткилдій чыныңдызының адындан-на билдинип келир.

Алексей Хуурак шүлүк биле ыры деп терминнерни ҹанғыс хинніг ийис чүүлдер кылдыр билип, хүләэп ап чорааны ооң шүлүк деп терминни ҹамдық одуругларынга ыр деп адап туар болгаш, ол ийи сөс авторга синонимнер кылдыр билдинип турған деп болур. Шүлүк биле ыры чүректиң ханызындан, сагыш-сеткилдин әңбедик көдүрлүшкүнүндөн төрүттүнуп келир чогаадықчы салым-чаяанның аттығып кәэр кол өзектери болур.

Өске шүлүкчүлернің одуругларындан база **шүлүк** деп сөстү **ыр** деп сөс-біле солуп ажыглап туарын әскерип болур. Тываның Улустуң чогаалчызы Александр Даржай «Дүлгәзиннің аян» деп шүлүктөр болгаш шүлүкчүлер дугайында чугаалар кирген чыныңдызында: «Тываның Улустуң чогаалчызы Сергей Пюрбюонұң чогаал, поэзия дугайында шүлүктеринде шүлүк деп сөс ховар ажыглаттынып туар, ол колдуу-ла ыр деп сөстү ажыглаар турған» деп демдегләэн². Ынчангаш А.А. Даржай чижек кылдыр С. Пюрбюонұң «Чанғыс сөс дәеш» деп шүлүүнден чижектерни киирген:

*Сеткил хайныр, чечен ырны чогаадыр дәеш,
Чеже сөстү көжүп, шенеп шиливес дәэр.
Ынчангаштың ырның сөзү сөстен күштүг
Өөрүшкүнү, идегелди чырыдыптар,
Өлүмү чок, эленди чок, мөңге дириг!*

Бо одуругларда шүлүк деп сөс ажыглаттынмааны ужурлуг.

Александр Даржай база ол ийи терминнің дугайында дараазында бодалын илереткен: «...шүлүк деп термин ҹанғыс боду, ол бодун чааскаандырзын алырга, ыр деп сөске бодаарга, сагышка арай-ла кирбес ийин. Шыны-біле алыр болза, «шүлүк» эвес, а «ыр» туар ужурлуг деп бодаар мен... Амғы тыва поэзия теориязында «ыр» деп термин кирбейн туар. Ыр шүлүктүң әң-не арыы, дәэжизи, өндүрү турған боор. Бистиң улуг шылгаранғай шүлүкчүвүстүң бодалы-біле, әң-не чечен, мерген шүлүк ындынныг, өлүм чок ыр деп санаттынар турған-дыр».

Алексей Хуурак шүлүктериңін хөй кезинде ырга тураскааткан одуруглар колдап туар болгаш олар лириктиг маадырның сагыш-сеткилиниң бедик илерәшкіннерин айтып туар. Оларның аттарынга ыр деп сөс аңғы-аңғы грамматиктиг хевирлерде ажыглаттынып-даа туар болза, оларда кижиниң ишти-хөңү, сагыш-сеткилиниң эмоциязын илередип туар.

Чижээ: «**Чогаал шүлүүм**» деп шүлүүнде:

Чүрәэмде чүү хөлзей берди?

Шүлүк чогаал – ырларым-дыр.

Чуртталгаже базымнарым

Шүгүм, оруун айтып турлар...

Алексей Хуурактың эләэн хөй шүлүктериңін аттары ыр деп сөстен уктаған: «Ырлаксанчыын», «Ыраажыга», «Ырлаал, эжим», «Дәэди чуртту ырлажылы», «Ынакшылды ырлап чор мен» дәеш о.ө

«**Ыраажыга**» деп шүлүүнде:

Чыварлыгда

Ырларыңға чыннып чордум... .

Ырла, сарым,

Уяралым сергедипсин!

Ырла, сарым,

Улуг ишке күжүм кирейн!

Бо одуругларда лириктиг маадырның сөткіл ханып, күш кирип келиринге ырның салдарлының *Ырларыңға чыннып чордум... .*, *Уяралым сергедипсин;* Улуг ишке күжүм кирейн деп одуругларда ырның кижиниң иштики сагыш-сеткилин чазамыктап, оожургадып кәэр ындыннын; ҹараш сөстүң дәэштиин болгаш күштүүн элдәэртип туары тывызык.

Улустуң чогаалчызы Сергей Пюрбю биле Алексей Хуурак чоок эжишкiler чораан, өг-булелери-біле база үнчүп-киржип чораанын уруу Татьяна Алексеевна Ондар чугаалаар: «Пюрбю чогаалчы биле ачам болганчок-ла бир-ле айтрыг дугайында чугаалашкан, сайгарышкан туарулус...».

Бистиң бодалывыс-біле, ук чогаалчылар шүлүк, ыр деп терминнер дугайында база чугаалажып турған чадавас. Ынчангаш Алексей Хуурак шүлүктеринде колдуунда шүлүк деп терминни ыр деп сөс-біле солуп туар.

Алексей Хуурактың ийиги «Чадаганың аяны» деп шүлүктөр чыныңдызының адында чадаган деп сөс кирип туары база ооң шүлүк биле ыры-хөгжүм, аялганы ҹанғыс кылдыр үнелеп туарының барымдаазы деп болур.

Алексей Хуурактың шүлүк чогаалының тематиказы калбак. Кандыг-даа чогаалчы кижи бир дугаарында-ла төк кәэп дүшкен төрээн черин алгап-йөрээп эгелээр болганда, ооң бир бөлүк шүлүктери өсken-төрээн чери Арысканынга, төрээн Тывазынга, Кызыл хоорайга база Тывада өске-даа каас-чараш чөрлерге тураскааттынган.

Алексей Агбаановичиниң шүлүктери чурумалдыг аргалар азы троптар-бile аажок байлак болуп турары ооң бот-тускайлаң чогаадыкчы дылының, уран сөзүнүң чедингириниң бадыткалы болур. Ооң шүлүк одуругларынга 2-3 троптарны хары угда ажыглаптары авторнуң дылының эгээрттинмес байлак-каазын илередип турар.

Бо чынында диригжидилгэ аргазы хөйү-бile ажыглаттынып, ылаңгыя метафоралар дамчыштыр бойдуста, амыдыралда чүүлдерни, туугай билишишкиннерни кижилерниң сагыш-сеткили, эмоциязы, хөй азы кылдыныгларынч... көжүрүп чуруп турары элбек.

Авторнуң «Төрээн черим», «Ада-чуртка ынак-тыр мен», «Көдүрге» деп шүлүктери лириктиг маадырның төрээн черинге ынакшылын, чоргааралын метафора аргазы-бile элдээртишиаан, ооң ук черлерни ыдыктап чоруурун бадыткан турар. Арысканда «Көдүрге» деп бичежек хемге тураскааткан шүлүүнде төрээн хеминиң эргимин мындыг одуруглар-бile илередип турар:

Метафора биле эпитет:

...Ааттынган кавайымдан үнгенимде,
Авайымның аа сүдүн солаан хемим.

Деннелге биле метафора:

Дамырак дег бичии-даа бол, менээ эргим,
Дамырымда ханым болган ынак хемим.

Диригжидилгэ:

Чорук чорааш, чанып келгеш, сүзүптер мен,
Чодамдыва чалгыглары шуражып кээр.

Деннелге болгаш диригжидилгэ

Сагынганда эргеледир угбам ышкаши,
Саарыглар эрним ошкап, менээ чассыры...

Алексей Хуурактың шүлүктөринде деннелгелер дыка элбек, оларның иштинде авторнуң бодунуң ажыглап турары, бодунуң тыпканы деннелгелер хөй. Ылангыя төрээн Тывазының делгем девискээрин, ангы-ангы булуңнарын чылдың үезиниң болгаш хүннүң дуртунуң аайы-бile чурумалдарын

Доржу К. Б. Алексей Агбаанович Хуурак

кончуг чараш, ховар деңнелгелер-бile чуруп көргүсken. Чижээ: «Чагытайның эртени» деп шүлүүнде: **Xулумзүрээн шырай ышкаши бырлаңнааш;** Хөлдүң кыры тырылгак дег, **бырлаң чытты;** **Балыктары эртine дег, кылаңнашты...**

Ол-ла шүлүктө авторнуң бодунуң дөзевилеп тыпканы деннелге тургузуу болгаш утказы-бile онзагайланып келир:

Бижик бижиир столунда олурupкан,
Билии бедик эртемден дег чоргаар, чырык
Хаяалыг хүн чырыын хөлгө төгө-чая,

Кадыр сыннар баштарындан көстүп келди.
«Самагалдай», «Тожу чедир орук» деп шүлүктөринде Тываның өске-даа булуңнарының каас-чаражын мактап ырлаан одуруглар элбек.

Алексей Хуурактың ажыглап турар деннелгелери кайы-даа чогаалда таварышпайн турары-бile онзагайланып келир. Чижээ: «Чагытайның эртени» деп шүлүүнде хөлдүң бырлаңнаан чалгыгларын «тогус күштүң (алдын-доос) кудуруу дег алдын-сарыг кылаңайып чыдар» база **«каттыраңнаан шырай ышкаши чалгыглар»** деп деңнеп турар.

«Самагалдай» деп шүлүктө ол черниң чаражын торгу хээлиг деп чоннуң ырлап каанының шыннын бадыткавышаан, ол черниң каас-чаражын бодунуу-бile чуруп көргүсken деңнелгелер хөй. Чижээ: Ужарлыг-Хемнин дыйлаңайып бадып чыдарын **«Угулзалыг торгу тонда минчиг ышкаши»**, Самагалдайның турар черин **«Келин кыс дег дериг шыпкан каас»**, а лириктиг маадырның эргип каапканы улуг хоорайларга деңнээрge, Самагалдайның **«көвей төлдүң хеймери дег бичии»** болуп турарын айтып, эргелетшиаан, ооң каас-чаражын бир янзы магадап турар. Алексей Агбаановичиниң өөнүң ишти Тес-Хем чурттүг болганиндан ынак кижишиниң төрээн чери, төрээн бойдузу, төрел чону кайы хире эргим болуп турарын сеткилиниң ханызындан илереткен.

Төрээн чериниң чаражын алгаан шүлүктөринге **«Эртен»** деп шүлүүн база хамаарыштырып болур. Эртенги хүннү кижиге чоокшуладып, диригжидилгэ аргазын хөйнү ажыглап турар: **«ээзилген каң чалыны дег чыллыын тынган»**, **«эриг алдын херелин төп унүп олур»**, **«шынааларже карак базын турган ышкаши, шырайының чырыткызы кыва берди»**,

«Эртенгиниң солаңғызын төптиңгештиң, элегер көк дээржес хүн дүндүүштөлди...». Ол-ла шүлүктө дагларны база-ла кижиге чоокшуладып турары онзагай: «орай дүне кедип алыр думаалайын оргумчулуг барыын даглар уштуп аар...».

«Төрээн черим», «Тожу чедир орук», «Чагытайның эртени» дээш оон-даа ёске шулуктери деңелгелер-бile байлак.

Алексей Агбаанович шүлүктөринге делегейде суражаан кижилер-бile чергелештир бөдүүн тыва ишчилерни, араттарны база алгап-йөрээп чораан. Оон «Чакар ирей», «Дондуу дарган» дээн чижектиг шүлүктөринде чаңгыс чер-чурттугларының овур-хевири, бөдүүн ишчи кижиниң ажыл-ижи, амыдыралының чурумалдары мөңгези-бile артып калган.

Чакар ирейниң хөөмейлеп, сыгыртып, чадаганнавышаан, ырлап кээрин оон чөвээнин чанынга лириктиг маадырның ачазы оглунга чугаалап олурары тыва чоннуң өгбелеринин уран талантызының бадыткалы болур. Чакар ирей: ... бүгү чуртка алдар-аттыг чурттап чораан; ыры-бile улузунуң ынакшылын чаалап алган..., арыг, чырык сагышышикааш ашак ийин деп ол ирейниң овур-хевирин дамчыштыр бурунгу тываларның чайгаар дештип үнүп келир салым-чаяннынын херечилеп турар.

«Дондуу дарган» деп шүлүктө кырган дарганның назынынга-даа алыспайн, хөй талалыг чуртталгазын, амыдыралга ынаан магадавышаан, бистиң өгбелеривистиң кайы хире омак-сергек, кадык-шыырак чораанын төөгүп турары аныяк-өскенге үлгерлиг, өөредиглиг болуру чугаажок. Ол шүлүктүң 4 строфазында Дондуу дарганның кылыш турар чүүлдеринин хөй янзызын метафоралар дамчыштыр тайылбырлап көргүскени онзагай:

1-ги строфада Дондуу дарганның ижин чуруп турар:

*Хөрүктүг кызыл чалбыыштынып, дөжсу, маска,
Көстүг сырсы сыйырадыр кызаңайнып,
Чанагаш эр шыңганинары кырлаңайнып,
Чайнаан демир хере-шөө шаап турду...*

2-ги строфада оон физиктиг күш-шыдалын магадаанын илереткен.

*...Школачы оолдар-бile чир-шоң дүжсүп
Узун кижи ужуктуруп чүңгүлап тур...*

3-ку строфада номчуттунуп орар Дондуу

дарганны эртемден, сургакчы улуска дөмейлеп турары оон эртем-билиглиин, ном-дептер, солун-сеткүүлгө хандыкшылдын бадыткан турар:

*...Албан-хаакчыт, эртемдензиг, сургакчызыг
Ашак кижи солун-сеткүүл номчуп олур...*

4-ку строфада колхозчулар хуралында ол-ла Дондуу кырганың нийтилдиндик айтырыгларын база сайгарып, бодунуң бодалын чон мурнунга илередип шыдаар кижи деп бодалды дамчыткан. «Айтырыглар хөлзээшкүннөр чавырылды...» деп одуругда ирейниң чонунга хүндүткелдин, авторитеттин элдээрткен:

*...Ашак кижи индирдиве үне берди:
Айтырыглар, хөлзээшкүннөр чавырылды...*

Ол 4 строфаның төнчүзүнде:

«Кым боор?» дээшистиң чеде бердим,

Кырган дарган Дондуу болду! – деп элдепсинип-кайгаанын, чоргаараан сеткилин илередип турар эмоционалдыг одуругларстрофа бүрүзүнде катаптап турары ужур-уткалыг. Лириктиг маадыр Дондуу – бөдүүн тыва кижи, авторнуң чаңгыс чер-чурттуу чөже-даа кырган болза, дарганаар ажылын кылбышаан, чиик-сергек алдынып, номчуттунуп, чон аразында нийтилдиндик айтырыгларын база сайгарып турарын магадап турар.

Йинчангаш тыва чон, бистиң улуг назылыгларывыс, өгбелеривистиң эрес шинчизин кажан-даа оскунмай келгенин бөдүүн дарган Дондуунуң овур-хевирин дамчыштыр чуруп көргүскен.

Алексей Хуурак боду черле культура, уран чүүлгө бараан бооп чораан кижи болгаш, тыва кижиниң сүлдэзи, хей-аъды болгаш турасоруу оон чондан дыңнап ёскени ыры-хөгжүү, сыгыт-хөөмейинден уктаалган деп бодалды шүлүктөринде хөйү-бile бадыткан турар. «Чадаганың аяны», «Ыр», «Кадарчының ыры», «Хөөн» дээн чижектиг шүлүктөринде ыры, шүлүк, хөгжүү, сыгыт дугайында одуруглар ханы, чараш уткалыг.

Ийиги номуунуң ады апарган «Чадаганың аяны» деп шүлүүнде чадаганың овур-хевирин дамчыштыр тыва хөгжүү, ыры-музыка, сыгыт-хөөмейиниң бурунгузун база оон келир үеде чүс-чүс чылдар өттүр сайдыралын угаап бодаан. **Чадаган** – тыва чоннуң хей-аът кирикчизи, хөгжүүгэ салым-чаяннының херечизи, оон эткир хылы

чонну тура-сорукче кыйгырар дайынчы чепсээ, чаа-дайынның шөлгө бýжыг хылыжы деп угаадыгны ол шүлүүнде киирген. Бо шүлүүнде тыва кижиниң эрес-соруу чадагандан, ооң хылындан, ооң ырындан, ооң аянындан хамааржыр деп бодалды илереткен. Чадаганың овур-хевири-бile автор 20 вектиң 60 чылдарда чаа-ла хөнүгүп, катап дирлип кел чыткан тыва хөгжүмнүү, тыва культура, уран чүүлдү элдээрткен деп болур:

Дыңнаңардан!

*Чадаганың аяны-дыр;
Тыва кижи чалғыннарын херивиткеи,
Тоолда дег,
Тос каят дээрge торулбайн,
Айже, Хүнче
Аткан ok дег ужуп бар чор!*

Амгы XXI-ги чүс чылдың сайзыралының чадазындан көрүп көөргө, Алексей Хуурактың даап бодаашкыны бүдүп, тыва сыйгыт-хөөмей, аялга-ыры Саян сыннарын ажып, бүдүн делегейни эргип турарын амыдырал бадыткан турар.

«Эртен» деп үстүнде көргенивис шүлүктө сагыш-сеткилдиң саймааралга алзыптарын «ынакшилдың чажыттары ырда төктүп, кудүн-чамым хылдарын кээн этсип ойнап тур» деп хөгжүм херекселиниң сорунзалыг, дүлгээзиннig аялгазын элдээртип турар.

«Хөөн дугайында» деп шүлүүнде ажыл-ишчи, кежээ кижиниң тура-соруун, иштики сагыш-сеткилиниң байлаан алгап турар: «хөөнүвустүү өже-даа бээр, кыва-даа бээр көзүн көзөп, одун одап көрээлиңер» – деп тываларның ажыл-ишчи хөөнүнүн кыптыгарынче кыйгырып, кижиниң турасоруун, сагыш-сеткилин от-кесче көжүрүп турары тывызык. Хып, кыптыгып турар от биле эрестиг кижилерни; а оду өшкен от-биле чалгаа улусту деңнеп, шоодуп турар. Мындыг хевирилг чүүлдер амгы үеде бистиң чонувустун база чидиг айттырыгларының бирээзи хөвээр артпышаан турары билдингир.

Алексей Хуурак – чогаадыкчы салым-чаянның кижи болгаш, шүлүкке, шүлүк-чүлөргө тураскааткан одуруглары элээн хөй. «Чаа чылдың байырын тут» деп шүлүүнде лириктиг маадыр шүлүк-бile эжи ышкаш чугаалажып турар, аңа шүлүк – хыралбас каң чалғыннарлыг болгаш делегейни дескиндир ушкаш, кижи бүрүзүнгө байыр сунуп, *тайбың-*

чаагай чуртталганы суртаалдаар, чарлаар элчин ышкаши күштүг кылдыр чуруттунган.

«Шүлүкчү эжимге» деп шүлүүнде чечен сөстүң ужур-дузазын үнелеп көргүскен. Ажыл-агыйның аңгы-аңгы адырларында ажылдап чоруур кижилерниң чепсээ-бile чечен сөстү азы чечен чогаалды чүүлдештирип турар. Ынчангаш **чогаал**: космонавт кижиге ракета; хову-шөлде тараачынга – *кадыыр, маска;* отка – *күгүр;* далай суунга – *хензиг дамды,* а найыралга – *чаагай сеткил, амытынның эми* болур. Түңнелинле делегейде бүгү амыдыралдың үндезини – сөс, ылаңгыя чечен сөстү азы поэзияның дээштии ол хире күштүг деп бодалды угааткан.

Алексей Хуурактың шүлүктөринде кол черни ынакшыл лириказы ээлеп турар. Ук шүлүктөрде карактарны чуруп көргүскен одуруглар эң байлак. «Карактарын» деп шүлүктө ынак кижизиниң **иийи караа** лириктиг маадырга: «*ырларының чалғыннары, аас-көжисик, чуртталгазының аткан даңы, иийи сылдызы, сеткилиниң хүнү...*» бооп турар. Ынчангаш ол-ла бүгү үнелиг чүүлдерни ынак эжиниң иийи караанга чүүлдештирип, деңней көрүп турары лириктиг маадырның бедик сагыш-сеткилиниң, ыдык ынакшылының, эжинге бердингениниң бадыткалы болур.

«Ынакшылдың ыржыгажы» деп шүлүүнде ынак кижизиниң овур-хевири бүгү талазы-бile чараш-чаагай кылдыр чуруттунганын ында эпитеттер болгаш деңнелгелерниң хары угда каттышканы-бile тайылбырлап болур: **сарыы кыстың ыры** – ынакшылдың одун кыпсыр ...сылдызы, **чадаган дег үнү сериин хат дег хөрээн долдур тындынган, сеткилиnde чодураа дег саглайган...**

Ол шүлүктө авторнуң бодунуң тыпканы сарыы кыстың ырынга эпитет бооп чоруур *сагыш-чүрээм үжеп, чиндин кирип келир* деп фразеологизмни база айтып болур.

«Уткуп аар сен» деп шүлүктө автор гиперболалар дузазы-бile ынак кижизиниң овур-хевирин чуруп көргүзүп турар. *Бойдуста башкы сылдыс;* *төгөрик айның чырыы;* *дамырак сүгнүң даажы;* *бора хектин өдеридаа* лириктиг маадырның ынак кижизинге деңнеттингимес кылдыр чуруп көргүскени тыва поэзияда ынакшылдың эң бедик илерээшкини болур.

«Чаражы-ла» деп шүлүүнде лириктиг

Доржу К. Б. Алексей Агбаанович Хуурак

маадырның ынак кижизиниң овурхевириниң ховар чаражын чуруп көргүсken одуругларда тергидедириниң чада хевиринде гипербola-деннелгелер кончуг байлаа-бile ажыглаттынган. Оон чаражының **ийи караа** шолбан чырыынга безин деңнеттинмес; сыны Балгазының хадыларындан, шырайы – *шенде, оргаадай чечээнден безин чараши*. Ынчангаш бойдуста эң чарап чүүлдер-бile деңнэрge, лириктиг маадырның ынак эжиниң овур-хевири тергидеп турары оон ынаанга кайы хире бердингениниң кончуг бедик илерээшкini болур.

Ынчангаш Алексей Хуурак тыва шүлүк чогаалында база бир онзагай үннүг, чеченмерген, эгээрттинмес хөй талалыг чогаалчы болуп турар.

Алексей Агбаанович артист ажылының аайы-бile аңы-аңы черлерге чоруп чораан болгаш, хөй-ле чурттарга тураскааткан бөлүк шүлүктөрин «Өңүктер» деп at-бile адаан. Индия, Таиланд, Индонезия, Турция, Мoол, Бирма дээш оон-даа ёске черлерге чорааш, оларның чуртакчыларының бирле солун аажы-чаңын эскерип, демдеглеп, ол черлерниң чаражын магадап, чайгаарла шүлүк одуруглары төрүттүнүп келирин ол илередип чораан. «Ужуп чорааш» деп шүлүүнде бир-ле черге баргаш, оон бир онзагай чүүлүн көргеш, *бойдус каазын ханып, көруп, бодалдарым чуруп чор мен* деп, а «Тайланд» деп шүлүүнде:

*Хүннүг черниң кижизиниң
Хүлүмзүрээн хүрең арны
Шүлүктөрим бирээзи бооп,
Чүрээм өөртүп артып кагды – деп
одуруглар дамчыштыр чөр бүрүзүнгө
баргаш, хайныгыышкыныг бодалдарның
төрүттүнүп кээриниң чылдагаанын
сеткилиниң ханызындан бижип чураан.*

Ынчалза-даа чеже-даа хөй чурттарны эргип кээрге, ССРЭ чурту, Москва хоорайы оон чүрээнгө чүден эргим: *«Ынак чуртум чүрээ сенээ дөмөйлөжир ындыг хоорай дөлөгөйдөн кайын тыптырь»*.

Бодунуң өг-бүлэзинге, эң ылангыя өөнүң ишти Серен-Долума Чалыковнаның овур-хевирин чуруп көргүсken одуруглары ынак кижизинге тураскааткан үстүнде сайгарган шүлүктөривисте тодазы-бile илереп келир. Оон ёсken-терээн cheri Тес-Хем, Самагалдайга тураскааткан шүлүктөри Доржу К. Б. Алексей Агбаанович Хуурак

А.А. Хуурактың чогаадыкчы ажыл-ижинде кол черни ээлеп турар.

Авторнуң кызы, психология эртемнериниң кандидады Татьяна Алексеевна Ондарга тураскааткан «Таня», «Күзел» деп шүлүктөри ада кижиниң сеткилинден бижиттингени-бile күштүг. Ада-чурттуң Улуг дайынының үезинде «Таня» деп чажыт аттыг партизан кыс, Совет Эвилелиниң Маадыры Зоя Космодемьянскаяның ады-бile уруун адап каанын тайылбырлавышаан, ук маадыр кысты уруунун угбазы кылдыр чоок ап турары-бile бо шүлүк эргим: *угбаң кылган маадыр херээн уктап билip, дөзей бээр сен. Маадырларны дөзезин деп бадыткааштың адап каан мен...*

Алексей Хуурактың онзагай ужур-уткалыг, ажыглап турары байлак, уран-чечен аргалары-бile ылгаттынып келир шүлүктөрин ам-даа сайгарып болур. Оларны номчаан санында-ла бир-ле чажытты, чарап бодалды... тып аар бис.

Алексей Агбаанович ажылының аайы-бile Тывага элээн чылдарда турбаанындан оон хөй талалыг чогаал ажылы чогуур деңнелгэ үнелеттинмейн барганы хомуданчыг. Оон сүүзүнүг чогаалдары школа-даа, өөредилгэ черлериниң программаларынчे кирбейн турары база бир чидиг айтрыг болуп турар.

Келир 2024 чылда Алексей Агбаанович Хуурак чурттап чораан болза, 100 харлаар турган. Ол улуг юбилейни база Тывага болгаш ёске-даа черлерге онзагай кылдыр демдеглээри чугаажок. Буянныг ада, кырган-ача, баштайгы тыва цирк артистериниң бирээзи, ховар үннүг шүлүкчү А.А. Хуурактың чогаалдары номчукчуларның чүректөрин чылыдып, чырыдып, сеткил-хөөнүн көдүрүп, хей-аът кирип чорзун деп күзеп каалыңар!

Ажыглаан литература:

Даржай А.А. Дүлгээзиннig аян. Шүлүк болгаш шүлүкчүлөр дугайында чугаалар. – Кызыл. ТР-ниң Национал школа хөгжүдер төп; ТР-ниң Парлалга болгаш информация комитетиниң типографиязы, 2004. – 207 ар.

Хадаханэ М.А. Артист цирка. – Абакан, 2001. – 335 с.

Хуурак Алексей Агбаанович: [о нем] // Тываның чогаалчылары / Писатели Тувы. – Кызыл, 2001. – С. 19.

Хуурак Алексей. Чадаганның аяны. Шүлүктөр. – Кызыл: ТНУЧ, 1967. – 70 ар.

Алексей Хуурак. Адам-өгбем Көдүрге деп адап алган... .(Чогаалдар чынызды). – А.С. Пушкин аттыг Национал библиотека. Е.М. Ак-кыс, Ч.Э. Монгуш. – Кызыл, 2022. – 131 ар.

П. С. СЕРЕН,

Филология эртемнериниң кандидады,
ТГТШИ-ниң сөстүктер секторунуң башкарыкчы
эртем ажылдақчызы

Филология эртемнериниң доктору
Валентин Иванович Рассадинниң чырык адынга

МООЛДУҢ ХОМДУ АЙМАКТЫҢ ТЫВАЛАРЫНДА (Эртемденниң оруқ демдегелдері)

Моолдуң девискээринде чурттап турар хомду тываларының дылын болгаш культуразын шинчилеп өөренир, оларның амыдыралы-бile таныжып алыр сорулгалыг Хомду аймакче чоруптум.

Ук аймактың баштайғы эртем экспедициязын Моолдуң Эртемнер академиязының дыл, литература институтунуң эртем ажылдақчызы Л. Болд удуртуп турган. Ол үеде Москвандың Дылдар шинчиләэр институтунуң аспирантызы турғаш, Москва хоорайдан Улан-Баторга ужуп келген мен. Ынчан В.И.Рассадин Улан-Удэден чедип келирге, оон-бile кады ук экспедицияга киришкен мен. Түнгелинде эләэн эртем ажылдарын база «Моолда тываларының ёзу-чанчылдары» деп серияның ийиги кезээ «Моолда Хомду тываларының ёзулалдары» деп ажыл 2013, 2014 чылдарда парлаттынган.

Хомду тываларының дылын, төөгүзүн, аас чогаалын Моолдуң-даа, Россияның-даа эртемденнери: Д.А. Монгуш, У.А. Донгак, Б. Баярсайхан, Ж. Юша, М.В. Монгуш, Е.В. Айыжы, Б-О Баатархүү, О. Ганболд, У. Цэцэгдарь болгаш өске-даа эртемденнери шинчилеп, удаа-дараа эртем экспедицияларын чорудуп, эләэн хөй ажылдарны чырыкче үндүргеннер [Айыжы, 2007]; [Айыжы, А.А. Конгу 2011. С. 34-38], [Донгак 2011], [Баатархүү 2017], [Ганболд 2018], [Цэцэгдарь 2003], [Юша, 2012. С. 24–29; 2012a. С. 469–479].

Хомдуже оруқ. Бо удаада Кызылдан Боршо таварыштыр чоруур аргалыг болдум. Оруқ мындыг болган: Кызыл – Хандагайты – Боршо – Улаангом – Хомду. Дедир чанар оруқ база-ла ындыг.

Кызыл биле Улаангом аразында Тывандың таксилери чоруп турар апарган. Улаангомга чедир оруқ асфальтылыг. Эртежик үнүпкеш, дүш соонда чеде бердивис. Танышыр

өңнүктерим аалынга доктаап хондум. Оон мурнунда чылдарда Кызылдан Хандагайтыга чедип алгаш, кызыгаар черинге чедир бир машинага чедиртип алыр турган. Ийи чурттуң кызыгаарын эртип алгаш, Моолдуң талазындан чорумал машина азы такси таваржы бээр болза, оон-бile Улаангомга чедип алыр. Бир чылын машинага таварышпайн баргаш, ийи чурттуң кызыгаарының аразынга (кайы-даа чурттуң девискээринге хамаарышпас черге) бензин сөөрткен машинага хонган болгай мен.

Хомду аймакче чоруур машиналар Улаангомнуң рыногунда турар. Машина тып

алыры-бile Улаангомнуң рыногунче чоруптум. Ында таксилер, «Истаналар», автобус-даа бар болду. Автобус-бile чоруур деп шиитпирлеп алдым. Мээн олурупканым автобуста сес хире кижи бар, а артынга чүк чүдүрер болду. Рыноктан оруқ-суур кижилерин олуртууп алгаш, бир черден чүк чүдүрүп алган соонда, 16 шак үезинде үнүпкен бис. Оруқ ара доктаап, шайлааракка чемнендивис. Кара шай куткан термостарны столдар кырында салып каан. Хой эъдинден кылган цуйван (эът, үскен далгандан кылган иийи дугаар) бар болду. Шайлап алгаш,

Серен П. С. Моолдуң Хомду аймактың тываларында

оруувусту уламчылап чоруптуус. Дүнене 1 шак үезинде Хомду хоорайның төвүнгө, театр чоогунга чорук кижилерин дүжүрүп кагды. Чоогун бодап, «Буюнты» аалчылар бажыңынга доктаап алдым.

Өңнүктөрим. Ол дээргэ улуг назылыг чоок өңнүктөрим: Цэрэнпил угбай, Тохтугу акыйның өг-бүлэзи. Эртенинде хоочун өңнүктөрим-бile ужуражыр дээш чоруптум. Олар-бile үжен чыл бурунгаар Хомду аймакка бир дугаар келгеш, таныжып, өңнүктежи берген мен. Тохтугу акыйның өг-бүлэзи Хомду хоорайга чурттап турган. Боду бир албан черинге чолаачылап ажылдап турган. А Цэрэнпил угбай ынчан Буюнты сумузунун эмнелгезинге ажылдап турган чuve. Оон ада-иези көдээгэ малчыннап турда, оларның аалынга барып чораан мен. Сөөлгү катап ужуражырымга, ажылындан хосталып алган, мал кадарып турар болган. Ынчан база аалынга четкен мен. Он чыл бурунгаар ол көдээден хоорайже көжүп келген, ам Хомдуда чурттап турар болду. Бо удаада оон өөнгө доктаап алдым. Цэрэнпил угбайның болгаш оон уругларының ажыл-амыдышын бол чүүлгэ чижек кылдыр көрээлиңер.

Делгем херим иштинде ийи өрээлдиг, көк крышалыг, ак кылдыр чугайлап каан бажын. Оон чанында өг, артында улуг гараж бар. Гаражта оглунун чиик машиназы, мотоциклдер туар. А херим иштинге трактор, сижен кезер, сижен бөлөр херекселдер туар деп тайылбырлады. Кышкы үеде Цэрэнпил бажыңынга оглунун өөреникчи уруглары-бile чурттаа.

Мен оон өөнгө доктаап алгаш, Цэрэнпил угбайның амданныг сүттүг шайын ижип, үргүлчү чугаалажып, хөөрежир аргалыг болдум. Кезек-кезек болгаш уруг-дарыынче телефон долгап, чугаалажыр. Үнүп-кирип, ишти-даштын бир-ле ажылды кылган туар – чымыштыг-ла кижи. Дааранырынга хөлчок ынак. Бо хүнгэ чедир чагылгарны хүлээп ап, тон даараап туар болду. Алгылар божалаар, эттээр. Бодун боду: «Анаа халас чытпас, бир-ле чувени кылып туар мен. Ам оглумга кышкы тон даараар мен. Малчын кижиге кыжын чылыг хеп херек» – диди.

Хостуг үезинде өске черлерже чоруп каар чаңчылдыг. Дунмазы-бile Улан-Батор таварып Улан-Удэ хоорайже каш-даа катап барган болду. Мөнгүн-Тайга кожуунга көрэ ёзугаар дуржуулга солчуп чораан. Ол ышкаш Кыдатта

чурттап турар төрелдеринге каш-даа катап четкен. Хомду аймактын чоогунда кызыгаар чайы үеде ажыттына бээрge, Кыдатта чурттап турар төрелдеринге чедери белен деп чугаалады. Чоок кижилери-бile ужурашкаш, сагыш хандыр чугаалажып, төрелдериниң амыдышынның онзагайын, өг-бүлэзиниң айтырыгларын канчаар шиитпирлеп ап турарын менээ сонуургадып чугаалады.

Чеден хар ажа дүжүп турар-даа болза, эрестии аажок. Даянгыыштанып алгаш, орук баштаңчызы болуп, хоорайның онзагай черлери-бile таныштырар. Бир-ле кижи-бile ужураштырып, аргыштырар.

Оон улуг уруу – Оюндэлгэр. Оюндэлгэр улуг оглу-бile Буюнты сумузунун девис-кээринде шөлдө ногаа тарып турарлар. Дараазында уруун Хижигсүрэн дээр. Ол Цэрэнпил угбай биле мени чиик машиназынга олтуртуп алгаш, ногаажылар-бile ужураштырар дээш чоруп каан. Хомду хоорайдан үнгеш, Буюнты сумузунга четкеш, улаштыр чоруптуус. Ногаа шөлү бо сумунун девискээринге хамааржыр.

Орук ара хөөрежип чорааш, саадавайн чеде бердивис. Оюндэлгэр суг бисти манап туар болдулар. Шайлап алган соонда, арбуз тараан шөлгэ чедип, ногаажыларның ажылы-бile таныжар аргалыг болдум. Бо шөлгэ Цэрэнпил угбайның ада-иези ногаа тарып чорааннаар. Шөлдүн бир талазында дыка улуг чаңгыс терек бар. «Ачамның тарып каан терээ-дир» – деп, Цэрэнпил угбай чугаалады. Амгы үеде Цэрэнпилдин улуг уруу Оюндэлгэр оглу-бile кады мында ногаа тарып, чурттап турарлары ол. Бо чөлөрнүүсүн салгалдан салгалчө дамчып келген чери болур.

Август айда арбуз быжып туар. Эртенги үеде тарып алган ногаазын сүттарып, шөлгэ ажылдаар. Ажылын доозупкаш, бичежек чүк машаназынга арбузтарны чүдүрүп алгаш, Хомду хоорайның рыногунга ону садып хүнзээрлер. Бүгү Мoolда бо черниң, Хомдунун арбузу, тускай амданныг дээр. Ынчангаш бо черниң арбузун өске аймактарга, Улан-Батор хоорайда садып турарлар.

Дүжүт ажаалдазы доостурга, шөлдү аштап, ногаа сыптарын чаңгыс чергэ бөлүп каар. Оон чамдыы малга чөм болур. А кыжын ол-ла девискээрge малын малдап

кыштаарлар. Дараазында чылын чылып кээрге, мал-маганын чайлагладып, катап база ногаа аймаан тарып эгелээр. Арбузтан ангыда бичежек шөлдө морковь, свекла, капуста тарып турарлар. Ногаа тарыры – чымыштыг ажыл. Чүгле кызымак, ажылгыр, демнег кижилер үре-түннелдиг болур дээрзин ол чугалаар болду. Оюндэлгэрниң өг-бүлэзи бо хүннерде ёзулуг сайгарлыкчылар болганы ол.

Цэрэнпил угбайның дараазында уруу Хижигжаргал – авазын дөзээн эмчи сестразы. Эмнелгеде ажылдап турар. Өөнүң ээзи Иштики херектер черинге ажылдап турган. Амгы үеде хүндүлүг дыштанылгада. Хомду хорайның төвүндө чаа туттунган, чаагайжыттынган бүрүн хандырылгалыг бажында чурттап турарлар. Амгы үениң негелдези-бile дериттинген делгем, чырык, таарымчалыг бажын. Бо хорайга чоруп турган үемде, чаагайжыттынган бажынга бир дугаар киргеним ол.

Оларның улуг оглу Улан-Батор хорайда Каайлы сургуулунда өөренип турар. Ортун кызы школаны бо чылын доозар. Моолдуң волейболга шилиндек командазының кежигүнү. Бистиң барган үевисте командазы-бile Россияже маргылдаалап чорупкан болду. «Моолдуң волейбол командазы маргылдаага киржип, даштыкыже чорупкан» деп телемедээлерге дамчыдып турарын сонуургап көрүп турдуус. Оларның хаймер кызы эгэ школада өөренип турар болду.

Цэрэнпилдин дараазында уруглары – ийистер. Уруун Хижигсүрэн, оглун Хижигбат дээр. Хижигсүрэн дээди эртемнig. Амгы үеде уруглар садында кижизидикчи башкы болуп ажылдап турар. Көвей уруг-дарыгны кижизидип өстүрүп турары дээш, Моолдуң Чазааның шаңнал-макталын ап, орденнернидаа эдилеп чоруур. Чайгы үеде олар шөлээлеп алгаш, ногаа тарыырлар. Өөнүң ээзи Улан-Батор хорайже, ангы-ангы аймактарже чүк дажып ажылдап турар. Каш чыл бурунгаар кээп турумда, олар чүк чүдүрер бичежек машиназынга кургаг өдек чүдүрүп алгаш, рынокка садып-даа турганнар ийик.

Оларның улуг уруу кырган-ачазының угун салгаан хам чаяалгалыг. Бажынның бир булуун хам кижиниң эдилелдери – дүнгүр, күзүнгү-бile тускай кылдыр дерип каан. Хижигсүрэнниң ада-иезиниң аалынга бир

чайын чедип чорааш, ачазының күзүнгүзүн дөрдэ азып каан турганын ынчан көрген мен.

Цэрэнпил угбайның ийистериниң бирээзи – оглу Хижигбат көдээде мал ажылында. Сиген кезип, кышка белеткенип турар болду. Бир хүн авазының бажынцынга келгеш, гаражка турган мотоциклдерин чүк чүдүрер машиназынга чүдүрүп алгаш чорупту. Амгы үеде малды мотоцикл-бile кадарар апарган деп чугааладылар. Альтка бодаарга, ажаалы көнгүс эвээш, шүүт чок, эптиг эт деп санап турарлар. Ындыг турганы-ла ол боор. Мотоцикл-бile хой бажы дозуп чоруур кижилерни Моолдуң одарларынга бо-ла көөр ийик. Бо өг-бүлени чижеглеп көөр болза, оларда мал ажылынга чугула херек техника шупту бар. Ол дээргэ сиген кезер техника, көжеринге херек чүк чүдүрер машина, чорук кылыш чиик машина. 2009 чылда Цэрэнпил угбай оглу-бile кады мал малдал, көдээгэ чурттап турар үезинде, чайын аалынга чеде бээривиске, машина-техника аймаа чок турган. Өг-бүлениң амыдыралы экижий бергенин бо бүгү чүүлдер илередип турар.

Тыва дылды ажыглап турарынга хамаарыштыр мындыг чүүлдү чугаалап болур. Төрээн тыва дылынга чугаалажып турар кижилерниң, үе эрткен тудум, саны эвээжеп турары илден. Бо удаада ону дыка тода кылдыр эскердим. Он сес, чээрби хар үезинде аныктар-бile тывалап чугаалашпас. Школа назылыг уруглар чүгле моолдалап чугаалажырлар. Чижээ, Тохтугу акыйның уйнуу Оюмаа ам 17 харлыг. Кызылга төрүтүнген. Ада-иези ынчан ТКУ-га өөренип турганнар. Олар дооскужеге Кызыл хорайның уруглар садынга 6 харлыынга чедир барып турган болгаш, орустап, тывалап чугаалаар турган. Он ажыг чыл иштинде, орус дылга чугаалашпайн турганындан, ук дыл уттундура берген. Орус дыл үенин аайы-бile чугула херек дээрзин амыдырал негеп турар апарган. Студентилер-даа, школа доозуп турар уруглар-даа орус дылды өөренип алыр күзелдиглер.

База бир чижек. Цэрэнпил угбайның өөнгө олурувуста, оглу Хижигбат аалдал чедип келди. Ол 40 харлыг. Угбай оглунга: «Бисте Тывадан аалчы келди. Амыр-менди солчуп хөөрежип көрем» – диди. Ол чүгле чазык хүлүмзүрүп кааш, дөржэ эрткеш, шайлап олурупту. Ынчаарла харылзажып чугаалашпадывыс.

Хижигжаргалдың өөнгө кежээликтей

шайлап олур бис. Аңаа менден аңыда, Хижигжаргалдың өөнүң ээзи, сургуул оглу, авазы, чуржуу оол, бичиши уругларбар. Аразында чүгле моолдап чугаалажыр болдулар. Чуржуу оол бир-ле солун таварылганы чугаалаарга, каттыржып, хөөрешпишаан, чемненип оулурлар. Кезек болганда: «Оон чүү болганыл? Тывалап чугаалап берем» – дээримге, канҷай-даа бол, чугаазын тывалап уламчылай берди. Олар моол дылга чугаалажып чаңчыга берген деп чүүлдү эскердим.

Тыва дылдың хүн бүрүде ажыглалының чиде бээринин айылы бар дээрзин бо чижектер херечилеп турар. Ынчангаш чоокку үеде Хомду тываларының дылын долузу-бile шинчилээр ажылдарны чорудуп, оларның чугаазын үлгөр кылдыр үн тырттырар херекселдерге бижидип, демдеглээр ажылдарны чорудары амгы үенин чугула негелдези апарган.

Ёзу-чаңчылдары. Хомдутываларының ёзу-чаңчылдарынга хамаарыштыр мындыг чүүлдү демдеглекседим. Өг-буле ёзулалдарының дылынче, лексиказынче кичээнгей салып, ону өөренип көргөш, чогум ёзу-чаңчылдарда улуг өскерлиишкіннер демдеглеттінмәэн деп чугаалап болур. Ынчалза-даа улуг эвес өскерилгелерни демдеглеп каалы. Чижээлээрge, кажыыдал ёзулалы. Кижи чок апарганда, тус черниң тывалары демніг болуп, кажыыдалдыг үеде бот-боттарынга дузалажырлар. Кылдыр хире ажыл-херектерни кылчып, дузалажып бээр. Албан черлеринде ажылдап турар кижи кажыыдалга таварышканда, кады ажылдап турар эштери дузалажып чедип кээр. Акшат төгерикти хөйү-бile берип, дузалажып турарын информантылар онзалап демдегледилер.

Ол ышкаш куданың чамдык ёзулалдарының дес-дараалашкаа өскерлип турары демдеглеттинген. Чижээ, куданы эрттирген соонда, үш хонганда көжеге чежер, а оон соонда хол алчыыр азы шээр чежер деп ёзулалдарны эрттирип турган. Амгы үеде хол алчыыр азы шээр чежер деп ёзулалды куда хүнүнде эрттирип турар апарган. Өг-буле ёзулалдарында улуг эвес өскерлиишкіннер демдеглеттинген-даа болза, ук ёзулалдарының тыва дылда аттары өскерилбээн, хөвээр ажыглаттынып турар. Ол ышкаш бо үе дургузунда оларның амьыдышында болган мындыг өскерилгелерни деглелеп каалы:

Хомду хорай чaa микрорайоннарлыг

апарган. Амгы үениң архитектуразы-бile кылган чаагайжыттынган бажыңнар хөй. Кудумчуларда чаа-чаа тураскаалдар немешкен. Чижээлээрge, национал идик хевирлиг тураскаал, «Игил» деп база бир самнаан кишини көргүскен тураскаалдар тус черниң национал онзагайын илередип турар.

Хорайның бир ужунда дыка улуг девискээрлиг хүрээ ажыглалчэ кирген. Оон мурнунда үеде ышкаш, национал хевин кедип алган, хорайда мотоцикл мунуп алган чоруп турар кижилир ховар болду. Чиик машина мунар хөрээженнерниң саны хөй. Мээн танырым хөрээжen кижи бүрүзү бодунуң машиназын мунуп алгаш, чорук-хөрээн кылдыр болду. Амьыдышынга экижип турарының база бир демдээ деп билип болур.

Аймактар аразында Улан-Батор хорайже чоруур асфальтылыг чaa оруктар кылдынган. Эки оруктуг апарганын «Орук дээргэ тоюлла (көрүнчүк-ле)» – деп чоргаарланып, сагыш ханып чугаалаар болдулар. Ынчангай канчаар, төпче база өске аймакче дүрген, бергедээшкін чокка четкеш, кээри чугула болбайн аан.

Оон мурнунда чылдарга бодаарга, барык шупту сууржун амьыдышын. Албан черлеринде ажылдап турар кижилирниң саны көвүдээн. Амьыдышын чедимчелиг, уруглары бир-ле чүүлде тергиидеп турар. Хомду тываларының амьыдышынга сагыжы ханганын оларның чүү-даа чүвеге хамаарылгазы, сагыш-сеткили, шырайы илередип турар болду.

Бир дугаар кээп чорааш, Хомду университединде ажылдап турар коллегаларыныска ужуражып, олар-бile кады ажылдап тургаш, университеттин девискээринде турар көжээ даш чанынга В.И. Рассадин, Л. Болд үжелээ чурукка тырттырып алган турган бис. Бо удаада база чурукка тырттырып алтыр дээш, ол чөргө кээримгэ, көжээ даш чок болду. Үениң, ажыл-амьыдышындың өскерлиишкіннериниң херечизи кылдыр ол чөргө чурукка тырттырып алдым.

Аңаа ажылдап турган коллегаларында ажылдавайн турарлар. Ынчангы коллегаларындан Чамыяң башкы биле Баатархүү бурган болганнын. А аас чогаал шинчилекчи Б. Катту шагда-ла Улан-Батор хорайже көже бергеш, Моолдуң дыл, литература институтунда ажылдап чоруур. Кафедраның «Олар маңаа ажылдап чорааннар» деп булуунда чүгле чуруктары бар.

Ажыл-херэм бүткен. Чоруур хүнүм келген. Улаангомче чоруур «Истанага» олуруптум. Дүжүт үези болгаш, ындыг турган боор он, машинаның кырында шоодайларда арбузту долдур чүдүрүп каан. Машина ишти чык долу. Өнүктөримниң: «Аалынга чедирер сен» – дээш, албадап тургаш хапка суп берген арбузун будум адаанга салып алдым. Ынчаар-ла сыңмарлаштыр олургулап алдывыс. Улаангом хоорайга дүне келдивис. Төпке чедирип каарга, таксиге олурупкаш, аалчылар бажыңынга чедип алдым.

Эртенинде Кызыл чоруур машина сураглаар дээш рынокче чоруптум. Машиналарның хөйүү даа аажок. Машина бүрүзүнүң дугаарын көрүп кылаштап бар чыдыр мен. Орус дугаарлыг машиналар таваржып эгеледи. Ээлери чок.

Бир көөрүмгө, менчे удур танырыым ышкаш кижи кылаштап олур. Институтудувуска кезек ажылдап турган Орлан Донгак-даа ышкаш. «Орлан сен бе?» – дээримгэ: «Ийе» – диди. Өске чуртка чадаглап чорааш, чурттажынга, таныры кижиге таваржы бээри дег өөрүнчүг чүве кайда боор ийик. «Ажыл аайы-бile хомду тываларынга чордум» – дээримгэ, дораанна: «Баярсайхан кайыл?» – деп айтырды (кады ажылдап турарывыс Цэнгэл чурттуг Б. Баярсайханны айтырып турары ол. Ажыл аайы-бile Мoolче чоруур дээргэ-ле, үргүлчү Б. Баярсайхан башкарып чоруур боорга, ынчаар чанчыгып каан турганы ол). Хомду аймакче чааскаан, машина доступунуп чорааш келгеш, чанар машина дилеп турарымны чугаалаарымга, мени машиназынга ап алыр болду. Улаангомнүц рыногунга О. Донгакка

ынчаар таваржы бергеш, ооң өг-бүлэзи-бile хоорайдан үнүпкеш, дуржулгалыг чолаачы-
бile Кызылга саадавайn чедип келдивис.

Хоочун өңүктерим-бile ужуражып, оларның өөнгө чурттап тура, өзүп орап чаштар-бile таныжып алдым. Оларның хүн бүрүде амыдыралын көрүп, демдеглеп ап, чурукка тырттырып алган мен. Чугаазының үлгерин диктофонга тырттырып ап, демдеглээр ажылдар кылдынган. Бо демдеглелдер Моолда хомду тываларының чаңчылчаан культуразының, дылының амгы үеде байдалын көргүскең чүүл болур. Олар Кыдатта, Россияяда чурттап тураг тываларның культуразын, ёзу-чаңчылдарын деңнеп шинчилләэринге ажыктыг болур.

Литература:

Айызы Е.В. [2007] Тувинцы Кобдосского аймака Монголии: этничность и культура. Кызыл, 84.

Айыжы Е.В., Конгу А.А. [2011] Родовые группы тувинцев Кобдоского аймака Монголии на современном этапе [по материалам полевых исследований] // «Вестник КИГИ РАН» Калмыцкий институт гуманитарных исследований РАН. Элиста, № 1 С. 34-38

Баатархүү Б-О [2017] Монгол улсын тувачууд. Улаанбаатар. 320 с.

Ганболд О. [2018] Ховдын тувачуудын хурангуй тухх. Улаанбаатар. 427 с.

Донгак. У.А. [2011] Научная экспедиция в Китай и Монголию [Электр. ресурс] // Тува.Азия. URL: <https://www.tuva.asia/news/tuva/4157-mongoliya-kitay.html> [дата обращения: 01.12.11].

Серен П.С. [2014] Мoolда тываларның ёзу-чаңчылдары. Ийиги кезээ: Мoolда Хом-ду тываларының ёзулалдары [Дылының, культуразының материалдары]. Кызыл. 2014. 164.

Цэцэгдарь У. [2003] Образцы речи и фольклора ховдинских тувинцев. Кызыл, 2003. 191.

Юша Ж.М. [2012] Фольклор тувинцев Китая и Монголии [по результатам полевой работы 2011 года] // Сибирский филологический журнал. № 3. С. 24–29.

Юша Ж.М. [2012а] Результаты комплексных фольклорно-этнографических экспедиций к тувинцам Китая и Монголии // Ученые записки ТИГИ. Вып. XXIII. Кызыл. С. 469–479.

Эртем-Методиктиг сеткүүл «БАШКЫ»

Э. О. НОРБУ,

Национал школа хөгжүдөр институттун
директорунуң оралакчызы

**ШҮЛҮК ЧОГААЛЫНДА КҮСКУ ПЕЙЗАЖТЫ
ЧУРУП КӨРГҮСКЕНИН ШКОЛАГА ӨӨРЕДИРИ**

(С. Сарыг-оолдуң, С. Есенинниң шүлүктөрөнин чижээнгө)

IIIұлук – кишиниң сагыш-сеткилиниң янзы-бүрү байдалдарын болууш күннар, чурумалдар-бile холбап илереткен допчу болгаш оккур шынарлыг лириктиг жанр болур. Ыланғыя шүлүкчүлер бойдус лириказынга долгандыр турар хүрээлелди чуруп көргүзүп турар, боттарының ол үеде сагыш-сеткилиниң хайнышкынын, дойлуушкунун ийикпе, азы өөрүшкүзүн холбап, бойдус биле кишиниң аразында тудуш харылзаалынын илередип турар.

Чечен чогаалда күскү пейзажты көргүсken шүлүк чогаалдары арбыны-бile таваржып турар. Алдын-сарыг, тодуг-догаа үениң каас-чаражын сөстүң уран чүүлүнгө чуруп көргүзүп турар, шүлүкчүлер магадалын, кайтап ханышкынын база ол ышкаш чылыг, хөглүг өйнүң төнүп, соок кыштың чоокшулаанынга сарыннап-кудараанын, сагыжының куюмналынын шүлүктөрө сицирип каар.

Кандыг-даа национал уран чогаал кожа-хелбээ чоннарның литература уран чүүлү-бile харылзаалыг сайзырап-хөгжүүр болган төлээде, база ол ышкаш орус литература тыва чечен чогаалдың тыптып-сайзыраарынга уран-чечен үндезин болганды, оон школага башқылаашкы-нын орус чогаалдар-бile холбаалыг, харылзаалыг чорудары чөптүг болгу дег. Школага төрээн чогаал кичээлдеринге С. Сарыг-оолдуң шүлүк чогаалдарын өөредип тургаш, ында күскү өйнүң чурумалдарынга бола таваржып болур. Ук чогаалдарны өөредип турар, орус поэзиядан күскү пейзажты көргүсken шүлүктөрни ап, деңней сайгарып өөредири күзенчиг. С. Сарыг-оолга оран-чурттуң каазын магадап шүлүктээринге хандыкшыл тыва чогаал шинчилекчизи А. Калзаңны-бile алырга, хамыкты мурнай улуг орус шүлүкчүлер Пушкинниң, Некрасовтуң салдары-бile

төрүттүнген. «Оран-чурттуң мага ханмас көрүштүг шырайын улустуң амыдыралы-бile холбаштырып тургаш улам чараш, тааланчыг кылдыр чурууру – Сарыг-оолдуң бойдус лириказының бир күштүг шынары» – деп, суралыг критик демдеглээн [1, а. 129-120].

6-гы класска С. Сарыг-оолдуң «Күс» деп шүлүүн өөредип турар, чогаал башкызы орус литературадан күскү пейзажка хамаарышкан лириктиг одуругларны ап алгаш, деңнелге ажылы чорудуп, ук чогаалдардан ниити дөмөйлешкек чүүлдерни болгаш ылгалдыг талаларны өөреникчилерге тыптырар болза, ургуларның сонуургалы улам бедип, боданыр арга-шинээ сайзырап, билииниң делгемчиир магадылалы бар.

С. Сарыг-оолдуң бо шүлүүнде күскү бойдустун өннерин чиге көргүзүп, алдын өннүүг арбай-тарааның ховуларны каастап чыдары, одарларда сүрүг малдың таваар оъттап чорууру, мурнуу чүкче ужар деп дүвүрээн күштарны өнгүр, чараш чиге деңнелгелер, диригжиidlелер, эпитеттер, метафоралар-бile илереткен. Ында авторнуң бойдустун бола бүгү каас-чаражын магадаан сагыш-сеткили долузу-бile ажыттынган:

«Калбак ногаан аргалардан
Хадың, шарлан алдынналып каттыржып
кээр...»

Шүлүктү номчааш, ында илереттинген кол бодалды өөреникчилер тодаадырын оралдашканының соонда, башкы С. Есенинниң бир шүлүүнден үзүндүнү номчуурун сүмелээр:

«Отговорила роща золотая
Березовым веселым языком...»
Үзүндүнү тыва дылчө очулгазын катай номчудар:

«Хадыннарның алдын хөрлүг дылы-бile
Калбак арга ишти-хөннүн сөглеп каапты...»

Бир дугаар үзүндүде С. Сарыг-оолдан сергек хөөн тарап, арга-арыгның делгемин, авторнун аңаа чоргаарланган сеткилин көрүп болур. А шала дойлуушкуннуг, мунгак сеткилди Есенин илереткен. Бир эвес Сарыг-оолдуң күску аргазы ам-даа «каттырып» турар болза, Есенинде ол бүрүзү хадып, кударанчыг аянны дамчыдып турар дээрзин өөреникчилирge билиндиричи чугула. Ынчалзадаа ону өөреникчилир боттары тып үндүрүп кээрин чедип алыр.

Шүлүктөрдөн үзүндүлерни парлап бижээн саазыннарны самбырага аскаш, бирээзинде аяс хүнде чаа-ла саргарып эгелээн арга-арыгның, а өскезинде салғын-хатта бүрүзү тоглап дүжүп эгелээн хадыннарның чуруктарын лириктиг одуругларның утказынга дүүштүр дужунга азып алыр азы мультимедийлиг слайд кылып алгаш, көргүзери эн-не чедимчелиг. Чуруктарны болгаш шүлүктөн одуругларны кичээнгейлиг көргенинин соонда, урутларга дараазында айттырыгларны салып болур:

– Бо ийи шүлүктөн одуругларның дөмөй чүүлү чүл? (Кайызында-даа күску бойдус чурумалын көргүскең)

– Ук одуругларның утказында ылгал бардыр бе? Бар болза, чүзү-бile ылгалып турардыр? (Биргизинде күску үеде алдын-сарыг апарган, ынчалза-даа ам-даа бүрүлери дүшпээн арга чуруттунган, автор ол бүгүнү магадап, өөрүшкүлүг аян-бile бижип турар, а ийиги шүлүктө сарыг бүрүлөр дүжүп эгелээн болгаш, автор кударанчыг хөөнүн илереткен.)

– С. Сарыг-оолдуң шулүүнде авторнуң сагыш-сеткилиниң кандыг байдалы илереттингенил? Авторнуң өөрүшкүзүн кайын эскерип кагдыңар?

– С. Есенинниң муңгаргай хөөнү кайы сөстерде илереттингенил?

– Шүлүктөргө дүүштүр бердинген чуруктарның дөмөй талазы чүдел? А ылгалы кандыг-дыр?

– Шүлүктөн одуругларда кандыг уранччен арга ажыглаттынганыл? Ук метафораларны болгаш эпитеттерни ушта бижинер?

– Автор чүге ыяап-ла метафораларны, эпитеттерни ажыглаан деп бодаар силер? Оларны силер чүү деп сөстер-бile солуп болур силер?

Азы мындыг янзылыг база ажыл чорудуп болур: С. Сарыг-оол биле С. Есенинниң

Норбу Э. О. Шүлүк чогаалында күску пейзажсты чуруп көргүскенин ...

одуругларын бергеш, оларның уткаларынга дүүштүр чуруктарны чуруурун өөреникчилирge дагзыр.

Сарыг-оол-даа, Есенин-даа күску арганың овур-хевирин тургусканнар, ынчалза-даа чүгө бир арга каттырып, а өскези иштихөннүн сөглөп каапканыл деп айттырыгга, өөреникчилир харыны бээр ужурлуг. Ону тодарадырда, башкының аянныг номчулгазы база кол дузалаар. Мында кол чүүл – автор бойдус чурумалын поэтиктиг дыл-бile чуруп турар, бодунуң сагыш-сеткилиниң байдалын согажалап илереткен дээрзин өөреникчилир медереп билген турар ужурлуг.

Эстет, философ Х. Ортега-и-Гассеттин бижээни ышкаш, «чурукчу долгандыр турар делегейни чуруп турар, бодунуң сагыш-сеткилин база аңаа чажырып каар» [2, а.200-2001]. Устүнде ийи аңы шүлүктөн одуругларда «каттырып кээр» болгаш «иштихөннүн сөглөп каапты» деп сөс каттыжыышкыннары авторнуң бойдус чурумалындан бодунче шилчий бергенин херечилээн дүлгүүрлөр болур.

С. Сарыг-оолдуң күску үеге сеткил-ханышкынын улаштыр көрүп болур:

«Сентябрь ай – чурукчуус

Шевер чажыт холу-бile

Хемнер эрии, эзим-сында

Хевис аргып эгеледи»... База-ла күску үени чеченчилир көргүскең одуруглар. Сентябрь – календарь ёзугаар күстүң баштайгы айы. Ынчан бүгү ойт-сиген быжып, бүрүлөр кызып ийикпе, саргарып, а шиви, пөштер ногаан хевээр артып, долгандыр турар хүрээлел өнгүр, каас өңнер-бile долар. Ынчангаш күстүң чараш-каазын магадаан автор ону «чурукчу» деп чеченчилир адаан. Чамдык черлерде тарааны азы силенни кезип кааптарга, ук аңгыстар бир тускай ылгалып, авторга хевис кылдыр сагындырганын өөреникчилир тайылбырлап үнүп кээр сорулгалыг ажылды башкы чорудар. Степан Агбанович тос айның чечен овур-хевиринде кандыг хөөнүн илереткенил? Бирги одуругдан-на омак (позитивтиг) аян тодарап кээр. «Чурукчу», «шевер хол», «хевис аргып» деп сөстер, сөс каттыжыышкыннары чогаалдың «бойдузун» аяс болдуруп, чырытпышаан, авторнуң азы ооң «лириктиг ийизинин» мага ханган, оожургалдыг, дыштыг сеткилин көргүзүп турар. Бо чогаалга деннелгени

«Эзимнерниң кады бышкан,
Эртен, кежәэ соогу аажок.
Күштар үнүн кижи дыңнааш,
Кудараксап, чүрек саргыыр...» деп К. Бальмонтунун «Күс» [3, а.110.] деп тыва дылчे очулдурттунган шүлүү-бile чорудуп болур. Азы А. Пушкинниң «Осенъ» деп шүлүүн алгаш, орус дылдан тыва дылче очулдуар ажылды башкының дузазы-бile чорудуп болур.

«Унылая пора! Очей очарованье!
Приятна мне твоя прощальная краса –
Люблю я пышное природы увиданье...» Лириктиг чогаалдарның үтказын, авторнун чугаалап турар чүүлүнгө хамаарылгазын тодарадып чанчыгарынга үн бижидилгезинде тырттырып каан аянныг номчулганы дыңнап билири улуг рольду ойнаар. Оон ангыда күску бойдусту тырттырган видеочурумалдарны көргүзерге, уругларның көрбүшаан, дыңнап билир арга-шинээ бедип, сайзыраары чугаажок. Орус болгаш тыва шүлүктөрден тургустунган хөгжүм үделгелиг композицияны тургускаш, эрттирип тура, өөреникчилерниң

чогаадыкчы чоруунун сайзыралынга тыва чогаал кичээлинин үлүг-хуузу улуг дээрзин демдеглээри чугула.

Ортумак класстарга (5–7) күску пейзажты көргүсken шүлүктөрни өөредип тургаш, алдын-сарыг бүрүлөр дүрзүлүг номчугаштар кылышын дагзыр, а ол номчугаштарга өөреникчилер күс дугайында орус, тыва шүлүктөрни чыып бижиир. Шүлүктөрни шээжи-бile доктаадыр, шүлүктөрден одуругларны ажыглап тургаш, күс дугайында чогаадыг бижидер, бо чижектиг ажылдар уругларның харылзаалыг аас болгаш бижимел чугаазын сайзырадырынга деткимче болур.

Литература:

1. Калзаң А.К. Тыва литература. – Кызыл, 1987.
2. Орtega-и-Гассет Х. Эстетика. Философия культуры. – М., 1991.
3. Ынакшылдың оңмас чечәэ. Орус болгаш совет чогаалчыларның лириктиг шүлүктөрнө. – Кызыл, 1986.

**Чепти чежип өөрен,
Чеченни сактып өөрен.**

А.А. МОНГУШ,

Национал школа хөгжүдөр институттун
улуг методизи

**ШКОЛА НАЗЫНЫ ЧЕТПЭЭН УРУГЛАРНЫЦ
ӨӨРЕДИЛГЕ АЛБАН ЧЕРЛЕРИНГЕ ТӨРЭЭН
ДЫЛЫНГА ЧУГАА САЙЗЫРАДЫРЫНЫЦ
ЧАМДЫК АРГА-МЕТОДТАРЫ**

Аннотация: статья школа назыны четпээн уругларныц өөредилгэ албан черлеринге төрээн дылынга чугаа сайзырадырыныц чамдык арга-методтарынч угланган. Тыва Республиканың төвү Кызыл хоорайныц школа назыны четпээн уругларныц өөредилгэ албан черлеринде тыва дылды уругларга өөредириниң айтырыглары чидиг байдалда келгенин көргүспүшүү, тыва ажы-төлдүң колдуунда орус дылда чугааланып үнүп кээп туары чажыт эвес. Ук айтырыг нийтиледе дүвүрелди оттуруп туар. Школа назыны четпээн уруглар албан черлериниң методиказы ёзугаар алырга, уругларныц аас чугаазын сайзырадырынга болгаш дылга өөредирингэ чугула хевирлерин организастаарынга тускай сорулгаларлыг мергежилгелер дээштиг. Статьяда школа назыны четпээн уруглар өөредир албан черлеринге төрээн дылынга чугаа сайзырадылгазынга ажыглаар чамдык арга-методтарны киирген.

«Кижи болуру чажындан, айт болуру кулунундан» деп тывачоннуң чигесөглээнүүлөгөрдөмө бар. Но үлөгөрдөмак кижины чажындан хевирлээриниң чугулазын айтып туар. Кижи чажындан ажылды кылыш билир, улуг улусту дыңнаар, хүндүлээр болур. Бичии чаштың ёзулуг тыва кижи болуп хевирлээрине бола бүгүден аңгыда, төрээн дылын эки билири дыка чугула. Чүгэ дээргэ төрээн дылын, төрээн черинге ынакшылды, долгандыр туар чүүлгэ сонуургалды, бойдуска хумаганы ада-ие оттуураар. Но темага национал школа хөгжүдөр институттун этнопедагогиктиг шинчилледер лабораториязы 2022–2023 чылдарда Россияның эртэм фондуунун 22-28-205/2 дугаарлыг грантызы «Тыва Республикага уруглар болгаш аныяктарның мөзү-шинаар кижизидилгезиниң өг-бүледе үндэзинсүзүктөри» деп угланыштын биле ажылдан туар. Өг-бүледе ажы-төлдүң төрээн (тыва) дылынга хандыкшылды ие кижи оттуураар ужурлуг. А ыйыралды, ынакшылды, хүндүткелдиг чорукту, харысыалгалыг чорукту, сагыш-човаашкынны авазы, ачазы ийилээн оттуураар ужурлуг.

Чижек кылдыр Кызыл хоорайныц школа назыны четпээн уругларныц өөредилгэ албан черлеринде тыва дылды уругларга өөредириниң айтырыглары чидиг байдалда

келгенин көргүспүшүү, тыва ажы-төлдүң колдуунда орус дылда чугааланып үнүп кээп туарын сайгарарын оралдаштывыс. Ук айтырыг нийтиледе дүвүрелди оттуруп туар. Оон чылдагааннарын тодарадыр болза мындыг түннелдер үнүп кээр: чаш кижиның аайы-билир орустажыр. Но байдал ада-иеге чиик болуп туар. Өске таварылгаларда холуй чугаалажып туар. Төрээн дылынга хамаарылга, аңа шын чугаалажып өөренириниң айтырыглары өг-бүлөлөрдө харылзажылга аңгы-аңгы болуп туар. Чамдык кижи: «Ону өөренгениниң ажыры чок, артык», а бир кезек улус: «Төрээн дылын билири чугула» деп санаап туар.

Школа назыны четпээн уруглар албан черлериниң методиказы ёзугаар алырга, уругларныц аас чугаазын сайзырадырынга болгаш дылга өөредирингэ чугула хевирлерин организастаарынга тускай сорулгаларлыг мергежилгелер дээштиг. Төрээн дыл деп чүл ол? Мен бодаарымга, кижи бооп чаяаттынган кижи бүрүзү эки билир деп санаар мен. Дыл дээргэ чоннуң чүрээ-дир, дыл чокта, чон чиде бээр. Тыва дылынамы үеде чиде бээриниң айылының кырында келгени чажыт чок. Дылынамы кадагалап артырып алыр дизе, баштай, өг-буле тыва дылының кырынга чугаалашса, тыва дылды кадагалап артырып

A. A. Монгуш. Школа назыны четпээн уругларныц өөредилгэ албан черлеринге төрээн ...

алырының барымдаазы бар. Дараазында, өөредилгө черлеринден хамааржыр деп болур.

Амгы үеде чаштар садтарында төрээн дылын өөренир «Төрээн Тывам» [7] деп программаны Национал школа хөгжүдер институт ажылдап кылган. Ук ажылчын программаны боттандырары-бile, уруглар садтарында төрээн (тыва) дылды өөредир тускай тыва дыл башкылары база хаара туттунган. Бо ажыл хоорайның уруглар садтарында түнелдиг чоруп турар. Башкы бүрүзү ук программага даянып алгаш, бодунун тывынгыр, чогаадыкчы талаларын ажыглап тургаш, ажылчын программаларын бодунуубиле тургузуп алганнар.

Ук программада тыва чугаа сайзырадылгазынче угланган адырларны уругларның хар-назынының аайы-бile хувааган. Кызыл хоорайның 30 дугаарлыг уруглар садында тыва дылды 2-ги бичии бөлүктен школага белеткел бөлүктөринге чедир өөренир турар. 2-ги бичии бөлүктен ортумак бөлүктөргө чедир кижицидикчи башкылар бөлгүм кылдыр тус-тузунда эрттирип турар. А улуг бөлүк болгаш школага белеткел бөлүктөринге тыва дыл башкызы Монгуш А.А. эрттирип турар. Тыва дыл башкызының кичээлинде 126 тыва дылдыг уруглар хаара туттунган. Оларның аразындан чүгле 10% тыва дылда чугаалап турарлар (тыва дылга чугаалаарга, уруг утказын билип турар). Март айда программа ёзугаар Тыва Республиканың билдингир кижилери-бile таныжар. Айның бирги неделязында, март 3-те, Чогаалчылар хүнү болганда, тыва уруглар чогаалчылары-бile таныжар деп тема бар. Башкы бүрүзү кайы чогаалчыны уругларга таныштырарын боду шилип, ажылчын программазынче кирип алыр.

Бодумнун арга-дуржуулгам-бile алыша, назы четпээн өөредилгө черинде немелде өөредилгө талазы-бile ханты дыл дээш сагыш аарып чоруур педагогика эртемнериниң кандидады Рудюк З.М. чаа теманы орус болгаш төрээн дылынга тайылбырлаарын мурнакчы дугуржуулга [8] деп дуржуулгазынга кол даянып турар мен. Фаина Михайловна Бартаның «Технология обучения русскому языку в старших тувинских группах дошкольных образовательных учреждений» [3] деп ажылын база онзалап көрүп турар мен. Ону оон өске деңнелге методу деп база адап-

турар. Чогаалчыларны өөредип эгелээрде, орус дылдыг уругларга бижип чоруур чогаалчылардан кичээлди эгелеп алыша элтиг болур.

Кичээлден чижек:

Башкы: Кто такой писатель?

Уруглар: Писатель – это человек, который пишет художественные произведения, рассказы, стихотворения, сказки... «Писатель» деп сөс «писать» деп сөстен укталган. Писать стихи, рассказы.

Башкы: Молодцы! Назовите мне некоторых детских писателей!

Уруглар: Александр Пушкин, Корней Чуковский, Агния Барто... (Уругларның харыылары янзы-буру болуп болур. Үе бар болза, чогаалдарын база ададып болур).

Башкы: А слово «Писатель» на тувинском языке будет «Чогаалчы». А чогаалчы дээрge, чогаадыр деп сөстен укталган. Шүлүкту, чечен чогаалды чогаадып бижиир дээн.

Йинчан ам орус дылда билир сөзүн тыва дылынга сактып алышы-бile сөс курлавыры болгаш тайылбыр ажылдары эгелээр. Уругларга «Чогаалчы дээргэ кымыл, уруглар, чүнү канчаар кижил?» дээш, кичээлди эгелээр болзувусса, уруглар оон утказын билбейн, алышы барып кичээлден чалгаарал болур. Түнелинде кичээлдин сорулгазы чедип алдынмайн барып болур. Амгы шагның байдалы-бile хоорай черде кижицитеттинип турар уруглар колдуу орус дылда чугаалажып турар болганда, кичээлдин сорулгазын чедип, уругларны сонуургадып алыр дизе, олар-бile чогаалчы дугайында орус дыл кырынга эгелеп алышы күзенчиг. Уруглар ынчан бодунун бодалын хостуг илередип, кичээлгэ идепкейлии көстүп, сонуургалы оттуп келир. Дараазында чогаалчыларның хөрек чуруктарын көргүспүшүшүн, чырыкче үнген бичии уругларга номнарын таныштырар. Оон иштinden шүлүктер, чогаалдар-бile таныжар.

Кичээлдин түнелинде «уруглар чогаалчызы» деп сөстү уругларның мээ-медерелингэ артар кылдыр ангы-ангы чогаалчыларның чуруктарын көргүзүп тургаш, 5-6 катап-даа ададып болур. Дараазында кичээлде чүү деп тускай эртемниг кижилер-бile танышкан бис дээргэ, уруглар дораан: «Уруглар чогаалчылары-бile танышкан бис» деп шын чугаалап эгелээрлер. Чижээлээргэ, Кызылдың 30 дугаар уруглар садында улуг бөлүктүн

уруглары март айда Степан Сарыг-оол, Юрий Күнзегеш, Александр Шоюн, Лидия Ооржак деп чогаалчылар-бile танышкан. А школага белеткел бөлүктери улуг бөлүкке барып турғаш, танышканы чогаалчыларны катаптавышаан, Леонид Чадамба, Екатерина Танова, Чооду Кара-Күске, Мария Күжүт деп чогаалчылар-бile танышкан.

Чогаалчылар-бile таныжып тұра, оларның чечен чугаалары, шұлұктери болгаш авторлуг тоолдарны өөрөнген соонда, алган билиглерин быжыглап алрыбы-бile М.М. Алексеева, Б.И. Яшинаның «Методика развития речи и обучения родному языку дошкольников» [7] деп ажылында бердинген ажылдарны чорудуп болур:

1. Оюн хевири;
2. Харылзажып, чугаалажыры,
3. Яңзы-бұру материалдардан (пөс, саазын, даш, ыяш) дүрзүлерни хевирләэри;
4. Чурумалдыг уран چүлдүң хевирлери (чурулга, пластилин-бile ажыл, аппликация);
5. Ыры-хөгжүмнүң хевирлери.

Бистин уруглар садында «Уруглар чогаалчылары» деп теманы өөрөнген соонда, быжыглаашын кезээ кылдыр үстүнде айыттынган ажылдарны кылып күүсеткеннер:

1. Оюн хевири:
- рольдарга хуваагаш, күүседи; Чооду Кара-Күскениң «Ойнаар-кызым» деп шүлүүнде ышкаш, ойнаар-кызын шұлұктe дег удудуп, өмгерип, ойнап турар кылдыр көргүзүп болур. Мария Күжүттегиң «Эник» деп шүлүүнде оптуг, эрес эниктиң чаын өттүнер болза уругларга солун болур. Экер-оол Кечил-оолдуң «Төрээн черни эргип-кезип...» деп шүлүүнде оол болгаш уругларның рольдарын үлежип алгаш, шұлұктүң утказын дамчыдып болур.

2. Харылзажып чугаалажыры: улуг улус болгаш боттарының үе-чергези-бile харылзаа, кады ажылдаждылга. Бo ажылда башкының болгаш уругнуң аразында база уругларның боттарының аразында номчаан چүлүң билип ап, сонуургалын үлежип чугаалажыр. Кичээлде иделкейжи эвес уругну чогаалче хаара тудуп, көргүзүг материалдарының дузазы-бile айтырыларны салыр.

3. Яңзы-бұру материалдардан (пөс, саазын, даш, ыяш) дүрзүлерни хевирләэри. М. Кенин-Лопсанның «Тыва чаңчылдар» [5] деп номунда 7 харлыг уруглар сайзанактап ойнаар,

A. A. Монгуш. Школа назыны четпээн уругларның өөредилгеге албан черлеринге төрээн ...

өг иштиниң дериг-херекселин танып билир, шымбай даараныр. Оол уруг ыяштан бирле дириг амыттанның дүрзүзүн кестик-бile оюп кылыр, өң-баазын даштардан тос өзүн малдың дүрзүлери ол деп ойнаар деп бижип турар. Ангы-аңғы хевирлерлиг даштардан өг-бүлэзиниң кежигүннериң, Россия улуг чуртувустун болгаш Тыва Республиканың туктары, янзы-бұру чечектерни, хәэлерни, тыва дылда ө, ң, ү деп тыва үжүтерни, дустуг далғандан база хевирлерни уруглар кылып чуруп турарлар. Саазын-бile ажыл: саазында хептерни шыйыг аайы-бile кескеш, өңнәэш, уругга чыпширыттыр. Фетр (чуга кидис) материал-бile «Чайлаг» деп темага бойдустун аңғы-аңғы үелерин көргүзер кылдыр кылган. Ол-ла материалдан шивижигешти каастаар ойнарактарын база чогаатканнар.

4. Чурумалдыг уран چүлдүң хевирлери (чурулга, пластилин-бile ажыл, аппликация); Номчаан چүлдүң утказын билип алгаш, ону чуруур.

5. Ыры-хөгжүмнүң хевирлери. Ч. Кара-Күскениң ыры апарған «Шайывыс» деп шүлүүн билбес чаштар чок деп болур.

Адаттынган арга-методтарны март айда билдингир спортсменнер, чурукчулар болгаш салым-чаянның кишилдер дугайында кичээлдерге ажыглап болур.

Школа назыны четпээн уруглар албан черлеринде кээп турар уруглар колдуу орус дылда чугаалап турар деп үстүнде чугаалаан бис. Школа назыны четпээн уругларга өөредилгениң методиказы аас чугааже угланган болганды, бодум хуумда, хөй көргүзүг материалдарын ча-чаа сайзырангай техникаларны ажылымга ажыглап турар мен.

Россияның школа назыны четпээн уруглар педагогиказының үндезилекчилериниң бирээзи, уруглар садтарының ажылын организастаарының дугайында хөй-хөй ажылдарның автору Елизавета Ивановна Тихеева төрээн дыл дугайында айтырыгны кол кичэнгейге салып турган.

Оон бодалы-бile алырга, дыл – кижи төрелгетенниң дагдыныкчызы, өндүр улуг башкызы болур. Оон ангыда, кижицидилгениң янзы-бұру хевирлери төрээн дылга даянган турар ужурлуг деп бодалынга шынчы болуп, К.Д. Ушинскийниң «чугаага өөредири» деп терминни школа назыны четпээн

чаштарга хамаарыштыр ажыглаанын Наталья Анатольевна Стародубованаң «Теория и методика развития речи дошкольников» деп номунда демдеглеп турар.

Үстүндө көргенивис чүүлдерден алырга, чаштарны төрээн дылын билир кылдыр өөредири эргежек чугула болуп, кижизидилге болгаш сагыш-сеткил культуразының хевир-леттинеринге аргажок чугула черни ээлеп турар.

Уруглар төрээн (тыва) дылын хүн бүрүде ажыглап турар кылдыр чедип алыр дизе, уруглар-бile ажылды канчаар чорударының аргаларын шуптузун көрүп, шинчилеп, билиин бедидип, деткижип, демнежип ажылдаары чугула деп санап турар бис.

Литература:

1. Алдын-оол А.Х., Назытпай Г.Т. Школа назыны четпээн уругларның чугаа сайзырадырының программазы.. – Кызыл, 2008.
2. Алексеева М.М., Яшина В.И. Методика развития речи и обучения родному языку дошкольников: Учеб. пособие для студ. высш. и сред. пед. учеб. заведений. — М.: Издательский центр «Академия», 2000. – 400 с.
3. Бартан Ф.М. Технология обучения

русскому языку в старших тувинских группах дошкольных образовательных учреждениях. – Кызыл, 2010.

4. Дамба Н.Ч., Саяя Л.С., Ооржак Э.К. Школа назыны четпээн уругларның тыва (төрээн) чугаа сайзырадырының программазы. – Кызыл, 2010.

5. Кенин-Лопсан М.Б. Тыва чаңчыл (Тувинские традиции). Ч. I и II: Учебное издание – Кызыл: Издательско-полиграфический отдел «Билиг», 2010. – 360 с.

6. Стародубова Н.А. Теория и методика развития речи дошкольников: учеб. пособие для студ. учреждений высш. проф. Образования. – М.: Издательский центр «Академия», 2012. – 256 с.

7. Ооржак Л.Х., Монгуш А.А. Төрээн Тывам. Школа назыны четпээн уруглар өөредир албан черлеринге төрээн (тыва) чугаа сайзырадырының чижек программазы / – Кызыл: Национал школа хөгжүүдер институт, 2019. – 48 а.

8.<https://yamal-obr.ru/articles/rodnoy-yazik-v-detskom-sadu/>

9.<https://ru.wikipedia.org/wiki/>

10. https://academia-moscow.ru/ftp_share/books/fragments/fragment_15422.pdf

**Сеткилге ак херек,
Ажылга шынар херек.**

С.Б. ОЛЧАТ-ООЛ,
Ак-Довурактың даг техникумунуң
тыва дыл болгаш чогаал башкызы

ОРТУМАК ӨӨРЕДИЛГЕ ЧЕРИНГЕ ЧЕЧЕН ЧОГААЛ КИЧЭЭЛИНИҢ ПЛАНЫ «КҮЛТЕГИНГЕ ТУРАСКААТКАН БИЧЕ БИЖИК»

Кичээлдин темазы: «Күлтегинге тураскааткан бижик»

Кичээлдин хевири: лекция-беседа, аян-чорук.

Кичээлдин сорулгалары:

1. Өөреникчилерни эрте-бурунгу түрк бижимелдер дугайында ниити билиг-бile болгаш «Күлтегинге тураскааткан бижиктиң» кол утказы, сөзүглели-бile таныштырыры.

2. «Күлтегинге тураскааткан бижиктиң» сөзүглелиниң очулгазындан тываларның адабегелери болур азтар дугайында үзүндүнү алгаш, ол темага хамаарыштыр беседа дузазы-бile сургуулдарның патриотчу сеткил-хөөнүн оттуураар база төрээн чериниң төөгүзүн билир кылдыр кижизидери.

3. Ук сөзүглелди ажыглап, сургуулдарның логиктиг боданышкынын сайзырадыры.

Кичээлдин дерилгези: «Күлтегин: мөңге даштың сарыны», «Күлтегин» деп номнар база темага дүүштүр сюжеттиг чуруктар.

Өөредилгениң методтары база аргалары: лекция-беседа методу, аас-бile харыы, башкының чугаазы, бөлүктеп ажылдаары, сөзүглел-бile ажылдар.

Кичээлдин чорудуу:

I. Организастыг кезээ.

Башкы: Экии, уруглар! Чечен чогаал кичээлин эгелээр-дир бис. Чечен сөстүн уран делегейи бисти чалап тур! Кичээлге идепкейлиг киржирицерни күзедим, чаа-чаа чүүлдерни билип алыр боор сiler деп идегедим.

II. Чая тема тайылбыры.

Башкы: Бөгүнгү кичээлде бис «Күлтегинге тураскааткан бижиктиң» туар чери Орхон хемче аян-чорук кылышы бис.

a) кирилде беседа.

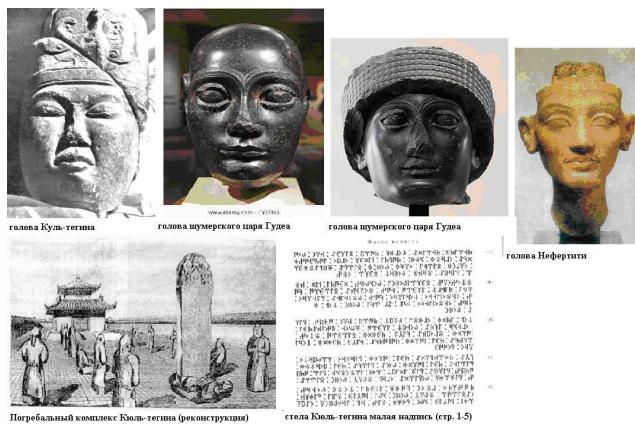

С. Б. Олчат-оол. Ортумак өөредилгеге чечен чогаал кичээлиниң ...

Аян-чорукче айттанырының мурнунда дараазында айтырыгларны көрүптээлинер. Кандыг-даа аян-чорукчу бир черже баарда, тус черниң болгаш ооң чурттакчы чонунун

дугайында билип алган турар ужурлуг болгай. Ыңчангаш аян-чорукче кичээнгейиисти угландырыптаалынар. «Күлтегинге тураскааткан бижик» амғы Моолдуң Орхон хеминиң чоогунда турар. «Күлтегинге тураскааткан улуг бижик» ниити даш тудуглуг бөлүктүң иштинче кирип турар. Ол тудугнуң ортузунда маадырның тураскаалын тургускан, ону дескиндирип даш тудуг туттунган. Тудугнуң ханаларының даштыкы талазын улу дүрзүлери-бile, иштики талазын ооң маадырлыг чоруктарынга тураскааткан чурумалдар болгаш угулзалар-бile каастаан. Даш тудугнуң девискәэриниң үнер аксында балбалдар тургустунган.

Словарь-бile ажыл: Балбалдар дээрge маадырның дайын үезинде базын тиилээн удурланыкчыларының санынга дең кылдыр тургускан даш көжээлерни ынча дээр.

«Эртем-методиктүү сөткүл «БАШҚЫ»

«Күлтегинге тураскааткан бижиктиң» нарын тургузулуг тураскаалын эң-не баштай уйгурлар бузуп үрээн. Ооң соонда ол тураскаал каш удаа катап тургустунуп, үрелип-даа келген» деп, Эртемденнер демдеглеп турар.

Орхон-енисей бижиктерин төөгүгө херек кырында турган кижилерге тураскааткан

чуве болганда, ук овур-хевирлер даап бодап чогааттынмаан, а төөгү-барымдаалыг болуп турар. А руниктиг бижимелдер дээрge база херек кырында бар, хая-дашта болгаш өске-даа эдилелдердэе бижиттинген бурунгу бижиктер болур. Ол бижиктерни үр үеде чазып номчуп шыдавайн турган. Ол ышкаш кайы чон, каш чылдар үезинде оларны арттырып турган деп айтырыглар билдинмес турган.

Словарь-бile ажыл: Руниктиг дээрge чажыт дээн утканы илередип турар.

в) «Күлтегинге тураскааткан бижиктиң» ишинчилеп келгениниң төөгүзү.

Енисейниң руниктиг бижиктерин ады төөгүде кадагалаттынмаан бижикчилер арттырган. Ол болза өлген кижиниң адындан бижиттинген качыгдал сөстери илереттинген баштайгы үлегерлер бооп турар. Элээн улуг хемчээлдери (Бегирээ, Алдын-Хөл, Элегестен тураскаалдарда) мөчэн кижиниң амыдыралын, кол болуушкуннарын төөгүп турар. Ыңчалзадаа Енисей бижиктеринде өлген кижилерниң чуртталгазының төөгүзү колдавайн турар. Кол утказы – өлген кижиниң ха-төрелиндөн, чоок кижилеринден эрте чарылганының дугайында хомуудалын илереткен эпитафия бижиктер болур.

Чижээлээргэ, «Күлтегинге тураскааткан биче бижик» түрк каган Билге-каганга (кыдаттап адаары-бile Могилян, 734 чылда өлген), «Күлтегинге тураскааткан улуг бижик» ооң дунмазы Күлтегинге (732 чылда) тураскааткан.

Оларны хаанның төрели болур төөгүгө эн-не баштай билдинген түрк дылдыг чогаалчы Йолыг-Тегин бижээн. Ук тураскаалдарны чүгле алдаржаан түрк каганадының күчүлүг шериг баштыңчыларының чырык адын мөңгежидер дээш эвес, а каганаттың төөгүзүн дашка сиилбиир дээш тургускан. Түрктерниң моон сонгаар чырык чер кырынга канчаар амыдыраарын, Кыдат-бile канчаар кожа чурттаарын, төнчү чок янзы-бүрү болуушкуннарга канчаар боттарын камгалап алрының дугайында ыдыктыг чагыгны ында бижээн.

Орус географтыг ниитиледин Чөөн Сибирь салбырының Николай Михайлович Ядринцев баштаан экспедициязы 1889 чылда Моолдуң Орхон хем кавызынга Кошо-Цайдам чоогундан, соонда барып Күлтегинниң болгаш

С. Б. Олчат-оол. Ортумак өөредилгө черинге чечен чогаал кичээлиниң ...

Билге-каганың көжәелері болуп тодараар, ийи аажок улуг (бирәэзи 110 одуруглуг, ескези 428 одуруглуг) бижимелдерлиг тураскаалдарны тыпкаш, бурунгу түрк бижики шинчиләэринин чаа үе-чадазын ажыткан. Н.М. Ядринцевтиң эккелген материалдарын хынап магадылаарыбыле 1891 чылда Россияның Эртемнер академиязындан академик Василий Васильевич Радловка баштаткан экспедицияны Орхонче чоруткан. Түңнелиндө фин эртемденниң чыгган материалдары В.В. Радловтуң «Моолдуң эрте бурунгу үезинин атлазы» деп дөрт томнуг ажылдары болуп чырыкче үнген.

Николай Михайлович
Ядринцев

Василий Васильевич
Радлов

Күлтегинге тураскааткан улуг, биче ийи көжәелерниң артында қыдат император Сюань Цзунуң чогаатканы қыдат сөзүглел бар болған. Ол бижики академик В.П. Васильев қыдат дылдан орус дылчы очулдурған. Қыдат сөзүглелде «ку-кюе» деп сөстен көжәелерде бижикитер түрк дылга бижиттинген деп билдине бәэр. Ынчаарга Күлтегинге тураскааткан Орхон көжәелериниң билдинмес бижикитерин номчуп үндүреринге қыдат бижику дузалаан. Данияның эртемдени Вильгельм Томсен 1893 чылдың ноябрь 25-те орхон-енисейниң бурунгу түрк бижиин тодарадып, номчуп шыдапкан. Ооң ачызында бурунгу түрк бижикиң үүజези ажыттынган.

Орхон-енисей бижи мөлдериниң тургузуунуң болғаш хе-вириниң аайы-бile ону ийи аңғы бөлүкке хуваап болур, оларның аразында ылгалдыг чүүлдерни көрүп болур бис (таблица).

Вильгельм Томсен

Орхон	Енисей
Улуг тоожуушкун хевирлиг, шүлүк тургузуглуг	Эпитафия хевирлиг.

III. Быжыглаашкын.

1) Сөзүглел-бile ажыл.

Башкы: Утказы болғаш даштыкы хевири амғы тыва дылга чоок сөстерни сөзүглелден сайгарып көрәэлиңер! Устүндө көргенивис ышкаш, ажыглалының аайы-бile бөлүктеп болур бис.

a) *«Күлтегинге тураскааткан бижикитен» үзүндү. Үзүндүгө хамаарыштыр сайгарылгалар.*

Сургуулдарга «Күлтегинге тураскааткан бижикитин» сөзүглелиниң литературлуг очулгазы болғаш сөзүглелдин эге хевирин (оригиналын) кижи бүрүзүнгө үлел бәэр. Уран номчулга методун ажыглап турғаш, сургуулдарга билдингир кылдыр номчуп бәэр.

Күл тигин ол сүнүшде отуз йашайур эрти. Алл Шалчы атын бинип оплиу тегди. Эки эриг удуширу санчды. Карлукуг өлүртмиз, алтымыз. Аз будун йагы болты. Кара көлтө сүнүшдимиз. Күл тигин бир кырк йашайур эрти. Алл Шалчы акын оплайу тегди. Аз элтебириг тутды.

Күлтегин ол чаада 30 харлыг болду. Ак Эрес-Шалчы аътты мунуп халдады. Ийи шеригни өлүргеш, халдаашкыны тишелгелиг болған. Карлуктарны өлүргеш, тишел алған. Ас чон дайзын болду. Кара-Хөлгө чаалаштывыс. Ынчан Күлтегин 31 харлыг турду. Эрес-Шалчы аъдын мунуп халдан кирди. Астраның күрүнезин тишел алған.

b) *Номчаан чүлгө хамаарыштыр беседа чорудар;*

Башкы: Ук үзүндүде чүнүң дугайында чугаалап турадыр?

бижиттинген кандыг тураскаалдар билир силер?

Сургуулдар: Тонюкук,

б) *рунктиг бижимелдер дугайында тайылбыр.*

Башкы: Бо домактар-бile ажылдаанывыс түңнелинде, дараазында бодалдарга келир бис: тыва дыл хая-дашта оюп бижиттинген бурунгу түрк бижиктерниң дыллы-бile чоок, дөмөйлешкек. Кичээливиsti түнеп тura, дараазында айттырыгларга харылаптаалынар.

Кичээл эгезинде салдынган сорулгавыс чедип алган бис бе? Кым чүү деп бодап тур?

Сургуулдар (чижек схема -бile):

- Бo кичээлден мен ... билир алдым.
- Бo кичээлде менээ ... солун болду.
- Бo кичээлден алган билимни, сонуургаан чүүлүмнү ... ажыглаар мен.

V. Онаалга бээри

«Күлтегинге тураскааткан бижиктен» үзүндүден шилип алгаш, шээжилеп алыр.

Башкы: Бөгүн силерге кичээл эрттиргеним менээ солун болду. Кичээлге мени деткип, эки ажылдааныңар дээш четтирдим (кичээлгэ идепкейлиг ажылдаан уругларга чогуур демдектерни салыр).

Ажыглаан литература даңзызы:

1. Баскаков Н.А. Введение в изучение тюркских языков. – М.: Наука, 1969. 384 с.
2. Кормушин И.В. Древние тюркские языки. Уч.пос. – Абакан: Изд-во ХГУ им. Н.Ф. Катанова, 2004. – 328 с.
3. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности: (Тексты и исследования). – М.: Изд-во АН СССР, 1959. – 108 с.

**Ада төөгүзү — алдын,
Ие төөгүзү — мөңгүн.**

А.С. ШААЛЫ,

Национал школа хөгжүүдөр институттуң этнопедагогтүүг шинчилелдер лабораториязының эргелекчи, педагогика эртемнериниң кандидады, доцент, Тыва Республиканың Улустуң башкызы

ӨГ-БҮЛЕ ПЕДАГОГИКАЗЫНЫҢ НИИТИ АЙТЫРЫГЛАРЫ БОЛГАШ БАШКЫЛАРГА СҮМЕЛЕР

«Өг-бүле педагогиказы: үндезин тыва кижизидилге» деп адаттынган класстан дашкаар немелде өөредилгеге дүүштүр тургустунган амыдыралдың кичээлдери 2023–2024 өөредилге чылында 8–9 класстарда боттанып эгелээн. Бо кичээлдер аныяк-өскенниң келир үеде өг-бүле тудуп, амыдырап-чурттаарынга хамаарышкан эгэ билиглерни чедип алышынга ужур-дузалыг болур. Чүгэ дээргэ өг-бүле – кижиниң ыдыктыг сүзүү. Амгы үеде өг-бүле боду дээди сүзүк болбушаан, нийтилелде өг-бүлениң ыдыктыг сүзүктөрийн хевирлээр кол социал институт кылдыр быжыг туршту ээлеп турар.

Оон кол сорулгазы: тыва улустуң үндезин культуразында өг-бүле кижизидилгези уругну Кжи болур кылдыр, ооң иштики сагыш-сеткилини, мөзү-бүдүжүн, аажы-чаңын сайзырадыр ыдыктыг сүзүктөрийн, дуржуулгазын, кол арга-методтарын, чепсектөрийн өөреникчилергэ чедирери болгаш оларның боттарын харыысалгалыг хамааты болуп, өг-бүле тударынга белеткээри болур.

Өг-бүле – дээди ынакшылдын, күш-ажылдың, ада-иенин үлгеринин кадагалакчызы болгаш суртаалчызы. Бир дугаар черде уругнуң хууда камгалалы деп дээди сүзүк. Ол дээргэ уругнуң бичии чажындан улгаткыже бүгү-ле хоойлу ёзугаар эргелерин камгалаара. Оон эртем-билиг чедип алышы, кадык болуру. Бодунуң шилилгезин, сонуургалын барымдаалап тургаш, мергежил чедип алышы, өг-булезиниң болгаш бодунуң келир үезиниң дугайында сагыш-човаашкыны, харыысалгалыг болуру.

Бо бүгүнү күрүне деңнелинде чорудуп турар-даа болза, ол өг-бүлениң киржилгези чокка боттанмас. Уругну каржы-дошкун аажылалдан, айыыл-халаптан, аарыг-аржыктан, сагыш-сеткил хоозуралындан камгалаара – өг-бүлениң ыдыктыг хүлээлгези болгаш харыысалгазы.

Үндиг турбуже, нийтилелде нарын айтырыглар хөй: нийтилелге бодун мөзү чок алдынары, кем-хerek үүлгедии, каржы-

хажагай, чединмес чорук, арагалаашкын, өг-бүлениң көжигүннериниң аразында харылзааларның кошкана, бот-боттарын билишпес чорук. Үнчангаш өг-бүлениң кижизидикчи хүлээлгезин, харыысалгазын чедимчелиг боттандырарынга үлүг-хууну киирер дизе, чоннуң өг-бүле дугайында ыдыктыг чаңчылдарының, ёзуулдарының, сагылгаларының ханы утказын өөренири. Бо бүгүгэ даянып тургаш, даштыкы овур-хевирден эгелээш, сагыш-сеткилингэ, угаан-сарыылынга чедир ёзуулуг кижизиг аажы-чаңын хевирлээри болур.

База бир кол чүүл болза, амгы үеде өөреникчилерни эртем-билиг чедип ап, ажыл-агайны чогудуп, амыдыралчы айтырыгларны бот-тускийланц шиитпирлеп, боттандырып шыдаар кылдыр белеткээр. Ол дээргэ бодунуң канчаар алдынып чоруурун, мөзү-бүдүш, өг-бүле талазы-бите нийтилелде турумчуй берген дүрүмнериң негелдөлөрин деңнеп, сайгарып билири, оларны сагырыры-дыр.

Өөреникчи кижини бот-башкарнып, боду мергежил шилип алыр кылдыр, чуртталгага бодунуң турожун тывар дээш улуг күштүү салырын билиндирери – башкыларның хүлээлгези. «Мен чүү дээш, кандыг сорулгалыг өөренип турар кижи мен?» деп айтырыгта өөреникчи медерелдиг харыылаарынга өг-булези улуг салдарлыг болур. Эртем-билиг чедип алгаш, бодумнуң өг-бүлемниң аас-

кеҗиктүг амыдырап-чурттаарынга үлүгхуумну киирер мен деп чүвени билип алышынга таарымчалыг байдалдарны башкылар болгаш ада-иелер тургузары магатчок.

Адаанывыс кичээлдер 8–9 класстың өөреникчилиринге болгаш ортумак профессионал өөредилге черлериниң сургуулдарынга, колдуунда 14–16 хар аразында уругларга, таарыштыр тургустунган. Кандыг айтырыгларны мында чугулалап, номнүң утказынчे кирип туарыл дээрge, ол болза:

1) шылгарангай эртемденнерниң болгаш башкыларның өг-бүле дугайында өөредиглерин сыйгарып билиринче;

2) тыва өг-бүле, өгбелер, дөргүл-төрел деп кымнарыл дээн ышкаш билиглерни медерелдии-бile билип, оларга хамаарышкан чаңчылдарны, ёзулалдарны, ужурларны сагырынче;

3) ада-ие улустун үлегеринге даянып, келир үде ада-ие болурунга белеткенирин, өг-бүлөгө ажы-төлдү кижизидерин, оон кол утказын билип алышын улуг харысалга-дыр деп хүлээринче;

4) чоннуң кижизидилгелиг байлак аргаларын (үлегер, чагыг, сургаал, йөрээл, угаадыг, сагындырыг, дилег, баштак, чеме, хоруг, көгүдүг, шоодуг дээш оон-даа өске аргалар) билип алышынче;

5) кыс уруглар өг-бүлениң хөрээжен ээзи, эр кижиниң идегелдиг эжи, ажы-төлдүң авазы, ие чаяалгалыг хүлээлгези чүдел деп билиглерни хүлээп алышынче;

6) оолдарга эр кижиниң овур-хевири, өг-бүлениң эр ээзи, ада болуру, ажы-төл мурнунга хүлээлгези деп харысалганы билип ап, ие кижини, кыс уругну, уруун хүндүлөп, камгалап, олар дээш сагыш човаарын хүлээнип алышынче;

7) келир үде эртем-сургуул, мергежил чедип алыр чүткүлүн сайзырадырынга, өг-бүле тудар талазы-бile боттарын баш бурунгаар шилилгени кылып билир кылдыр белеткениринче угланган.

Өг-бүле педагогиказын өөренген түңнелинде өөреникчилир чүнүң дугайында билген, чүнү кылып билген туар ужурлугул? Улусчу педагогиканың негелделери мындыг:

– бодун боду тодаргай өг-бүлениң, төрел-бөлүктүң, тускай чоннуң, күрүнениң төлептиг

оглу (кызы), өг-бүлөг хамаарышкан бурунгу өгбелеривистиң чаагай чаңчылдарының салгакчызы мен деп миннип, сагып, салгап чорууру;

– тыва өг-бүле, ада-ие, өгбелер, дөргүл-төрел дугайында кол билиглерни билири, оларга хамаарышкан чаңчылдарны, ёзулалдарны, ужурларны амьдыралынга сагып чорууру;

– кижизидилгениң кол утказын төрээн дыл, аас чогаал, чоннуң байырлалдары, национал оюннаар, бойдус таварыштыр чорудуп, оон аргаларын ажыглап билири;

– келир үде эртем-сургуул, мергежил чедип алыр, өг-бүле тудар талазы-бile боттарынга шилилгени кылып билири, амьдыралдың нарын берге айтырыгларын шиитпирлээринге белен болуру;

– ада болгаш ие кижиниң хоойлу ёзугаар харысалгazyн миннири;

– ада, ие кандыг болурун чоннуң чаңчылдарынга даянып, сыйгарып билири;

– өг-бүле, дөргүл-төрел, төрел-бөлүк аразында харылзааларны шын тудуп билири, хүндүлөп ёзулалдарын сагыры, «Салгалыяжын» тургузуп билири;

– кадык өг-бүлени тургузары-бile бодунга хамаарыштыр негелделерни кылып билири;

– өг (бажың) ажылын: аал-чуртту, оран-саваны арыг-силиг тудуп, мал, чер ажыл-агыйын болгаш амты байдалга дүүштүр ажылды кылып билири, өг-бүле бюджедин шын планнаарын амьдыралга ажыглап шыдаары болур.

Үениң байдалынга дүүштүр кичээлдерни эрттирип туралы, мындыг таарымчалыг байдалдарны тургузары чугула:

– өг-бүле педагогиказын өөренип туралы, уругларны өг-бүле – кижиниң сүзүү, амы-хуу чуртталганың үндезин ораны деп чүүлдерни кижизидерде болгаш сайзырадырда, чоннуң өг-бүлөг хамаарышкан чаңчылдарынга, ёзулалдарынга, ужурларынга даяныры;

– делегейниң чоннарының, Росияның, Тываның мерген угааныгларының, педагогтар, психологтар, социологтарының мөөнөттинген арга-дуржуулгазын чедимчелиг ажыглаары;

– кичээл болгаш кичээлден дашкаар өг-бүле педагогиказын өөредир талазы-бile кижизидилге ажылын чорудар тускай шактарны, тодаргайлаарга, неделяда 1 шакты өөредилгэ

черлериниң боттарының тодаратканы ёзугаар, өөредилгө планынче киирери;

– өг-бүле педагогиказын башкылаарының талазы-билие башкыларның профессионал психологиятуг, педагогиктиг, методиктиг билиин бедидери болгаш тускай белеткээри;

– уругларны өг-бүлөгө кижизидер болгаш оларга келир үеде өг-бүле тудуп чурттаарынга эге билиглерни чедирер талазы-билие ортумак болгаш ортумак профессионал өөредилгө черлеринин, ада-иелеринин, тус черлериниң чагыргаларының болгаш хөй-ниитинин киржилгезин чедип алыры.

Башкылар өөреникчилерниң угаанбодалын сайзырадырда, эки-бакты ылгап билир кылдыр угаадырда, кичээлдерге оларның идепкейлиг чоруун чедип алыр. Олар боттары хоийлу-дүрүмнөрни, өг-бүле педагогиказынга хамаарышкан өске-даа ажылдарны холга тудуп өөренип, сайгарып, түннеп, деңнээри чугула. Оон түннелинде өөреникчилер эки чүүлдерни шингээдип, багай чуведен чайлап билир кылдыр өөренирлер. Ындыг болганда, өөреникчилер кичээлгө башкының удуртулгазы-билие боттары ажылдаар, боданыр, түннелдерни үндүрер апаар.

Башкыларның кичээнгейинге айтып каар база бир херек чүүл – тема бүрүзүнүн соонда, хуу дуржулагага даянган кичээлдерни эрттири көрдүнген. Ол кичээлдерге сайгарар чижек айтырыгларны болгаш хереглеп болур номнар даңзызын чыып тургускан. Амги үениң чаа педагогиктиг технологияларын ажыглаары чаңчылчый берген болганда, яңзыбүрү «ажык чугаа», презентациялар, онлайн-ужуражылгалар, «төгерик стол» дээн ышкаш оон-даа өске кичээлдер хевирлерин кирип болур. Ол талазы-билие чогаадыкчы аргаметодтарны, кичээлдин хевирлерин башкылар боттары тургузары чугула.

Ындыг кичээлдерни эрттири, оларга белеткенири тускай болур: айтырыгларны, номнар даңзызын башкы 1 неделя бурунгаар берип каар, өөреникчилер харызызын бижип, өске-даа чүүлдерни белеткеп алгаш, кичээлгө харыылап тургаш, ажыглап болур.

Уругларның билиин, кылып билир чүүлдерин демдек-билие үнелевейн, оларны тест, анкета таварыштыр чорудар болгаш «ажык чугаа» дээн ышкаш өске-даа кичээлдерниң хевирлеринге киржилгезинден түннеп болур.

База эртемни өөренип тургаш, чүгле программада көрдүнген номнарны, кичээлдер, бот-ажылдар хевирлерин ажыглаарындан аңғыда, оларны өскертип, амыдыралда херек кырында болган таварылгаларга даянып, үлегерлиг өг-бүлөлөрни чижек кылдыр алыры башкы бүрүзүнүн шилилгези болур.

Дуржулагага даянган кичээлдерге көрдүнген номнар даңзызындан аңғыда, бүгү программага хереглээр номнарның ниити даңзызы ийи дыл кырынга бердинген. Чүгэ дээргэ амгы үеде тыва дыл кырында өг-бүле педагогиказынга хамаарыштыр ажыглап болур номнар эвээш. Чамдык айтырыглар талазы-билие харын-даа чок болуп турар. Ынчангаш интернет четкизин идепкейлиг ажыглаарын сүмеледивис. Капсырылгада орус дылда киирген ажылдар бар. Кижи чүгле бодуунц төрээн дылынга сагыш-сеткилин илередириң билир бис. Ынчалза-даа орус дылда киирген сөзүглелдер харын-даа уругларның ийи дылды деңгэе ажыглаарынга улуг салдарлыг болуру чугаажок.

Өг-бүле дугайында билиглер делгем, хөй талалыг. Немелде өөредилгө ажыглаар номда кирген чүүлдерни башкы бүрүзү чогаадыкчы ёзу-билие ажыгловышаан, аңаа чогуур немелделерни боттары кирип ажылдаары билдингир.

Төрээн Тывавыстың келир үези, сайзыралы – өг-бүлениң быжыг турожундан, харыысалгazyндан, найыралдыг, демниг сеткил-сагыштан, үре-түннелдиг ажыл-иштен, кадык чуртталга дээш чүткүлден хамааржыр дээрзин амыдыралдың кичээлдери бадыткап турар.

Долу эвес өг-бүлөлөрдөгө уругларның кижизидилгези

Долу эвес өг-бүлөлөрдө авазы азы ачазы чок өзүп орап уругларның саны эвээш эвес. Ылангыя ындыг өг-бүлөлөрниң көвей кезининге ажы-төлүн чааскаан азырап өстүрүп турар авалар хамааржыр. Ынчалза-даа ажы-төлүн чааскаан кижизидип өстүрүп, турар ачаларның саны чылдан чылчө өзүп көвүдеп турар.

Долу эвес өг-бүлөлөрниң кижизидилгези уругларның иштики сагыш-сеткилингө болгаш угаанбодалының хевирлеттинеринге кандыг салдарлыгыл?

Ындыг өг-бүле бүрүзүнүң төөгүзү тус-тузунда аңғы-аңғы. Долу эвес өг-бүле бир-ле аданың азы ие кижиниң чок апарганындан, өгленишкен ийи кижиниң чарлы бээринден, чок-ла болза өг-бүле тутпаан улус уруглуг апарган таварылгалардан тыптып келир.

Өг-бүле туткан ийи кижиниң кайы-бирээзи эрте-ле чок апаары – долу эвес өг-булениң тыптып келириниң эң-не коргунчуг таварылгазы. Ындыг таварылгада чок апарган кижиниң төрелдериниң талазындан өскүс уругларга хамаарылга өскерилбес болза, артып калган адазы азы иези төрел-дөргүлүнүң аразынга төлептиг болуп артса, бичии кижиниң кижизидилгезинге болгаш сагыш-сеткилинге ук байдал эки ужур-дузалыг болур.

Долу эвес өг-бүледе дөрт-беш хире ажы-төл бар болза, ава, ача чогу ындыг-ла коргунчуг эвес ышкаш кылдыр көстүр. Улуг уруглар шын алдынып, дуңмаларынга үлегер-чижек болгаш даянгыш болур. Улуг акызы азы угбазы бичии дуңмаларын карактап-камгалап, оларга тура-сорукту, бүзүрелди бээр. Долу эвес өг-булелерниң ажы-төлүнүң бот-боттарынга хамаарылгазы чоок болгаш эки. Ынчангаш олар аразында шоолуг маргышпас, адааннашпастар. Кырган-ава, кырган-ачаларның дузазы база дыка үнелиг.

Адазы чок уругларны кижизидип өстүрүп турар авалар, долу өг-булелерге бодаарга, кижизидилгени дыка берге деп демдеглеп турар. Ажы-төлүн чааскаан өстүрүп турар авалар коргуушкунга азы чигзиниге доктаамал таваржыр. Чижээ, «багай аажы-чаныг болу бээр боор», «чугаа дыңнавастай бээр ийнэ», «эмис эрттир чассыдып каалтарым чадавас» дээш, өске-даа бодалдарга алзып, сагыш човаарлар. Оон ужуундан олар ылангыя оолдарын эргеледип-чассыдарын эвээжедип, шыңгыы болур дээш кызар. Ынчалза-даа бо чүүл эки чүвеге чедирбес. Чүгэ дээргэ уруглар ачазының сагындырыын бир өске, авазының көнгүс өске кылдыр хүлээп алыр болгай. Ачазының сагындырыы – анаа сагындырыг. А ава кижи шыңгыы болур болза, ажы-төл ону биске ынак эвес-тир деп хүлээп ал болур. Мындыг таварылгада уруглар авазының ынакшылын чаалап алыр дээш, дедирленип, мөгаттынып, ыглап-сыктап, багай аажызын көргүскеш туруптар. Азы авазының кадыг чаңынга алыспышаан, ону черле ындыг болур

чүве ышкаш кылдыр хүлээп ал, чажыыргак кижи болуп өзүп келир. Оон-бите чергелештири уругнуң сеткил-сагыжы соора хевирлеттинип, делегейге болгаш кижилерге хамаарылгазы өскерлип болур.

Ие кижиниң кадыг аажызының удурланышкак хевири – уругларын эмин эрттир кээргээри, чассыдары, оон ужуундан оларга шупту-ла чүүлдү чөпшээрээри. Мындыг таварылгада бичии уруглар чүгле бодун бодаар, ындазында черле бодунга бүзүрели чок болур. Оон кадында ол чанында улуг кижиниң барын ожаавайн-даа баргылаар.

Долу өг-бүледе ада-иелер уругларынга чүгле ава, ача кылдыр эвес, өг-бүле туткан эр, херээжен улустун хүлээлгезин күүседип турарын бадыткаар. Бо чүүл долу эвес өг-бүлелерге шуут чедишпейн турарын демдеглээри чугула.

Өг-бүлениң амыдыралының чаа хевирин ажылдап кылышы, адазы азы иези чок чуртталгага чаңчыгары – дыка нарын даалга. Чарылган ада-иеге ол дыка берге шылгалдадыр. Берге байдалдан уругларның угаан-медерели дыка дүрген сайзырай бээр. Ада-иезиниң чарылганының соонда чуртталга оларга хамаарылганы бүрүнү-бile үреп кааны ол. Авазынга болгаш ачазынга уругнуң чаңчыгып калганы ийи чарлып, ара-аразында адааннажы бээр. Ада-иениң чарлыышкыны школа назылыг уругларга дыка ханы кылдыр дээптер. Ол хире назы чеде берген уруглар чаңчыга берген чуртталгазындан ойталаш шыдавас, чаа амыдыралга оларның өөренири берге болур. Бичии кижиниң моюн-ораарын доктаамал шарып турарындан өске кылдыр ораап бээр болза, ону эдип бербээн шаанга чедир ол черле оожургавас. Мону амыдыралдың өскерилгелеринге деннээн-даа ажыы чок боор.

Чарлыышкын соонда долу эвес өг-бүледе арткан уруг биле авазының азы ачазының харылзаазы чүгле ынакшыл, эки хамаарылга эвес, аарышкы, түргедел болгаш муңгарал биле холбашкан болур. Ындыг өг-бүле бичии кижиге дыка багай салдарны чедирер. Ада азы ие кижи бодунуң сагыш човаашкынынга алыскаш, уруун шуут уттуул алыр. Оон ужуундан уругларның сагыш-сеткили сарынналып, магабоду суларап, чүгле ачазын эвес, авазын база чидирип алган ышкаш апаар.

A. С. Шаалы. Өг-бүле педагогиказының ниити айтырыглары болгаш башкыларга сүмелер

Бо хүннерде адалар ажы-төлүнүң кижизидилгезинге идепкейлии-бile киржип турар. Ол чок болза, уруглар хөлүн эрттири сагыш човаарлар. Ачазы чокта, уругларның корум-чуруму баксыраар, кылышы кошкап, бодунга хүндүктели болгаш чүве шиитпирлээри багай болу бээр.

Ие кижиинىң чарлы берген өөнүң ээзинге хамаарылгазы база кол черни ээлеп турар. Чамдык иeler өөнүң ээзинин дугайында сагындырбазын кызып, уругларның сактыышкынынга удур, олар кажан-даа ача чок чораан чүве-бile дөмей кылдыр боттарын алдына бээрлер. Өскелери уругларның сагыжындан ачазының дугайында эки чүүлдерни балап кааптарын кызыдар. Мындыг таварылгада ава кижи төлүн бодунга ынак эвес, тура-сорук чок болуунче чыгап келгени ол. Мерген угаанныг иeler уругларынга ачазының дугайында оон эки болгаш четпес-даа талаларын чугаалап берип, төлептиг овур-хевирни оларның угаанынга арттырын кызар.

Долу эвес өг-бүледе уругларын кижизидип өстүрүп турар ада-иелерге ажыктыг чүнү сүмелеп болурул?

Ада-иелерге ажыктыг сүмелер!

Уругларыңар-бile чугаалажыңар, оларны дыңнаңар!

Бичии кижиге улуг улустуң канчаар алдынып турарын өөрединер.

Кончуурунун орнунга үргүлчү мактаарын кызыңар! Өг-бүлениң өөрүшкүлүг, омак-хөглүг байдалы уругларның өртемчейге быйыг туруштуг болурун хевирлээр. Ол ышкаш бодунга бүзүрелин күштелдирер.

Кажан урууңар, огуңар уруглар садының азы школазының дугайында чугаалап турда, ону деткип, кичээнгейлиг дыңнаңар.

Бичии кижиинىң сактыышкыннарын билип алырын кызыдар болза эки.

Өг-бүледе чок ада азы ие кижиинىң кылыш ужурлуг чүүлдерин уругларыңарның эктинге чүдүрбенер!

Өске кижи-бile бүле тудуп, бүдүн өг-бүлениң амыдыралынче эглирин кызыңар.

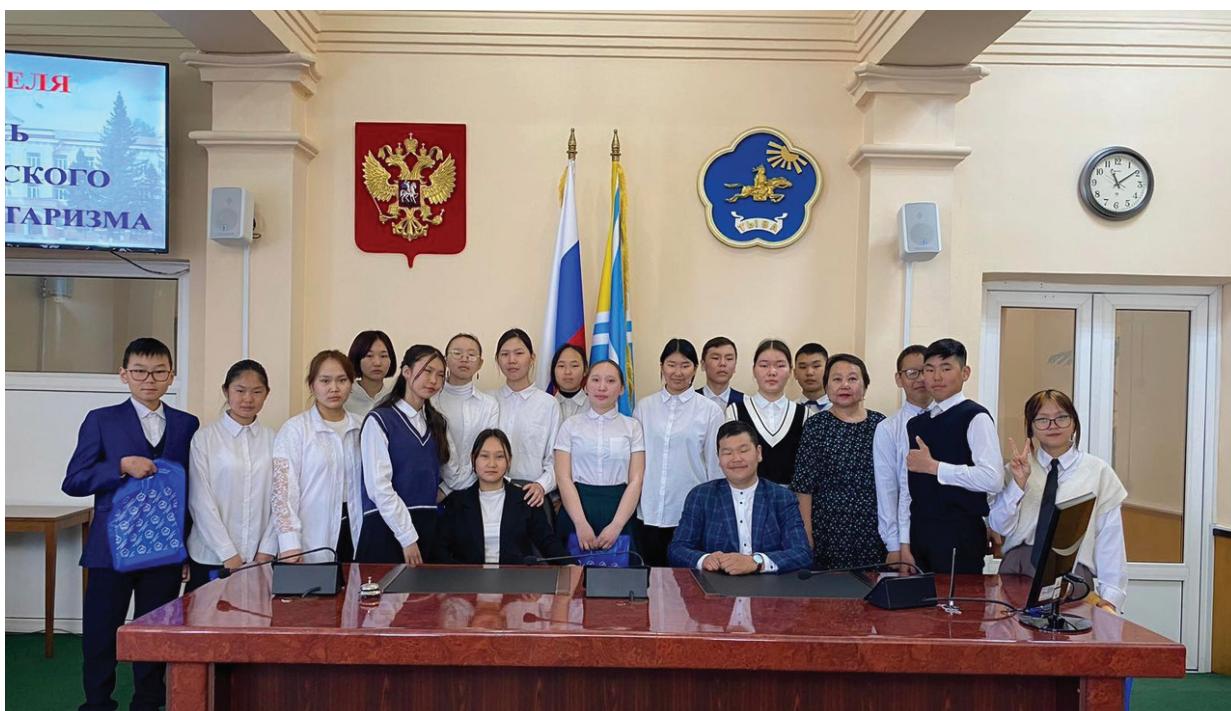
**Будуктуг ыяшка күш чыглыр,
Буянныг өгге чон чыглыр.**

МЕРГЕЖИЛИНИҢ ДЭЭДИ ЧАДАЗЫНДА БАШКЫ

Чоокку чылдарда улуг-даа, аныяк-даа назылыг башкы улусту дыңнап чоруурга, оларның көвей кезии: «Башкыларны амғы үениң өөреникчилери-даа, оларның ада-иелери-даа хұндұлевес, қонғұс үнелевес апарған» дижип, хараадал болгаш чөгел төткен сеткилин илередип чоруур боор-дур. Мындыг шинчиліг чугаа-домак – барымдаа чок хоозун сөстер эвес дәэрзин республиканың кожуун-

бидингир. Бо удаада сеткүүлувұстүң көвей санның номчукчуларынга Кызылдың А.А. Алдын-оол аттыг 2 дугаар школазынга хөйхөй чылдарның дургузунда ажылдан келген орус дыл болгаш литература башкызы Кара Йұдымсаевна Кууларны таныштырдывыс.

Кара Йұдымсаевна-бile чугаалажып чеде бергеш, башкының биче септилдин дораанна эскерип қагдым. Ол бодунуң болгаш

суурларында, ыланғыя Кызыл хорайның аңғы-аңғы школаларында ажылдан чоруур башкылар бадытқап шыдаарлар. Бо көдүрлүп келген чидиг айтырыгга харыы дилеп, ооң чылдагаанын илеретпишаан, өөреникчилерни болгаш оларның ада-иелерин буруудаткандаа ажыы чок деп бодаар-дыр мен. Чүге дәэрге башкы кижи қажан-даа, қаяа-даа эң-не хұндұткелдиг мергежилдиг кижилерниң бирээзи болуп артып калыр. Ынчанғаш хұндұлұг башкыларыбыстың алдар-адын мөңгежидип, ырыш-шүлүүвүстү тураскаадып, дагдынықчыларыбысты алғап-йөрээп, солун-сеткүүл арыннарынга оларның чымыштыг болгаш буянның ажыл-ижин үргүлчү чырыдып чоруур ужурлуг бис.

2023 чыл Россияда «Башкының болгаш дагдынықчының чылы» кылдыр чарлаттынганы

Эрес Кол. Мергежилиниң дәэди чадазында башкы

ажыл-ижиниң дугайын каш-ла сөс-бile таныштырыптар, мактанған шинчиліг көвей чүве чугаалаарынга хөннү чок кижи болду. Оон ужундан бо интервьюну маадырывыс-бile иий удаа ужуражып турғаш, қылыр ужурга таварыштым. Кара Кууларның бодунуң орус дылда бижәэн кыска эссезинден башкының чамдық бодалдарын бо чүүлде кииргенимни демдеглемидим.

– Экии, Кара Йұдымсаевна! Башкы мергежилди шилиц алғаныңар дугайында чугаалап бәэр силер бе?

– Экии! Бирги классты дооскаш, ийиги классче шилчип турувуста, бистиң суурнун школазынга аныяк башкы ажылдан чедип келген чүве. Адын Зинаида Адар-ооловна дәэр. Чая ажылдан чедип келген башкыбыстың хевин, бодун алдынарын магадап, оон

чаражын, угааннын кайгап ханмас турган бис. Кара-хүрәң узун чаштыг, шевергин хөнүсүнүң аныяк башкывыстың хұлұмзұрұу дықа чазық, чайынналдыр чырып турар ийик. Чүү-даа канчаар, башкымның үргүлчү каттырып алған чоруур караптары мени дыкала сорунзалаар турган. Зинаида Адар-ооловна хұлұмзұрұптерге, ооң чазық аажы-чаңы, әэлдек мөзү-бұдужу дораан-на көстүп келир. Ол бисти бодунуң ажы-төлү ышқаш кылдыр хұләеп алгаш, өөредилгеге, эртем-номга сундулуг кижилер кылдыр кижизиткен. Билирги билеме чергелештир сеткил-чүрәнниң буянның чылышын, чырыын биске сөңнеп, өөреникчи бүрүзү-бile тус-тузунда канчаар ажылдаарын угаап билир турганын амга чедир сактып чоруур мен. Башкывыс хөглүг-баштак, топтугдаа болза, чамдықта шыңғы болу бээр турган. Ыңчалза-даа бисче хорадап, кончуттунуп турганын черле сагынмас-тыр мен. Ол черле кижилер алалавас, кезээде әвилен-әэлдек, өөреникчи кижи бүрүзүнге сеткил-чүрәнниң ханызындан ынак чораан. Эң-не кол чүве – башкывыс бисти эртем-билигге сундулуг, шыңчы болгаш төлептіг бұдұштұг кижилер кылдыр өөредип өстүрүп каан.

Ийги класстан тура, школа дооскужемге чедир, келир үеде башкы болур дәэн күзелимни хензиг-даа када өжүрбейн, ынаар кызып чүткүпле чорааным ол. Зинаида Адар-ооловнаның ачызында ёзулаг башкы кижи кандыг болур дәэрзин билип алган мен.

– «Кижи – чурттүг, күш – уялыг дижир болгай». Ам силерниң ада-иенерже болгаш өскен-төрән чер-чуртунарже ээптөр бис бе?

– Ада-ием көвей ажы-төлдүг малчын улус чораан. Авамны Сүүр-Кара Шугуевна дәэр, ачам – Ыдымай Дүктүг-оолович Куулар. Оларның сес ажы-төлүнүң эң-не хеймер уруу болуп, 1970 чылда Чөөн-Хемчик кожууннан Баян-Тала сумузунуң чоогунда Чинге-Шат деп чөрге төрүттүнген мен. Чинге-Шат дәэрге ада-иемниң көжүп-дүжүп чурттаар чораан девискәринде турлаг-дыр ийин.

Эң улуувус оол болган. Оон биче ақымның соонда, удаа-дараа уруглар болуп алгаш чорупкан бис. Мен школа назыны чеде бәэrimге, ада-ием Баян-Тала ортумак школазынчө өөредип кирип каан. Ол үеде малчыннар ажы-төлү интернатка чурттаар турган. Күрүнениң хандырылгазы дықа эки,

куксу-часкы, кышкы идик-хепти үлеп бээр, часкы, чайгы дыштанылға үези кәэрge, ашчемни бергеш, аалыңга чедирип каар ийик. Дөрткү классты доозуптарымга, авам мени эң-не улуг кады төрән акым Машпак-оол Ыдымаевичиниң чанынга тургузуп каан. Ыңчан акым өөнүң ишти-бile Теве-Хая сумузунга чурттаар турганнар. Ыңчаар-ла бешки класстан школа дооскужемге чедир Теве-Хая ортумак школазынга өөрөнген мен.

– Силерниң адынарының адаан ирги, башкы? Чүге ынчаар адап каанын билир силер бе?

– Мәэн адымны ачам адаан. Шупту ажы-төлүнүң аттарын ачам адаар турган. Ам бодап чоруурумга, ол үеде суурнуң чагырга чериниң ажылдақчылары төрүттүнген дугайында херечилел кылдырып келген кижиғе янзыбүрү аттарны сүмеләэр азы саналдаар турган хевирилг аан. Чүге дәэрge улуг угбамны Вера, оон бичиизин Надежда, үш дугаары, чүгеле ийик, Света апарған...

Ачам мал-маганы-бile ажаанзырап хүнзәэш, кежээ чанып кәэрge, хеймер кызы чырык өртөмчейде чаяаттынып келген, кавайында удуп чыдар болган. Төрүттүнүп келген хүнүмнүң эртенинде ачам мәэн херечилелимни кылдырап дәэш, суму чагыргазынга чеде бәэрge: «Уруунарның адаан деп адап алыр силер, кандыг уруг-дур?» – деп айттырган дәэр. Ачам дүште-даа чок: «Та харын, кара уруг-ла чордуду» – деп харыны берген. Адымны ол-ла олчаан Кара-уруг деп бижип каан болган. Школаже өөренип кирер үем кәэрge, авамга: «Кара-уруг болбас мен» деп туруп бәэrimге, ынчан адымны Кара-кыс кылдыр бижиттирип каан чүве. Ортумак школаны Кара-кыс болуп дооскан мен. Чаңгысклассчы эжим-өөрүм мени Кара-кыс деп билирлер. Он сес харлыымда паспорт кылдырып чеде бәэrimге, ында ажылдан орар кижи дықа аныяк оол болган. Ол оолдан адымның «уруг» деп сөзүн ап кааптарын диләэн мен. Паспорт болу берген. Ону ажып көөрүмге, мәэн диләэм ёзулаар, Кара-уруг деп адымның «уруг» деп сөзүн биживәэн болган.

– Дықа солун, онзагай төөгү-дүр. Мен силерни В. Көк-оолдуң «Хайыраан бот» деп шиизиниң кол маадырының адынга үндезилеп адаан деп бодап олурдум. Школа дооскан соонда кайнаар өөренип кирип алган силер?

– Ортумак школаны 1988 чылда дооскаш, Кызылдың башкы институтунун орус дыл болгаш литература талазынчы өөренип кирип алган мен. Бичиимден турға күзелим – орус дыл башкызы болуксаар турған-дыр мен ийин. Көдәә черге школа дооскаш келген орус дыл билбес кижиғе эгезинде берге болган. Дыка көвей чүүлдерни билбес болғанымга мунгарап, орус чогаалчыларның классиктиг чогаалдарының көвей кезинин номчувааным дәэш, бодумну чектеп-даа тургулаан мен. Чогум бичии турғаш-ла, номчуттунарынга дыка ынак, өөредилгеге сундулуг болуп өзүп келген мен. Бистиң өг-булевис: авам, улуг ақыларым, угбаларымдан эгеләэш – шупту дыка номчуттунар турған улус. Ыланғыя улуг акым номнарны бажыңызыска таалыңы-бile даждып эккәэр кижи. Улуг угбам Вера Ыдымаевна ынчан библиотекага ажылдап турған. Ном саңынга үргүлчү барып, угбамга дузалажып, номчуттунуп хұнзәэр турдум. Школачы үемде колдуунда тыва номнар номчуп турған болзумза, институтка өөрени бергеш, орус чогаалдарже болгаш делегей литературазынчы шымнығып кирипкен мен. Институтту 1994 чылда дооскан соонда, ажылчын намдарымны Кызылдың 2 дугаар школазынга орус дыл болгаш литература башкызы болуп эгеләэш, ам бо хұннерге чедир ында ажылдавышаан хевәэр мен.

– Барык 30 чыл ышкожыл, башкы! Силерни мергежилин кончуг эки билир, дәэди чаданың башкызы деп бодаар-дыр мен. Ынча чылдар дургузунда школага ажылдап келгениңер дугайында чугаалап көрүнерем.

– Кызылдың 2 дугаар школазынга орус дыл болгаш литература башкызы болуп ажылдап эгеләнимден бәэр бо чылын 30 чыл эрткендидир.

Башкы кижииниң ажыл-ижин чымыштыг болгаш улуг харысыалгалыг деп билзе чогуур. Бир-ле дугаарында ол ажы-төлге ынак болур ужурлуг. Бир эвес өөреникчилеринге шын-на сеткилиниң ынак эвес болза, мергежилиниң айы-бile ажылдап шыдавас деп бодаар мен. Башкыга дыка улуг харысыалга онааттынган. Өзүп олуар салгалдарны эртем-билиглиг, мөзү-шынарлыг, туруштуг кижилер кылдыр хевирләэри – башкы кижииниң ажылынга хамаарылгазындан, ооң угаан-сарылындан,

Эрес Кол. Мергежилиниң дәэди чадазында башкы

билииниң бедиинден, бодун өөреникчилериниң мурнунга алдынарындан дыка хамааржыр болгай. Башкылар өөреникчилерни чүгле эртем-бile чүглеп, билиг дамчыдып чоруур хұләэлгелиг эвес-тир ийин. Олар ажы-төлге сағыш-сеткилиниң энерелин, чүрәениң чылынын харам чокка сөннеп, амыдырал-чуртталғаның эки-багын ылғап билир, бұзүрелин, идегелин ышқынmas кылдыр чагып-сурғап, өөредип чоруурлар.

Ажылдап-ла, ажылдап-ла чоруур-дур мен. Эртеннин-не ажылдаар черимче өөрүшкүлүг базыптар мен. Чүге дәэрge мәэн мергежилим эң-не хұндүткелдиг дәэрзин билир болгаш, шилип алган ынак ажылымга сеткилимниң ханызындан бердинип чоруурумну аас-кежиим деп санаар мен.

Бис эләэди болгаш аныяк-чалыы үелеривисте башкыларынысты дыка хұндүләэр, үнеләэр, үргүлчү оларга дөмей болуксаар чордувус. Олар биске үлегер-чижек болуп чорааннар. А амбы шагның аныяктарының аразында школага ажылдаар күзелдиг кижилер ховартаан. Чылдагааны – эвәэш акша-шалың, кылыр ажыл бажын ажыр апарғаны. Бо бүгү чүүл үениң аайы-бile эрте бәэр, башкы мергежилдин үнези эглип келир деп идегәрдир мен.

Өөреникчилерниң корум-чуруму баксырап турары билдингир. Ооң чылдагааны – ада-иелер ажы-төлүн кижиизитпейн турары. Амбы шагның ажы-төлүнүң көвей кезии чүгле негеттинер, могаттынар апарған. А ада-иелер оларның аайындан эртпес болу бергеннер. Ажы-төлүнүң алғы-кышкызын дыннавас дәэш, оларны кижиизитпес дәэш, дүрген-не телефоннұ азы планшетти тутсуптар, чок-ла болза компьютер баарынга олуртуп каар. Чараң эвес чаңын көргүзүп турар таварылгаларның алыс дәзү – өг-булелерниң кижиизидилгезинден дорт хамааржыр. Чуруму багай, өөренир күзели чок, тенектенир ажы-төлүнгө болушкаш, чамдық ада-иелер башкыларны арай базынчактаар апарғаны хомуданчыг.

Чогум черле нийизи-бile амбы үениң аныяк салгалын шуут-ла багай деп болбас. Оларның дыка эки талалары, шынарлары база бар. Сайзыралчे, хөгжулдәже, бодунун күзелинчे чүткүлү күштүг, амыдырал-чуртталгаже көрүжү делгем деп эскерер кижи болдум.

Немеп каар чүүлүм – башкы кижи күрүнениң ажылдап кылган дүрүмнери, программалары-бile кызыгаарланмайын, өөреникчилерге кичээлди канчаар эрттирир болза чедингир болурун бодап, үргүлчү чогаадыкчы дилээшкіннерлиг ажылдаары чугула. Амгы үениң негелделеринге дүүштүр ажылдаары берге-даа апарган болза, башкыларның ажылы ийи дакпыр солун болу бергенин демдеглевес аргажок.

– Силерни очулдурукучы кижи деп чо-гаалчыларның чугаалажып турарын дыңнаан мен. Тываның Улустуң чогаалчызы Эдуард Мижит Е. Танованың «Иениң салым-хуузу» деп тоожузун тыва дылдан орус дылче силерни очулдурган деп чугаалады. Ук ажылдың шынарын Эдуард Баирович эки деп унелеп, силерниң арга-дуржулганарның бедиин демдеглеп турарында ужур-ла бар хевирилиг..

– Ынча чылдар дургузунда орус дыл болгаш чогаал кичээлин башкылап кээргө, ол делегейни дыка эки билир апаар-дыр ийин але. Бодум хуумда, чечен чогаалды черле сонуургаар, ном-дептер аразында-ла чурттап чоруур кижи-дир мен. Школачы үемде, сургуул чылдарымда шулук чогаалын шенеп бижип-даа тургулаан мен. Ажылдай бээрge, кижиже ындыг чай турбас болур чоржук. А проза чогаалы бижиир, очулга ажылы дужумге безин кирбейн чораан-дыр ийин.

– Очулга ажылын кажан эгелээн силер?

– 2019 чылда бистиң школавыска Национал школа хөгжүдер институттан башкылар чедип келгеш, төлевилелдер мөөрейи чарлаан турган. Ук мөөрейге бодумнун «Очулга ажылы» деп төлевилелимниң ажылчын хевирин киришилгеш, тиилекчи болдум. Ооң соонда бөлгүм ажыттынып келген. Аңаа өөреникчилерни хаара тудуп, бир-ле дугаарында орус шүлүкчүлерниң, чогаалчыларның шүлүктөрөн тыва дылче очулдуарын оралдажып, бөлгүмнүң ажылын ынчаар эгелээн бис. Өөреникчилеримниң очулгалары «Сылдысчыгаш» солунунга парлаттынып турган. Элээн каш ай эрткенде, ук төлевилелдин удуртукчузу, Национал школа хөгжүдер институттуң тыва филология лабораториязының эргелекчили Виктория Валериевна Монгуштуң сүмөлээни ёзугаар Екатерина Танованың «Иениң салым-хуузу»

деп документалдыг тоожузун тыва дылдан орус дылче очулдуруп эгелээн мен. Чогаалды арай далаш-бile очулдуруп турдум. Ук чогаалдың кол маадыры бүгү-делегейде ады-сурас билдингир салым-чаяанныг чурукчу Надя Рушеваның авазы Наталья Дойдаловна Ажыкмаа-Рушева болур. Далажып турган чылдагааным болза, 2022 чылда Надя Рушеваның 70 харлаан оюн демдеглеп эрттирир турган.

Ажылды доозупкаш, Виктория Валериевнага дамчыдып берген мен. Ол үеде халдавырлыг аарыг база нептереп эгелээн. Шак-ла ынчаар ол очулга кезек үеде шимээн чок чыдып алган. Ынчалза-даа ону чырыдып үндүрөр дугайында айтрыгны көдүрүп, Виктория Валериевна ону чогаалчыларга саналдап, көргүзүп-даа турган болду. Тыва Республиканың Чогаалчылар эвилелиниң даргазы Саяна Ондүр ол чогаалды «Улуг-Хем» сеткүүлүнгө парлаары-бile ооң кол редактору Эдуард Мижитке саналдаан.

Бир дугаар кылган ажылым ол-дур. Ооң соонда чогаалчылар болгаш Тываның гуманитарлыг шинчилелдер институтунуң эртемденнериниң дилээни ёзугаар, ийичангыс чүүлдерни очулдуруп турдум. Чоокта чаа билдингир чогаалчы, шүлүкчү Лидия Ооржактың «Ээргииштеген ээрем» деп тоожузун тыва дылдан орус дылче очулдуруп дооскаш, авторунга хүлээдип бердим. База бир солун ажыл – либретто очулдуруп турар мен, ону Тываның Улустуң хөөмөйжизи Андрей Алдын-оолович Монгуш тыва дыл кырынга бижээн. Ол-ла авторнуң дилээ-бile оочурун манап турар чогаал база бар. Хостуг үе бар-ла болза, очулга ажылын кылып турар мен.

– Удуртуп турар бөлгүмүңерниң ажылы ам-даа үргүлчүлөп турар бе, башкы?

– Бөлгүм бир чыл дургузунда эки ажылдаан. Ооң сайзыралынга хамчыктыг аарыг шаптараазын болду. Дугуржулга ёзугаар бөлгүм чангыс өөредилгө чылының дургузунда ажылдаар хуусаалыг турган. Чогум Виктория Валериевна 2023–2024 өөредилгө чылдарында очулга бөлгүмүн катап тургускаш, кичээлдерни удаа-дараа эрттирип, ол ажылды улаштыр сайзырадыр дугайында айтрыгны шиитпирлеп турар. Бир эвес бөлгүм катап тургустунуп келир болза, чогаадыкчы угланышкыныг улаштыр ажылдаар бис. Орус дыл болгаш чогаал башкызы болганымда, өөреникчилерни

чогаадыкчы кижилер кылдыр хевирлээри, орус дылга болгаш чогаалга ынак, төрээн чонунуң төөгүзүн, ёзу-чаңчылдарын болгаш үндезин культуразын билир кылдыр өөредири мээн хүлээлгем болур.

— Амы-хууда уран-чечен очулга ажы-лын улаштыр сайзырадыр күзелиңер кандыгыл, Кара Ыдымсаевна?

– Хостуг үемде анаа черле олуруп шыдавас, бир-ле чувени бижип азы очулдуруп, чок-ла болза номчуттунуп олуар кылдыр өөрени берген мен. Очулга ажылының амданын болгаш чечен чогаалдың сүүзүннүг чаагай чыдын билип эгеледим. Бо чүүлдер ындыг белен мени кайын салыр деп. Бодум база чайгаар-ла

ынаар тыртылып турап болу бердим. Моон-даа сонгаар очулга талазы-бile өөренип, ажылдан, бурунгаар сайзыраар күзелдиг мен.

– Интервьюус моон-бите адакталган. Чымыштыг болгаш чогаадыкчы ажыл-ижинерге чедиишкиннерни сеткилимниң ханызындан күзөп тур мен! Солун чугаа кылганывыс дээш, силерге улуу-бите өөрүп четтиргенимни илереттим! Байырлыг, башкы!

— Силерге база өөрүп четтирдим! Байырлыг!

Эрэс КОЛ чугаалашкан.

*Чуруктарны Кара Йыдымалының
архивинден алган.*

Эрес Кол. Мергежилиниң дәэди чадазында башкы

Эртэм-методиктиг сеткүүл «БАШКЫ»

САН ЭРТЕМИНИҢ БИРГИ ТЫВА ДОКТОРУ, ШЫДЫРААНЫҢ 8 ДАКПЫР ЧЕМПИОНУ АМ КАЙДАЛ?

Кижи төрелгетен тыптып келгенден бээр сан эртеми база тывылган дизе, чазыг чок. Ооң дузазы-бile коданда малын санап, аразында садыглажып ап-даа чорааннар. Ону салаа-сайгыттың, мага-боттун кезектериниң дузазы-бile көргүзүп, ажыглап чораанын шупту билир бис. Ооң төөгүзү кайгамчык солун, тывызыксыг. Сан-бile холбаалыг эвес эртем-даа чок, оон-бile шупту чүве тудуш харылзаалыг болур. Сан эртемин бүгү эртемнерниң «хааны» дигени-даа чөптүг.

Сан эртеминге бир дугаар ёзуулug чедиишкinnиг ажыдыышкын – санның концептуализациязы болгаш дөрт кол кылдыныглар: кадылга, казылга, үлелге, көвүдедилгени ажытканы, а геометрияга бирги чедиишкinnер – дорт, долгандырыг дээн бөдүүн билиглер болган. Сан эртеминиң оон ыңдай сайзыралы вавилоняннар, египтяннарның ачызында уламчылап, төөгүлүг узун орукту эрткен. Дика хөй өндүр угааныглар кайгамчык ажыдыышкыннарны кылганының дугайында школачы билиглеривистен сактыр бис.

«Берге математиктиг айтырыгны шиит-пирлээри шивээже халдаашкынга дөмей» деп, сан эртеминиң өөредилгө номнарының автору, совет математик Н. Виленкин чугаалаан. «Математика бодунун шивээзин чүгле күштүг болгаш дидим кижилерге чайлап бээр» деп А. Конфоровичиниң сөстерин аңаа ушкаштыр чугаалаарга-ла, ол эртемни кандыг кижилер сайгарып шыдаары тодарал келир эвес-тир бе?!

Мындыг өндүр бедик шивээниң эжин ажыдып, ооң сайзыралынга бодунун үнелиг салышкынын киирген төлептиглерниң би-рээзи, башкы болуп ажылдап, чурттап чоруур дунмам Марта Доржукаевна Мышлявцева (Агбаан) дугайында чугаалаксадым.

Ол албан-хаакчыт өг-бүлениң хеймер кызы болуп төрүттүнген. Ачазы Доржуказ Чамыянович хөй чылдарда Тыва Республиканың

Мария Кыргыс. Сан эртеминиң бирги тыва доктору, ...

болчукчулар коллегиязының кежигүнү болуп, болчукчулап, а авазы Оюн Чиктоловна быжыкчы-даараныкчылап ажылдап чорааннар. Марта бичиизинден-не сонуургак, өөрениичел, чаптанчыг уруг болуп өзүп орган. Кырган-авазы Күскелдей Шараапаевна уйнуунуң оозун

эскерип: «Бо кижиңер анаа эвес, улустан аңғы кончуг угааның уруг болур эвеспе» – деп чугаалап чораан дээрзин акывыс Анатолий Доржукаевич бир сактып чугаалаан чүве.

Даай-ававыс Күскелдей Шараапаевна, даайывыс Доржуказ Чамыянович, күүйүвүс Оюн Чиктоловна кончуг бөдүүн сеткилдиг, төрелзирек улус. Ынчангаш ажы-төлүн бичиизинден-не ха-төрелдери-бile эдериширип чораан. Марта дыш-танылгаларында Чаа-Суурга, Чайлаг-Хемге

Дөрбөт-оол Шожалович, Ан-чымсаа Чаш-ооловнаның аалынга, ында-хаая-даа бол, дыштанып келир турду. Ол келгенде, акызы Сергей, Лида эжи, Андрей, Чечен дунмалары-бile атай-хураган, бызаа бажы дозуп, ойнап халчып чорааш, өзүп келгеннер. Аажычаны чаптанчыг, чугаакыр, чазык шырайлыг, эскериичел, угааның кижи-ле болгай. Ооң ындыг талаларын бичиизинден-не адайеzi дөткүп чораан. Даайывыс шыдыраа ойнаарынга ынак. Ол сонуургалының аайы-бile уруу бичии турда-ла, бурунгу угаан оюну – шыдыраага өөредип каан. «Эгэ класстарга өөрениип тургаш, «Пионерская правда» солуннун «Ак терге» («Белая ладья») клувунун бодалгаларын кылгаш, солунче чорудуп, шыдыраага ойнап чораан кижи» – деп, акызы Анатолий Доржукаевичиниң чугаалаанын сактып келдим. «Кижи болуру чажындан, айт болуру кулунундан» дижири ышқаш, Марта шыдыраага сонуургалын ара кагбайн, бүгү назынында ойнап келген.

Шыдыраа кижиңиң угаанын, кичээнгейин, сагынгыр-тывынгырын сайзырадыр, быжыг тута-сорукту, шыдамык чорукту кижицидер

спорт, эртем болгаш уран чүүл болур. Ол – угааның шылгакчызы. Шыдьраа, шынапла, Мартаның бүгү тура-соруун сайгарып, шинчилээр бот-шынарларын канап, быжыглап каан чадавас. «Шыдьраа чүве сактып алышын сайзырадырындан ангыда, бодунун күжүн шын үнелээринге, сайгарарынга, шинчилээр боданышкынга өөредир» деп алдарлыг делегей чергелиг гроссмейстер А. Карповтун чугаалаан сөстери аңаа бадыткал болур.

Марта бичизинден-не аарып чораанындан чуртталганың шылгалдаларын ажып эрткен. Оон уржуундан эмнелгеге айлар, чылдар иштиндечибып, нарынкезиишкіннерни эрткен. А бичии хирезинде аарыгның аагын шыдамык эртпишаан, өөредилге дугайында кажан-даа утпас, харысалгалыг уруг болган. Ындыг кайгамчык бот-башкарнып билир чорааны бичии Мартага эң быжыг даянгыштарның бирээзи болган. Эштеринден чагаа дамыштыр кандыг темалар өөренип турарын айттырып алгаш, эмнелгеге өөредилге номнарын боду сайгарып, бодап, өөренип алгаш келгеш, хыналда ажылдарны, шылгалдаларны эки демекке кылып каар турганын кижи кайгап магадаар. Бодунун быжыг тура-соруу, кызымак чоруу-бile школаны, эш-өөрүндөн чыда калбайн, тергиин эки доозуп алган. Күзел турда, кижи чүнү-даа чедип алыр. Кижи шыдавас деп чүве чок, ол чүгле күзелден, тура-соруктан хамааржырын ол бодунун чижээнге бадыткан кагды. Оон ол тура-соруу өзүп орар салгалдарга ёзуулуг-ла үлгер-чижек.

«Хөөмейим кагбас-ла мен,
Хөмгө суккаш, чүктеп аар мен.
Каргыраамны кагбас-ла мен,

Хапка суккаш, чүктеп аар мен» деп улустун ырызында ышкаш, ындыг берге үелерде безин шыдьрааны кагбайн, мар-гылдааларга киржип, 7-ги класска өөренип тургаш, республика маргылдаазынга даян-гыштыг боду чедиишкінніг киришкеш келгенин чугаалаарга-ла, оон кайы хире тура-соруктуу көстүп келир.

Ол үеде «Молодёжь Тувы» солун почта таварыштыр шыдьраа онаалгаларын чорударга, ону кылышы Мартага дыка солун турган. Оон түннелинде шыдьраага 2-ги разрядты чедип алган. «Шыдьраага дыка ынак чораан мен. Ургулчу шыдьраа бодалгаларын бодаар турдум. Арай берге, кылып шыдаваан

бодалгаларымны, удуп чыда дүжүмде бодапкаш, тура халааш, салыптарымга, шуут шын болур турган» деп сактып чугаалаар кижи.

Эң-не бирги чедиишкини – 9-ку класска өөренип тургаш, «Тываның шыдьраага херээженнер аразынга чемпиону» деп бедик атты чаалап алганы. Ону аас-кежиктиг таварылга деп бодап турган-даа чадавас. Ынчалза-даа дараазында чылын база катап тиилээш, республиканың 2 дакпир чемпиону болган. Улуг сонуургалдың, чүткүлдүң түңнелдери Мартаның шыдьраага быжыг туружун бадыткаан. Оон эгелээш, «Тываның шыдьраага херээженнер аразынга чемпиону» деп бедик атка 8 дакпир төлептиг болган. Тываның херээженнер шыдьраазының сайзыралынга төөгүлүг исти арттырган эң шыырак шыдьраачы. Кижинин тура-соруу кандыг-даа бергелерни эртеринге, кандыг-даа сорулганы чедип алышынга быжыг тепкииши, күштүг даянгыш деп чувени оон амыдыралда чижээ көргүскени ол.

Школа дооскаш, Ленинградтың күрүне университетиниң математика болгаш механика салбырынчे өөренип кирип алган. Аңаа өөренип тургаш, база-ла университеттиң шыдьраа талазы-бile шилиндек командазынга кирип, оон адын төлептиг камгалап, хөйхөй маргылдааларга чедиишкінніг киржип чорааны чоргааранчыг. Өөредилгезин чедиишкінніг дооскаш келгеш, ажылче баштайгы базымын ССРЭ-ниң Эртемнер Академиязының Сибирь салбырының Тывада комплекстиг килдизинге өөреникчи (стажер) – шинчилекчи болуп ажылдаап эгелээн. Кызылдың башкы институтунда (Тываның күрүне университети), математика анализи болгаш башкылаарының методика кафедразының доцентизи болуп ажылдаан. Оон соонда ук кафедраның эргелекчили база күрүне лицейинге башкы болуп ажылдааш, хөйхөй салгалдарга билиин харам чокка өргээн башкы. Университетке математика талазы-бile дужаап кирер шылгалдалар комиссиязының даргазынга, университеттин эртем секретары болуп ак сеткилдии-бile ажылдаан.

Чанында кожаңның кичээлди канчаар кылып олурарын көрүп оргаш, математикага өөренири болдунмас. Ынчангаш аныяндан «эртем гранидин хемирип» эгелээн. Хөйхөй дилээшкіннерниң, шинчилелдерниң кызымак,

Мария Кыргыс. Сан эртеминиң бирги тыва доктору, ...

үйгу-чыдын чок ажылдың түнелинде, 2000 чылда физика-математика эртемнериниң кандидады эртем чадазын бир дугаар камгалап алган тыва хөрэжэн башкы болган.

Мону чугаалап тургаш, эртемче орукту ажыдып берген бирги башкызы Татьяна Маңнаевна Ооржактың үлүү улуг дээрзин демдеглезе чогуур. Мартаның сан эртеминге салымның эскерип, кичээнгейни салып эгелээн башкызы ол болган. Кичээл үезинде берген чижектерни дораан-на кылып кааптар боорга, 3 класска өөренип турда, 4-ку класстың сан башкызындан бодалгалар, чижектерни айтырып алгаш, Мартага кылдырар турган. Ол үеде эге школа 3 класска чедер турган чuve. Эге класстарга-ла Марта школаның териин өөреникчилигийн диртип, шаңнал-макталды доктаяамал ап келген. Ооң бир бадыткалы – улуг акызы Анатолий школа доозуп турда, Марта доозукчуларның сөөлгү конгазын эдискени. Ол коңганы чүгле өөредилгези териин уруглар этсири чаңчыл турган. Ынчан ол бичии хирезинде, өөредилгеге база ажылга кызымаа-бile улуг акызының школаны доозуп, байырлажып турган байырлалында ындыг хүндүлүг эргени чаалап алганы анаа эвес.

Химия эртеминиң башкызы Ирина Ивановна: «Акызы Толя, угбазы Света дыка эки өөренир улус. Марта база кончуг өөренир кижи-дир. Боду башкының тайылбыры чокка өөренип алган-дыр, көрүнөрем» – деп чугаалаар турганын, сан кичээлингэ Елизавета Ногай-ооловнаның бедик деңнелгэ өөредип чораанын аажок үнелеп, сактып чугаалаар кижи. Ынчаарла сан эртеминге сонуургалы ханылап, улуг оруктун эгези сомнаттынып, ужукталган. Эртемге сонуургалының одаа улаштыр өнемчип кыварынга үлүүн кирип, өөредип чораан башкылары, Хандагайты ортумак школазы Марта Доржукаевнага утгундурбас чылыг, чырык сактышкыннар болуп чоруур. Ону ол кажан-даа утпас болгаш ханы хүндүлеп чоруур доозукчузу.

2002 чылда амыдыралының аайы-бile Омск хоорайже көжүп чоруткан. Өөнүң ээзи Александр Владимирович Мышлявцев – химия эртемнериниң доктору, Томсунун техниктиг университеттериниң ректорунун өөредилгэ талазы-бile оралакчызы, химия технологиязының болгаш биотехнология кафедразының профессору. Күдээвис кончуг-

даа кижициг, биче сеткилдиг, шевер холдуг, хүндүлээчел кижи. Ёзуулг-ла эр эш, быжыг чөлөнгииш деп санаар мен. Аыш-чем кылышы кедергей чаагай, кайгамчык чемзиг холдуг. Бажыңынга стол, сандай дээн чижектиг эдилдерни безин тергиин чараш кылдыр бодунун холу-бile чазап алыр. Ону көргеш, аажок магадаан мен. Өг-булезиниң быжыг чөлөнгиижи, удуртукчу, эртем чөвүлелиниң кежигүнү, хөй шаңнал-макталдарның эдилекчилиг, РФ-тиң дээди, профессионал өөредилгезиниң хүндүлүг ажыл-дакчызы.

Кайызы-даа Омск хоорайның күрүнениң техниктиг университетинде ажылдап чоруулар. Александр Владимирович – химия болгаш химиктиг технологиилар кафедразының эргелекчилиг, химия эртемнериниң доктору. Марта Доржукаевна – профессор, физика-математика эртемнериниң доктору, «Высшая математика» кафедразының эргелекчилиг. Харыысалгалыг удуртукчу ажылды-бile чергелештир дыка көвей эртем ажылдарын чедиишкиннинг кылып, студентилерин ханы билиг-бile чепсеглеп чоруулар. Оларның ажылдап чоруур университетиниң дугайында каксы таныжыптаалынтар.

Бо университет машина тудуу, радиоэлектроника, нефтехимия болгаш энергетика талазы-бile чаа үениң сайзыраңгай өөредилгэ тургузулуг, эртем болгаш бүдүрүлгө инфраструктуралыг техниктиг өөредилгэ чери. Университет 17 эртем-өөредиглиг курлавыр төптүг, 30 эртем-шинчилел лабораториялыг, 47 биче бүдүрүлгелиг, сургуулдарның эртем талазы-бile ажылдарын кылып 19 конструктор бюоролуг. Сургуулдар эртем удуртукчузу башкылары-бile шинчилдерни, чаартыкчы сүмелерни, эртем ажылдарын кылып турарлар. Дээди өөредилгэ чөриниң доозукчулары Россияда болгаш даштыкы чурттарның аңгы-аңгы адырларында (99,2 хуузу) ажылга тургустунуп турарлар. Ында бөгүн бүгү чуртка хереглеттинип турар, чижилгеге туржуп шыдаар арга-шинектиг 92 аңгы мергежилдиг кадрларны белеткеп өөредип турар. Ук өөредилгэ чери университеттерниң Европа ассоциациязының чингине кежигүнү (European University Association, EUA). Даштыкы чурттар: Польша, Израиль, Чехия, Австрия, Кыдат, Швейцария, Дания-бile сырый харылзаалыг ажылдап турар. Өөредилгэ чери

эртемденнериниң шинчилел ажылдарының түннелдерин боттандырары-бile Америка, Япония, Германия, Израиль, Финляндия, Венгрия, Болгария, Кыдат, Швейцария, Египетке болган делгелгелерге доктаамал киржип келген.

Университет чурттуң 248 дәэди өөре-дилге черлериниң аразында «2012–2016 чылдарда сайзырарының стратегтиг программазы» деп конкурузунуң тиилекчили болуп, 100 тергиин өөредилге черлериниң бирээзи болган. Боталазы-бile универсitettiң өөредилге талазы-бile оралакчызы Александр Владимирович Мишлявцев бир интервьюга университеттиң дугайында мынчаар чугаалаан: «Университет бут кырында быжыг тургустунган. Келир үже бүзүрелдиг көрүп туар бис». Оон ыңай (omgtu.ru/general_information/guide_omgtu) моң утказы дәрге бо хүнде байдалды деңзилеп көрүп, үнеледи берип туар удуртукчу кижиниң харысалгалыг сөстери-дир деп чувени оон билдим.

Ол ышкаш «Times Higher Education magazine» деп британ журнал чылдың-на делегейниң дәэди өөредилге черлериниң деңнелин түннеп, рейтингини ұндуруп туар. 2022 чылда 99 чурттардан болгаш регионнадан 1662 өөредилге черлери киришкен. Башкылаашкын ажылының шынары, шинчилел ажылдары, чаартыкчы аргалар, билигерни тарадыры, эртем ажылдарының ажыглалы, университеттин глобалдыг деңнели кол негелделерниң чамдызы ол болур. Аңа Россиядан чугле 60 дәэди өөредилге черлери кирген. Оларның аразынга Омск хоорайның Техниктиг университеди 24-кү черни ээләэн.

Университетте 16000 сургуулдарны 850 башкы өөредип туар. Оларның иштинде 100 ажыг профессор, 500 хире доцент бар. Олар-бile бир демнег Тыва чернин, Өвүр кожуунунуң кызы Марта Доржукаевна «Высшая математика» кафедразында бодунуң төлептig үлүүн кирип ажылдан чоруур. Ук кафедрада 32 доцент, улуг башкылар, 3 эртем доктору, 2 профессор ажылдан чоруур. Оларның бирээзи – Марта Доржукаевна. Өске черде төрээн Тыва чуртунуң, төрел чонунуң алдар-адын бедик тудуп чоруур дунмавыска, угбавыска чоргаарланып база оон чедиишикининг өөрүвес-даа аргавыс чок! Оон быжыг турасоруу, чырык угааны, төрелзирек

бөдүүн сеткили ала-чайгаар хүндүткелди оттууруп келир. Ынчангаш Марта Агбаанга чоргаарланыр бис.

Эртем ажылын камгалап алышы амыр эвес. Ол дәрге кайгамчык салым-чаяан-дыр. А «Чаяанның бир хуузу – хей-аът көдүрлүүшкүнү, тозан тос хуузу – кижиниң кызымак чоруу болур» деп, америк чогаадыкчы, сайгарлыкчы Томас Эдисон чугаалаан. Чедиишикинни кызымак, шыдамык ажылдаар шинек-бile, чырык угаан-бile чедип алыш. Түннелди чедип алышынга чүгле чырык угаан эвээш. Кол чүве – ону ажылдан билиринде, кызымак, салдыныш чок ажылдаарында. Эртемденнерниң ажылы кончуг нарын, берге болгаш ажыктыг.

Телевизор, телефон, соодукчу дәэн чижектиг хүннүң-не амыдыралда ажыглап турарывыс чүүлдер эртемденнерниң ажыдышыннарының, техниканың сайзыралының ачызы деп чувени билир бис. Оларның ачызында кижиниң амыдыраары кайы хире таарымчалыг, эптиг, чиик-тир. Ынчангаш ол бүгүнү кылып чоруур кижилерниң дугайында билип, үнелеп, оларның кылган ажыл-ижин уттуп болбас ужурлуг бис.

Эртем болгаш өөредилге – чурттуң национал байлаа. Эртем – чурттуң сайзыралының кол көргүзүкчүү. Оон сайзыралы делегейниң тергидекчи чурттарының аразынга Россияның ат-алдарын, бедик деңнелин тудуп туар улуг күш болур. Эртем чокта бүдүрүкчү күчү-күш, күрүнениң айыыл чок чоруу боттанмас. Эртемденнер – ниитиледиң шимчедикчилери, сайзырадыкчылары. Оларның хөгжүлдеге киирген үлүг-хуузу кызыгаар чок улуг. Ынчангаш эртемденнер кезээде дилээшкинде, доктаамал ажылда туарлар.

Экономиканың сайзыралы, чижилгениң өзүлдези, делегейде тергидээшкиннеге аштырбазы – эртемниң ачызы-бile тургустунар. Эртемденнер – бүдүрүлгелерниң лабораторияларында, конструктор адырларында, фирмаларда үениң негеп келген тодаргай айтырыгларын шиитпирлеп туар кол күш. Ынчангаш эртемниң сайзыралынче кичээнгейни салыры, чаа ажыдышыннарны кылып туары бирги чергенин айтырыглары болуру чөп.

Кандыг-даа эртем ажылы солун, берге. Ону сайгарып билир, улуг эртемнег кижилер кылсыр дәэрзи билдингир. Оларның иштинде

Мария Кыргыс. Сан эртеминиң бирги тыва доктору, ...

сан эртеминиң доктору атты камгалап алыры, ылангыя херээжен кижиге кончуг нарын айтырыг. Марта Доржукаевна – тыва эртемденнер аразында бир дугаар физика-математика эртемнериниң доктору деп эртем чадазын чедип алган эртемден. Ол – дыка хөй эртем ажылдарының база монографияларның автору. Сан эртеминиң сайзыралынга улуг үлүг-хуузун киирген тыва херээжен.

Марта Мышлявцеваның эртем ажылдары Россия, СНГ чурттары болгаш бүгү делегейде билдингир. Ооң ажылының түннелдери Россияның болгаш даштыкының хөй санынг кол башкарыкчы эртем журналдарынга парлаттынган. Делегей болгаш ангы-ангы чадаларның эртем конференцияларынга киржип турган. «Бедик профессионалдыг деннелге кылдынган ажылдар» деп эртем докторларының, профессорларның үнелелин

алган. Марта Доржукаевна эртемге үнелиг салышыкынны бодунун быжыг тура-соруу, чырык угааны-бile кылып келген.

«Эртем ажылдары кылбаан эртемден – чимизи чок ыяш-бile дөмей» деп, персид шүлүкчү болгаш чогаалчы Муслихаддин Саади чугаалаан. Эртемниң элбек, чаагай дүжүдүн ажаап алган дунмавыс, угбавыс Марта Доржукаевнаны төрел бөлүүвүс магадап, ооң чедиишкеннеринге сеткиливис ханызындан өөрүп, чоргаарланып чоруур бис.

Эртем делегейинде каалама орук-даа чок, кызыгаар-даа чок. Кижи назынынга бодаарга, эртемниң назыны мөңгө. Келир үеде салгалдарывыс эртемни моон-даа соңгаар сайзырадып, Тыва чуртун алдаржыдар эртемденнер немежир-ле болзун деп сеткилимниң ханызындан йөрээдим!

Мария Кыргыс, хоочун башкы.

**Балды чокта, ыяш берге,
Башкы чокта, эртем берге.**

БАШКЫМ БЕЛЭЭ

«Башкы» – мээн ынак сөстеримниң бирээзи. Ында тускай аялга бар. Ол-ла аялга мээн сеткилимни хайныктырыптар күчүлүг. Билиг делегейинче аян-чорук қылымда, долгандыр турар хүрээледи туюулунга чедир шинчилеп, өөренип, билип алышаан сонуургалымны, күзелимни кыйгырган сөс ол болур.

Кадыкшылым байдалы-бile арга-шинээм кызыгаарлаттынган-даа болза, мен бодумну аас-кежиктиг қылдыр санап чоруур мен! Мени башкыларым кызыгаар чок делгем бодалдыг, кызымак кижи қылдыр өөредип кижиизиткен нер. А мен бо улгадып келгеш, бодап орарымга, башкы мергежил дээр-ге кижи төрелгетенингде улуг буян қылыр улустуң мергежили деп бодаар чордум. Бурганнар, сагызыннар тыптып келген үеден бээр-ле, олар база башкыларлыг чораан дээрзин бурунгу мифтерде бижээн болгай!

Ноябрь айда 33 харлаар-дыр мен. Хая көрүп, эрткен чылдарны түннээр чүве болза, эвээш эвес кайгамчык башкыларның өөреникчилигийн мен деп чоргаарал-бile чугаалап болур мен. Оларның чырык эртем-билиинин, чаагай сеткилиниң, үнелиг дуржулгазының, оккур угаанының, шын чагыг-сүмезиниң хайыразын алыр кежиктиг болганым дээш, салым-чолумга, ада-илемге мөгеер мен.

Москвага өөрөнгөш, өөреникчи кижи башкыларының көрүнчүү болур-дур дээрзин угаап билдим. Профессор башкыларым мени мактай бээргэ, иштимде ыядып: «Мени мактап чүзүл, мен эвес, школага башкыларымның авыралы ышкажыл. Олар эвес болза, эртем-билиг чедер шаам кайдал» деп боданыр мен. Онзазын көрүңдер даан. Чүнү-даа билбес кижиини билиглиг қылып каарга, чылдары-бile уттундуурбас. Мээн-медерелде сицип калган башкыларымның овурлары, тема тайылбырлап

тургаш, қылып турган шимчээшкиннери, қылдыныглары безин менде көрүнчүктелип чоруур!

Башкыларымга дыка ынак мен. Мээн башкыларым тус-тузунда онзагай, шыырак болгаш ховар улус. Мени башкылап чораан, өөредип чоруур башкыларны номнарага дөмөйлээр-дир мен. Олар ылап номнар дег, эртем-билигнин дээжизи – кижи бүрүзү ынтымалы болуулук! Бир эвес башкыларымны дириг номнар қыл-дыр хуулдуруп, бодал оюну-бile алыр болза, бирги томга шүлүкчү, чогаал шинчилекчилигийн мен. Олар ылап номнар дег, эртем-билигнин дээжизи – кижи бүрүзү ынтымалы болуулук!

Башкыларымга дыка ынак мен. Мээн башкыларым тус-тузунда онзагай, шыырак болгаш ховар улус. Мени башкылап чораан, өөредип чоруур башкыларны номнарага дөмөйлээр-дир мен. Олар ылап номнар дег, эртем-билигнин дээжизи – кижи бүрүзү ынтымалы болуулук! Бир эвес башкыларымны дириг номнар қыл-дыр хуулдуруп, бодал оюну-бile алыр болза, бирги томга шүлүкчү, чогаал шинчилекчилигийн мен. Олар ылап номнар дег, эртем-билигнин дээжизи – кижи бүрүзү ынтымалы болуулук!

Чергелиг «Тергиин башкы» деп мөөрейниң тиилекчилигийн Лидия Хорагаевна Ооржак башкымны киирер мен.

Бирги том. Лидия Хорагаевна башкымның белээ

Ынчан Б. Уин-оол аттыг Элегес школазының 6-гы клазын доозупкаш, кадыкшылым быжыктырып, алзыы барып кылаштай бээрингэ бүзүреп, Ак-Довурак хоорайда кадыкшылының байдалы-бile арга-шинээм кызыгаарлаттынган уругларның школа-интернатынче өөренип чорупкан мен. Өске чер, танывазым кишилер. Көңгүс бичии, 12 харлыг турган боор мен. Та чүү чүве мени манап турар деп сезинзимзе-даа, кенен, чаш угааным-бile, аңаа баргаш, эмчилиг чөрөгөттөн бээр мен деп бодаар турдум. Дыштанылгада чанып келгеш, Элегестин күдүмчүларынга караңадыр маңнаар мен деп бодап-даа чыткылаар мен...

Ак-Довуракка чеде бээримгэ, школа-интернаттың директору Айланы Сергеевна болгаш эмчи Аржаана Викторовна, оон ыңай хөй санныг башкылар чылыг-чымчак уткуп алдылар. Интернаттың иштинин чаражын!

Эртем-методиктиг сөткүл «БАШКЫ»

Юлия ДОНГАК. Башкым белээ

Чурттаар өрээл бүрүзүнүң ханаларында тоолдар чуруктары чуруп каан, дыка онзазынган мен. Сонуургак болгаш, авам сугнуң бүдүү чоруй барганын-даа эскербээн мен, ол хире чарааш, орду дег, интернат болган. Ам канчаар, ыглаар дээрge база эпчок, ынчалдыр-ла чардыга берген мен.

Эртенинде кижизидикчи башкыларым класска чедип чедиргеш, чаңғысклассчыларым биле таныштырып каан. Конга эдипти. Башкы кирип кээрге, ооң шырайынче көрдүм. Ээлдек шырайлыг, хүлүмзүрүү чымчак, оожум үннүг, бажының дүгүн бодунга таарыштыр эдип алган, аргып каан костюм, юбкалыг башкы бодун таныштырды. Ол болза Лидия Хорагаевна-дыр.

Өске кичээлдер турган-даа болза, бодумну эскереримге, чогаал кичээлин четтиктейн манаар апарган болдум. Тыва дыл кичээли база болуп турган. Ол эртем арай нарын домактар сайгарар, а чогаал ындыг эвес, өске. Чогум белен деп база болбас, чогаадыг бижиир.

Лидия Хорагаевна бисти эскеттиг болуңар деп чагыыр. Шүлүк дээрge метафоралар, деңнелгелерлиг болганындан чарааш, дээштиг болур дээш, чижээнge орус-даа, тыва-даа шүлүкчүлерниң шүлүктерин кижиниң караанга чуруттунуп турар кылдыр номчуп бээр. Пушкинниң күс дугайында шүлүктерин, Антон Ержанаң шүлүктерин чижек кылдыр алыр турган. «Сонгаже көрүнөр, булуттун дүрзүү чүгэ дөмөй-дир?» – деп айтырар. «Ава кижини чүгэ дыка көвөй шүлүкчүлер алгап-мактаарыл?» – деп айтырар турган. Үлегер-домактарның утказын бистерден айтырар, утказын тайылбырладыр турган.

Онаалга кылдыр чогаадыг берип каар. Берген хуусаага чедир күүседип шыдавас, боданып чадап турup бээр турган мен. Бодалдарым тоо быдаргай болур. Башкы мени: «Домактарның аразында харылзаа чок» – деп бо-ла шүгүмчүлээр. «Юлия, сен бызаа дугайында бижип турар болзуңца, ону инекке чедирип каг. Чүгэ мында адиг дугайында бижий бердин» – дээш, каттырар. Чугааланырым база шынар чок, орус-тыва сөстерни холуп чугаалаар турган мен. База-ла шүгүмчүлээр: «Кандыг-даа орус сөстүң тыва дылда очулгазы бар. Чүгле амты үениң депшилгезиниң чылдагааны-бile орус дылдан үлегерлеп алган сөстер турар» – деп биске сагындырар. Чоорту харын башкым мени билип каапкан. Чогаадыг бижиттирип

Юлия ДОНГАК. Башкым белээ

каар болза, далаштырбас, барык неделя-даа эрте бергенде, хынаар. Демдээм 5/2, 5/3-даа болур-ла. Утказы дээш «беш», а бижиирим дээш «ийи». Холум үжүү багай, анаа бир курт кылаштаан чүве дег ийик.

Бир катап башкым мени кичээл соонда артып каарын дилээн. Лидия Хорагаевна сумказындан караңгы-кызыл өннүг чуга ном уштуп келгеш: «Сеңээ белээм-дир» деп чугаалааш, номну сунду. Мен кайтай бердим. Автору Алексей Бегзин-оол болду. «Дииреңниг дүн» деп бижээний номчуп кагдым. Канчаардаа бодаарымга, дыңнавааным-даа, көрбээним-даа ном! Номну ажыдыптым. «Бичии дунмам Юлияга чедиишкеннерни күзедим. Автор 30.05. 2007» деп каан автограф. Башкым: «Канчап билир, чогаал-бile амыдыралың тудуш боору чадавас» – диди. Мен башкымга четтиргеним илереткеш, өрээлимче чорупкан мен. Өрээлгэ келгеш, база катап номнүү адын номчудум. Утказын билбедин. Чүгле «дүн» деп сөстү таныдым.

Ном дузазы-бile төлгелеп болур деп та кайыын чүве, чандыр-соора ындыг чүүл номчаан мен. Ону сактып келгеш, чаа номну шенеп көрэйн дээш, караам шийип алгаш, «Эрес мени чүү деп бодап турар эвес?» деп айтырымын салгаш, анаа-ла 31 дугаар арын деп сымырангаш, ук арынны ажыттым: «Хамшуургу шүлүктер», «Карактар».

Мен тенек кижи: «Эрес карактарым чараашсынган-дыр» – деп бодап, шүлүкту номчудум. Утказын шуут чартыынга чедир билбедин.

Өртөң кидис аразында
Өлгөн аза караа чыдыр...
Караңгы, тар казанаамда
Карактарым шийип алган,
Куду сүнем эрги кыштаг
Куу баш чыылган эрги чевег...

Корга берген мен. Ол шүлүктүң артында арыннарны ажыттым. Корткаш, чедир номчувайн-даа, ол номну шыгжап кааш, дыштанылга кээрге, бажыңымче аппарып каапкан мен. Дыштанылга соонда Лидия Хорагаевна школа-интернатка ажылдавайн барган. Чылдар эрткен. Ак-Довуракка 9-ку классты доостум. Элегеске дедир чедип келгеш, 11 классты дооскан мен. Юридиктиг факультеттиг 2-ги курузунга өөренип турумда, Алдан-Маадыр аттыг Национал музейге Поэзия

хүнүнгө тураскааткан аныяк чогаалчылар чыыжы болуп турган. Ол хемчегге Лидия Хорагаевна башкым база чедип келген. Диңгэз үр көрүшпәэн улус бот-боттарывысты көргеш, еөрүп турдувус.

Эләэн чылдар эрткен соонда, «Сорунза» чечен чогаал каттыжышкынынче кирип алдым. Чогаал музейинге Лидия Хорагаевнага ужуражы бердим. Амыраарымны чүгө деңнәэр! «Сорунзага» бир чыл хире кичәлдәэн соомда, Алексей Бегзин-оолдуң чырык адынга тураскааткан республика чергелиг уран номчулга мөөрейи чарлаттынган. Ыңчан «Дииреңниг дүн» деп номну сактып келдим. Мөөрейге чеди хонук ишти белеткенгеш, Алексей Сарыгларович Бегзин-оолдуң шүлүктери-бile чоок таныжып, сөс бүрүзүн топтап номчуп, боданган тудум, шүлүкчүнүң мерген угаанын, ооң чогаадыкчы дидимин, деңнелгелерниң, шалың суу арыг, тода, чигезин магадап, чогаалдарның сүүзүнүн амданнанган сагыш-сеткилим байып, боттуң сөс курлавырыдаа элбек апарган. Чамдык шүлүктөрин номчууруумга, амыдыралды ажыт-чажыт чок көргүскенинден, сактырымга, ишти-хөннүм аарышкыдан дырыжа-даа бәэр, а чамдыктарын номчууруумга, хөннүм катап херли-даа бәэр мындыг болган!

Шүлүк мөөрейиниң байырлыг кезээ,

түңнелдери Барыын-Хемчик кожуунга болган. Ак-Довуракка чеде бәэримге, башкым база ында бар болду. Мөөрейге А. Бегзин-оолдуң шүлүктөрин номчааш, ийиги шаңналдыг черге төлептig болуп, ооң «Шылгалданың үш үжүүрү» деп 2009 чылда үнген ному биле шаннадыр аас-кежиктig болдум. Лидия Хорагаевна башкымның берген беләэ чогаал оруунда камгалалым-даа (талисман) болуп чоруур чадавас дәэрзин чылдар эрткен тудум мederеп турар апардым.

Башкымның беләэ мәэн сүлдемниң тугу болган. Бодумга бүзүрелим кудулай берген үеде, Лидия Хорагаевна башкымче долгантар мен. Чоокта чаа болуп эрткен «Амғы үениң драматургтар лабораториязы» деп Культура фондузунун деткимчези-бile боттанган төлевилелгө киржир деп шиитпир хүләэп тургаш, база-ла башкымга чугаалаан мен. Башкым менәэ чагыг-сүмезин бергеш, сеткилимниң өткүт ыры куттула бәэр кылдыр хөөннепкен.

Бичи кижиде, менде, идегел барын Лидия Хорагаевна Ак-Довурактың школа-интернадынга эндевәэн. Та канчап ол ыргак-дагыр холум үжүүн билип, сайгарып турган. Ону чүгле мәэн тергиин башкым Лидия Хорагаевна билир.

Юлия ДОНГАК

Эртем-методиктig сеткүүл «БАШҚЫ»

Сайзанак ТӨРЕ,

Тәэли ортумак школазының 8 «Г» клазының өөреникчиizi,

Удуртукучы башкызы: **Ангелина ОНДАР,**
тыва дыл болгаш чогаал башкызы

**АМГЫ ТЫВА ШУЛУК ЧОГААЛЫНДА БАШКЫ
КИЖИНИҢ ОВУР-ХЕВИРИ**

Россия Федерациязының президенти Владимир Путинниң айтышкының-бile 2023 чылды «Башкының болгаш дадының чылы» кылдыր өткөрді. Амгы үеде делегейде болуп туар байдалдар эмчи, башкы, шериг мергежилди эң чугула кылдыр көрүп туар. Башкы дәрәгө чырык чер кырында эң-не буянның мергежил болур. «А» деп үжүк билбес хензиг чашты эртем-билигниң эге кокпазынче чедирип, амыдыралдың улуг оруунче үдээри дег буянның үүле кайда боор.

Тыва литературада башкы кижиниң мергежилиниң дугайында чогаалдар хөй. Чижэләэрge, Кызыл-Эник Кудажының «Кызыл-Бөрттүг» деп тоожузунда Тывага эң-не баштайты башкылар канчаар ажылдан эгеләэнин Кызыл-Бөрттүгнүң овур-хевирин дамчыштыр көргүзүп туар. Көк-оол Чамыяның «Ханы дазыл» деп тоожузунда чаш ажы-төл дәэш барла сеткилиден ажылдан чоруур башкы Алексей Тооруковичиниң овур-хевирин онзагай кылдыр чуруп көргүсken. Амгы тыва шулук чогаалында база башкы кижиге тураскааткан шулуктер эвээш эвес. Оларның кажынга доктаап көрэелиндер.

Тываның Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү, аныяк шулукчү Эрик Донгактың Интернет четкизинде «Вконтакте»-де хуу арнынга 2022 чылдың октябрь 5-те үнген «Башкылар хүнү-бile!» деп шүлүүндө башкы кижи, даң бажында хүнүң херелдериниң черни чырыдары дег, өөреникчи кижиниң угаан-медерелин чырыдып туар:

Чөөн чүктен үнген хүнүң херелдери
Шөлләэн удаан хову-шөлдү оттуруп кээр.

Эргим башкы бичии чашты уткуп алгаш,
Эртемнерниң эжин ашкаш, чедип киирер.

Тыва чонувустуң салгалдан салгалчө дамчыл келген чаагай мөзү-шынарынга уругларны кижизидип, чуртталганың делгем оруунче үдеп киирип туар:

Өөредип, кижизидип, айтып, сургап,
Өгбелерниң мерген сөзүн билиндиргеш,

Чуртталганың делгем, улуг оруундува
Шуптувусту башкы үдеп, сагыш човаар.

Башкы кижиниң ажылы үзүктөл чок. Өөреникчилерин доостурупкаш, дараазында база-ла бичии чаштарны хүләэп ап, буянның ажыл-ижин уламчылаар:

Доруктурган ажы-төлүн алгап-йөрээп,
Доозуннуг оруктува харап-харап,
Самбырага чаа хүннү бижип алгаш,
Чаа келген чаштар-бile алаага бээр.

Эки өөредип, кижизидип каан төлептиг өөреникчизинге башкы кижи кезээде чоргаарланып. Оон дугайында ажы-төлүнгө, салгалдарга чугаалап берип чоруур:

Сагыжында үргүлчү-ле эргий сактып,
Сагыш човап, чоргаарланып олургулаар.
Башкы, башкы! Айтып берген дүрүмнериң
Барыны чүкче черле ашпас, уттуңдурбас!

2) Тыва дыл башкызы, чогаалчы Менги Ооржактың 2023 чылдың март 12-де бижээн «Баштайты башкымга» деп шүлүүндө башкызының овур-хевирин бижип туары онзагай:

Базымывыс дидим эвес
Балдыр-бээжек бистерни
Эртем-билиг өргээзинче
Эжик ажып чалап киирген
Баштайтының баштайтызы
Башкывысты утпаалынар!

Эртем-билигниң үндезин дөстерин өөредип каан үлгерлерлиг башкызын кажан-даа утпайн сактып, үргүлчү өөртүп чоруурун кижи бүрүзүнгө чагып туар:

Үш чүүл эртем чедирип каан,
Үлгерлерлиг башкывыстың

Чымыш-ижин чиигедип,
Чылдар өттүр өөртүп чоруул.
Баштайғының баштайғызы
Башкывысты утпаалыңар!

3) Хоочун башкы, «Мөңгүлек» чечен чо-гаал каттыжышкының кежигүнү Тараа Оссурнуң 2020 чылда үнген «Дамды беләэм» деп номунда «Башкы кижи кырываас-тыр» деп шүлүүндө (ар. 29) бажының дугу агарза-даа, башкы кижи черле кырываас, улам сергек апаар деп бижип турар:

Бажында дүк агарза-даа,
Башкы кижи кырываас-тыр.
Сентябрь бир чедип кәэрge,
Сергек-чииги дам-на баар-дыр.

Чүгө ындыгыл дээрge, өөреникчилеринге сагыш-сеткилинден бердинген башкы кижи дыка эскериичел болур. Уругларның муңгаралын денге үлжир, оларның өөрүш-күзүнгө, чедиишкінинге өөрүп, ол бүгүнү бодунуу дег хүләэп алыр.

Делбиң кулактыг оолактың
Дептеринде «А» деп үжүүн,
Вальс самнаан доозукчуунүн
Баштайғы чаш ынакшылын
Дөгерезин чаптап, деткип,
Төөгүзүн билир болгаш,
Күрзүк диштиг чассыгбайлар
Куду-чамы синген болгаш,
Өөредип каан сургуулдары
Өөрүшкүнү сөңнәэр болгаш,
Көвей чаштар аразынга
Хөглүг-омак чоруур болгаш,
Ажыл-ишче шымныгыпкан
Аныяксыг чаңың болгаш,
Бажында дүк агарза-даа,
Башкы кижи кырываас-тыр.

5) Амгы тыва литератураның улуг шүлүкчүлөрининц бирээзи Мария Амын-ооловна Күжүеттин «Бүрү болгаш мен» деп номунда «Чаа атка чедингеним» (ар. 186) деп проза шүлүүндө башкы апарганын, чалыы шааның чаңгыс күзү сагыжынга кезээ шагда артып калганын көргүзүп турар:

«Чалыы шаамның чаңгыс күзү сагыжымга таңмаланган...

Эртем-билиг ордузунун ажык эжий чалай бээрge, чырык, чазык шырайларның чылыг шонну ала-чайгаар ажыл-ишче, ажы-төлдүң ара-зынчे үдеп киирген... Чымыш ишке чылдар эрткен.

Сайзанак ТӨРЕ. Амгы тыва шулук чогаалында башкы кижиниң овур-хевири

Бінчалза-даа чалыы шаамның чаңгыс күзү сагыжымда таңмаланган. Шак ол күзүн чаа атка чедингени мен: БАШКЫ»

Башкы деп бедик атка чедингенин улуг чоргаарал-бile бижээн.

Уран аргаларны ажыглааны

1) Деңнелгелер. Деңнелге деп чүл? Деңнелге дээрge кандыг-бир чүүлдү азы болуушкуннү еске чүвеге дөмейләэри болур. Оон сорулгазы – чогаалдың маадырларын азы болуушкуннарын номчукчуга көску болдуруп, утказын улам ханы кылдыр илередип, сагыш-сеткилди хайныктырып, ук чогаалды шингээдип алрынга дузалаар. («Төрээн чогаал», 5 класс, ар. 7)

Чаа-ла башкы ажыллынче шымнып киргенин, караа ажыттынган эник ышкаш, чалгынын херип олурар күш төлүнгө дөмейлеп турар:

«Чаа-ла караа ажыттынган эник ышкаш, чаа-ла чалгын эжеп орап күш төлү дег, чаа-ла, чаа-ла... амыдырал эжин шак ол күзүн ажыткан мен» (ар. 186, «Бүрү болгаш мен»)

Клазының самбыразын башкызынга дөмейлеп, эргим деп турар:

Самбыравыс – чалгынывыс,
Самбыравыс – көрүнчүүвүс.

Арнывысты чазыктырып, соруувусту чүглендирген

Ава болган башкывыс дег, эргим-дир сен.
(T. Оссур «Дамды беләэм», ар. 30).

2) Эпитеттер. Эпитет деп чүл? Эпитет – кандыг-бир чүүлдүң азы болуушкуннүн онзагай шынарын тайылбырларынга ажыглаан уран-чечен тодарадылга. Ол чүүлдүң азы болуушкуннү улам тода илередип, дылды болгаш домакты уран-чечен болдууар. Эпитет ийи талалыг: бир талазында, кандыг-бир чүвени азы болуушкуннү уран-чечени-бile чуруп көргүзөр; еске талазында, чогаалдың кол бодалын илередириңге дузалаар, оон хөөнүн илередир.

Школазынга йөрээлинде М. Ооржак мындыг эпитеттерни ажыглап бижээн: Школавыс ыдыктыг, ылаттыг, ынаныштыг, ырлыг-шоорлуг, ыракышылдыг, ынакишилдыг өргөэ болзун!

Өөреникчилеринге йөрээлинде мындыг эпитеттер ажыглаттынган: өзүген, кадык, өөр-өнер, өннүктөрлиг, өөрүшкү-маннайлыг, өөредилгээ сундулуг, өртээ чок билиглиг.

3) Диригжидилгелер. Диригжидилге деп чүл? Ол болза чогаалга ажыглаар кол уран-чечен аргаларның бирээзи болур. Дириг эвес

чүүлдерни азы бойдустун болуушкуннарын, кижилир болгаш дириг амытаннар ышкаш, амытынныг, дириг чүве дег кылдыр көргүзери-дир. Диригжидилгени чогаалчылар шүлүк, чечен чугаа, шииге-даа ажыглаар.

Доозукчу клазывыс самбыразы
Каастаныпкан, кылаңайнып чайнап туро.
...Өөреникчи уттундурбас үелерниң
Өңнүү болуп, кады чор сен, самбыравыс.

(T. Оссур)

Бо шүлүкте самбыраны диригжидип, өөредилге херекселин онза кылдыр чуруп көргүскени шүлүктүр уран-чечен болдурган.

Сериин, бышкан салғын үрген
Сентябрьның эгэ хүнү.
Эртем-билиг таалың долу

Эрес кирип чөлзип келди (T. Кадын-Нава).

Мында сентябрь 1 дириг апарып, айт ышкаш чөлзип чөдип келгени солун.

4) Метафоралар. Метафора деп чүл? Метафора дээрge бир чүүлдүн демдектерин болгаш кылдыныгларын өске чүүлгө хамаарыштырганы болур. Метафоралар чечен чогаалга бо-ла ажыглаттынар. Оларны шын ажыглаан тудум, чурумалдар улам чарааш болгаш тода кылдыр көстүп келир.

Күскү конга ыры-бile
Хүлүмзүрээн чаштар уткуп,
Өөредип, чагып-сургап,
Өлчей тарып чурттап чор бис. (M. Ооржак)

Мында «өлчей тарып» деп уран арга, метафораны, ажыглааны болур.

Алдан, бежен артты, хемни
Ажып, сүзүп эртсимзе-даа,
Амдыы башкым айтып берген
«А» деп үжүк ачызында
Делегейни танып, билип,
Делгем билиг оранынга
Аспайн келгеш, чонум-өөрүм
Аразында кады чор мен. (С. Самый-оол)

Алдан, бежен арт – чылдар эрткен-даа болза, эртем-билигниң делгем оранында башкызының ачызы-бile аспайн чоруурун илередип, метафораларны ажыглаан.

Чечен чогаал далайының
Чедимчелиг капитаны,
Ханы дүвүнче эжиндер
Харысалга чүктенипкен,
Менги дош дег соруу бедик,
Менги башкым – чоргааралым.

(T. Кадын-Нава)

Чүгле школада башкы эвес, а чечен чогаал (аныяк чогаалчыларның) башкызы Менги Ооржакты чечен чогаал далайының капитаны деп турары тывызысыг. Дылдың чурумалдыг уран аргалары – деңелгелер, метафоралар, эпитеттер, диригжидилгелер – хөйү-бile ажыглаттынып, шүлүктөрде овур-хевирлерни караптарга чуруттунуп келир кылдыр көргүзүп турар-дыр.

Түнел

Амгы тыва шүлүк чогаалында башкы кижиниң овур-хевирин чуруп көргүскенин сайгарарын оралдаштырыс. Интернет четкизинде хөй-ле башкы дугайында шүлүктөр үнүп турар. Ынчалза-даа бис чүгле чонга билдингир апарган шүлүкчүлөрниң чогаалдарынга доктаадывыс. Ол болза улуг шүлүкчү Мария Күжүгет, чонда ат-сурраа билдингир Менги Ооржак, Эрик Доңгак база хоочун башкы Тараа Оссур, Светлана Самый-оол, аныяк шүлүкчү Тимур Кадын-Нава болгаш оон-даа өскелер.

Шүлүктөрниң темазы – башкы кижиниң буянныг мергежилингө мөгөйип, чашкы болгаш чалыы үени чуруп көргүсken болуп турар. Шүлүкчү бүрүзүнүң чогаалдары бодунуубиле онзагай, өскелерге дөмөйлешпес дээрзин демдеглекседим. Башкы кижи буянныг үүле бүдүрүп чоруур болгаш кырываас, сагыш-сеткили үргүлчү аныяксыг чоруур. Өөреникчилеринге, школазынга салган йөрээлдеринде безин чүгле экини, аас-кежики күзеп чоруур. Ынчангаш бүгү делегейде энне буянныг мергежил – башкы деп түнелге келдивис. Башкыларыбысты кезээде хүндүлөп, үнелеп чоруулунар, өңүктер!

Ажыглаан литература:

1. Альбеткова Р.И. «Русская словесность», Москва, 2012 г.
2. Альбеткова Р.И. «Активные формы преподавания литературы», Москва, 1991 г.
3. Гинзбург Л.Я. «О лирике», Москва, 1997 г.
4. Доржу К.С. «Чогаадыкы мергежилдиң бединчө орук» // К.-Э.Кудажы «Чогаалдар чыныздызы», Кызыл, 1980, ар 362.
5. Комбу С.С. «Тувинская литература», Новосибирск, 2012 г.
6. Күжүгет М.А. болгаш оон-даа өскелер «Төрээн чогаал», 5 класска өөредилге ному, Кызыл, 2013 ч.
7. Күжүгет М.А. «Бүрү болгаш мен», Кызыл, 2020 ч
8. Калзан А.К. «Тыва литература», Кызыл, 1987 ч.
9. Оссур Т.С. «Дамды белээм», Кызыл, 2020 ч.

Амыр САЯЯ,

Тәэли школазының 8 «Г» клазының өөреникчизи
Удуртукуч башкызы: **Ангелина ОНДАР**, тыва дыл
болгаш чогаал башкызы

ЧОГААДЫҚЧЫ ХООЧУН БАШКЫ – КӨКЕШ СЕРИН-ООЛОВНА СЕРЕН-ЧИМИТ

2023 чылды Россия Федерациязында «Башкының болгаш дагдынықчының чылы» күлдүр чарлаан. Көвей чылдар дургузунда чонунга ак сеткилдии-бile бараан болуп, хәй санныг өөреникчилерни эртем-билигге чедирип келген эге класстар башкызы, аныяк башкыларның дагдынықчызы, кырган-авам Көкеш Серин-ооловна Серен-Чимиттиң дугайында бижикседим. Ол амғы үеде хұндұлғы дыштанылгада-даа болза, школа-бile харылзаазын успейн чоруур. Башкылар хоочуннун чагыг-сүмезин, ооң солун болгаш өөредиглиг чугааларын өөреникчилерге дамчыдар дәэш, үргүлчү школаже чалап алры чаагай чаңчыл апарған.

Көкеш Серин-ооловна Серен-Чимит 1944 чылда төрүттүнген. Ооң чашкы болгаш эләэди үези Хөндөлең суурға эрткен. Чайғы өйде тараа сүггарар, ону бастырап, ажаар дәэн чижектиг ажылдарны бичизинден-не қылып әгеләэн. Эләэди үезинде ол тогдуктарны чарашсынып, оларның оолдарын чаптап, ыттардан камгалаар чораан. Ол кара чажындан кайғамчык шапкын, мөңгүн суу дег, Бай-Тайганың эдәэнден шурап баткан Ак-Суглугларның ағымының уян-чараш чалғыларының ырызын дыңнап өзүп келген.

1951 чылда Хемчикке көжүп келгеш, 1953 чылда Дөң-Теректиң эге школазынче өөренип кирип алган. Чедиги классты аңаа дооскан соонда, 1963 чылда Тәэли ортумак школазын чедишикиннинг дооскан. Ол үеде Тывага Совет Эвилелинден баштайгы орус башкылар ажылдап кәэп турганын кырган-авамдан билип алган мен. Химия, физика болгаш төрәэн чогаал – ооң ынак эртемнери. Кырган-авам клазының башкызы Римма Петровна Шабалина-бile чоокка чедир харылзааны тудуп, чагаалажып чораан кижи. Ол башкызының уруу Людмила Тәэлиге

төрүттүнген.

1965 чылдан эгелеп Көкеш Серин-ооловна чүрәениң чылыын, ынакшыл бүргән сағыш-сеткилиниң дәэжизин чаштарга өргүп, 43 чылдың дургузунда эге школага башкы болуп ажылдап келген. Көкеш Серин-ооловна хәй шаңнал-макталдарның болгаш «Улустуң аас чогаалының лауреады» деп аттыг медальдың әдилекчизи. Ооң медальдары чанғыс әвес, юбилейлиг шаңналдары безин үш-дөрт хире. Кырган-авамның аңғы-аңғы чылдарда өөредип келген өөреникчилериниң көвей кезии башкылар, әмчилер, эртем ажылдақчылары, прокурорлар, капитаннар, майорлар, әрге-хойлу ажылдақчылары.

Кырган-авам дықа көвей тывызыктар, үлегер домактар, кожамыктарны шәэжи-бile билир кижи. Улус ооң чечен-мергенин дыңнап ханмас. Бичии уруглар ырыларын дендии ырлаар. Боду шүлүк база бижири. Ол чогаалдарны аажок чечен-мерген, уран аргаларны ажыглап турғаш бижәэн болур. Номчаан номнарының сан-түңүн кижи санап четпес. Билип алган чаа чүүлдерин блокнодунда демдеглеп ап чоруур. Чижәләэрge, кайда ховар дириг амыттаннар чурттап турарын кырган-авам дықа эки билир. Ол биске эң-не солун айтырыларны салыр. Чижәэ: Кайы дириг амытан эң-не арыг-силигил? Чүү деп амытанның сүдү эң-не чигирзигил дәэш оондаа өске.

Кырган-авам сарыг шажынчы кижи. Ынчалза-даа ооң Иисуска хамаарылгазы база хұндұткелдиг. Бурган чанғыс деп санап чоруур. Чүгө дизе кижи бүрүзүнүң адаанда чер чаңғыс болгай.

Көкеш Серин-ооловна үш оолдуг, иийи кыстыг. Уйнуктары он сес, ачымнары тос. Уйнуктарындан дөрт кижи әмчи мергежилдиг. Олар улус-чонну аарыг-аржыктан камгалап

Амыр САЯЯ. Чогаадықчы хоочун башкы – Көкеш Серин-ооловна Серен-Чимит

чоруурлар. Айят – кезер эмчи, Ай-Чечээ – терапевт, Айдана – халдавырлыг аарыглар эмчизи, Аэлита – кибернетик эмчи. Кырган-авамның ажы-төлүнүң аразындан ооң изин салгап, башкы мергежил-бile салым-чолун холбаштырган улус чаңгыс эвес. Улуг оглу Айян Олчат-оолович Серен-Чимит Тээли ортумак школазын он ажыг чылдар иштинде билдилиг удуртуп, директорлап чоруур. Ортун оглу Айяс Серен-Чимит өрт өжүрер албан черинге ажылдап чораан. Хеймер оглу Айюр Серен-Чимит кожуун чагыргазында ажылдап чоруур. Улуг уруу, мээн авам Аюта Саяя – Тээлинин төп эмнелгезинде эмчи сестразы. Бичии уруу Аита Хертек – дээди категорияның эге класстар башкызы.

Кырган-авам хөлчок чечен-мерген кижи. Ол улустуң аас чогаалын тергиин эки билир. Кожуунда «Мөңгүлек» аттыг чечен чогаал, ыры-хөгжүм каттыжышкының көжигүнү, хоочуннарның «Сайзанак» аттыг ансамблиниң идеңкейлиг киржикчизи. Ам ооң бир шулүүн номчукчуларга бараалгаттым.

Чечен сөстүг чонумайны
Анай чаштан ойнап өскен
Ак-ла даштыг Авыралым,
Агым-көгүм өргүп тейләэр
Ачылыг-ла Бай-ла-Тайгам.

Сайзанактап ойнап өскен
Сарыг-шокар чонар-даштыг,

Саңым салып, тейлеп чоруур
Шарлан баштыг Сарыг-Хаям.

Алды чүзүн малын чалаан
Айлыг-бестиг таңдыларым,
Айга, хүнгэ йөрээл салыр
Аян ырлыг чонумайны.

Чеди чүзүн малын чалаар
Чечек шыпкан Көп-Сөөгүмнү.
Чеди-Хаанга йөрээл өргүүр
Чечен сөстүг чонумайны.

Сарыг-ла бо өртемчейге
Салгал угун уламчылаар
Чалыы, чашка йөрээл сөглөп,
Самбай кадаам өргүп тур мен!

Кандыг-даа кижи бодунуң шилип алган мергежилингэ ынак эвес, анаа сонуургал чок болур болза, ол кажан-даа улуг чедишиккүн чедип ап шыдавас деп бодаар мен. Кырган-авам Көкеш Серин-ооловна чаш уругларга хөлчок ынак болгаш, ажылынга сеткилиниң ханызындан бердинип, чайынналчак чедишиккнерлиг болуп, ажы-төлүн төрээн чуртунуң төлептиг хамаатылары кылдыр кижизидип шыдаан. «Чуртталганың ужур-утказы – сорулгаларымны чедип алган мен. Ажы-төлүм сагыш-сеткилимни үргүлчү өөртүп чоруур» – деп, ол чугаалаар.

**Улуургактың уундан чайла,
Улугларның сүмезин бода.**
 ❁ ❁ ❁
**Чоруй-чоруй өөренир,
Чорук чорааш боданыр.**

Р. К. ООРЖАК,

Элегес-Аксы ортумак школазының дагдыныкчы башкызы

Римма Карбыевна Ооржак – 41 чыл дургузунда төөгү башкылап, улусчу ужурлар, чуртшинчилел бөлгүмнериң удуртуп, школага музейни ажыдып, сайзырадып келген башкы. Хөй салгалдарының дагдыныкчы башкызы. ТР-ниң башкылар билии бедидер институтунга төөгү кафедразын эргелекчилеп, Кызыл кожууннун чагырга черинин өөредилге килдизинге методистеп, Элегес-Аксының суму чагыргазынга ажылдап, өөредилге-кижизидилге ажылынга улуг үлүүн киирген.

Ол – 5 шүлүк номнарының автору, ТР-ниң Чогаалчылар эвилелиниң көжигүнү, РФ-тин ниити өөредилгезиниң хүндүлүг ажылдакчызы, Кызыл кожууннун алдарлыг ажылдакчызы, күшажылдың хоочуну.

Дыңнангыр мен

Азарганчыг чажымдан-на
Ажыл-ишке кежээ боор мен.
Авам, ачам «мону кыл» деп
Айбылаза, дыңнангыр мен.
Кызымаккай, эрес диртип,
Кызып чорааш, өөренир мен,
Кырган-авам, кырган-ачам,
Кыйгырарга, дыңнангыр мен.

Авам анаа орбас,
Ажылындан келгеш,
Амданныг чем кылыр,
Аргыттынар, даараныр.
Бистин-бile ойнаар,
Бижиттинер, номчуттунар.
Халас үе эртерге,
Хараадаары кончуг.

Чагыг, сөстүг, хөглүг
Чазык чаңыг авамга,
Чоруу чогуп чорзун дээш,
Чоргаарланып чор мен.

Аалчы курту

Аяк-хээ деп угулзалыг,
Артында-ла чидиг кызыл,
Шуру ышкаш хензиг боттуг,

Шурап чоруур куртчугаш бар.
Аңаа душкан улуска,
«Аалчы кээр» деп чугаа бар
Биргак-сээк дег ызырбас,
Бирбыска, каас аалчы курту.

Кымысскаяк

«Кысмаякты көр даан» – деп,
Кызыл-оол кыйгырды.
«Кымысскаяк ышкаждыл» – деп,
Кырган-ачам чазыын этти.
Кылыш ишке кежээ боорга,
Кымысскаяк ышкаш дижир,
Чоннуң караа көску болгаш,
Чогум шын-на дөмөйлээн-дир.
Бодундан-даа улуг чүйктү
Бо-ла сөөрткен, ажаанзыраан,
Үргүлчү-ле маңнап чоруур,
Үзүк-боолук кымысскаяк.

Хава ыдым

Туразы улуг, дуртуу кыска
Тузик дээр хава ыдым
Өдээвисте хамык ытты
Өнөмчидер, ыыткыр ээрер.
Адыг ышкаш кончуг улуг,
Алабайдан артык ээрги,
Дуртуу кыска болган-даа бол,
Тулган шынчы коданчывыс.

Эртем-методиктүүгүү сеткүүл «БАШКЫ»

Соруктуг Шолбанович ШИВИТПЕЙ 1999 чылдың август 15-те Улуг-Хем кожуунуң Шагаан-Арыг хоорайга төрүттүнген. Школачы чылдарында шүлүк чогаалын шенеп бижип эгелээн. 2017 чылда Арыг-Үзүү ортумак школазын дооскаш, ол-ла чылын Тываның күрүне университетинин филология факультединче өөренип кирип алган. Университетке өөренип тургаш, «Сорунза» чечен чогаал кат-тыжышкының көжигүнү болуп, аңа шүлүк чогаалының теориязы-билие танышкан. Аңгы-аңгы чылдарда «Мотиватор», «Шын», «Тываның аныяктары» солуннарга, «Улуг-Хем агымы» сеткүүлүнгө шүлүктөрин парладып турган. Амгы үеде Кызылдың А.А. Алдын-оол аттыг 2 дугаар школазында англи дыл башкызы болуп ажылдап турар.

Ачамга чагаа

Эртенги хүн херелдерин уткуур дээштиң,
Эжийим ажып, эргин артап үнүп келдим.
Дүнүү өттүр чагган харның кылышынга
Дүвүрелден сагыш човап тур мен, ачай.
Чоннуң оруу тайгактыгда, озалдыг-ла.
Чолаачыга айыл улуг болбайн канчаар.
Амыдыраар ажыл-ижиң кезек уткаш,
Амыр-тайбың бажыңынга олур, ачай.
Хеймер оглуң мени дээштиң дүвүреве,
Хедер чаңым шагда читкен, улуг болдум.
Элдеп-эзин бодалдарга алыспайн көр,
Эктиим бүдүн, хырным тодуг чору-ла мен.
Шагда ояар эргип четпээн хоорайым,
Шагаан-Арыг дүлгээзиннеп тур-ла бе?
Сактыримга, дүүн чая-ла хензиг оолчук,
Садыг кезип, ойнап-хөглөп чораан дег мен.
Чышпылаңнааш куу ыдым кандыг тур?
Чыварлыг бо кышка удур төрүүр боор аа?
Хырнын утпайн, чемгерип-ле турзунарза,
Кырган ыттың сөөгү быжыг, барыктыг боор.
Кыштың кыржан тыныштары төнгөлекте,
Кылын харлар аландылап эрип турда,
Өскен уям эргип чедер үем келир,
Өзү-баарым өөрүшкүгө чыннып алыр.
Ажырбас он, сенээ черле чеде бээр мен.
Амдызында улуг эвес, бичии мана.
Алызында шупту чүве эки болур,
А сен чүгле оваарнып көр, күжүр ачай.

Арыг-Үзүүм

Болганчок-ла сакты бээрим тускай оран
Бо-ла болгай – борастанып өскен черим.
Көөргедиптер, хөөредиптер чүве-даа чок
Көңгүс бөдүүн амыдырал мында чүве.

Суурум эргип чедип келдим, өскен хемим.
Сураг барган оглун манаан ием ышкаш,

Төрээн черим делгемнери мени уткуп,
Дөрдэ саадаан Аргалыктым харап турү.
Челбий үрген салгын-сырын аайы-билие
Чергелештир сырый үнген агы чыды
Чаагым суйбап, айызаан дег, хей-асть кирип,
Чаагай чолду хайыраан дег сагындырды.

Дорукканым шак бо черден көжик дилеп,
Долгандыр-ла эргий көрүп, мага ханып,
Чайның адак тынышындан хөөн тыртып,
Чаяаттынган делгемнерим харап ор мен.

Өйлөп-өйлөп караам уунга көстүп келир
Өзү-баарым чылыдып кээр эргим черим –
Каптагайда, бөмбүрзекте эң-не эргим,
Кара чангыс дываажаңым – Арыг-Үзүүм.

Хүт

Көзенектен удур көрген кырган моортай,
Көжегеден бакыланган хензиг чаштар
Бодалдарым дүп чок ханы ээреминден
Болган чок-ла сактышкын бооп көстүп келир.

Чуртталгамның чуруп ханмас ораны деп,
Чугаа-соотка бо-ла сактып, хөөрөй бээrim
Хүттүн чараш хүрээленин бодаптарга,
Хүннүң чылыг херелдери шонуп келир.

Авый-шавый тайга-таңды куржап алган
Ава Тывам каас-шиник булуңу бо.
Сагыжымның кезик чамдыын шыгжап алган,
Сактышкыным каастап чоруур ыдык оран.

Мөрөн суурум

Арыг-кылаң агаар-бойдус хүрээлэнген,
Арты-мурнун ыржым бүргээн даглар куржаан,
Көдээ-ишчи амыдырал хайнып турар
Хөгжүлдөже хөнү баскан Мөрөн суурум.

Ажыл-ишчи базымнарым эгे оруун
 Ажы-төлдүң аразынга эгелээн мен.
 Салым-чолум шак бо черге онаажыр деп
 Сагыжымга хаая безин кирбес чораан.

Сүлде-сүзүү алышындан дазыл-дөстүг,
 Сүүр-бедик дагларынга чажыын чашкан

Сүт дег аккыр, сеткили бай, бөдүүн чоннуң
 Сүме-сөзүн маңаа дыңап ижиккен мен.

Тывам чараш булуннары көвей ийик,
 Тыным чаяан Улуг-Хемим бирээзи ол.
 Эрзин хемге өпейлеткен шак бо черниң
 Эргим чонун эгири шагда утпас боор мен.

**Демниг быжыг,
 Тепкиишиштиг кижи чоргаар.**

**Аътты баглап өөредир,
 Аныяан сургап өөредир.**

А. Б. ОНДАР,

Тээли ортумак школазының тыва дыл болгаш чогаал башкызы

Ангелина Борисовна Ондар 1976 чылда Бай-Тайга кожууннуң Тээли суурга төрүттүнген. 1993 чылда Тээли ортумак школазын дооскаш, Кызылда күрүнениң башкы институтунуң филология факультединиң тыва дыл, чогаал салбырынчө өөренип кирген. Школачы чылдарында-ла чечен чогаалга сонуургалдыг болгаш, шүлүктөрни бижип, «Мөңгүлек» чечен чогаал каттыжыышкынынга кирген. Баштайгы шүлүү 1994 чылда «Тываның аныяктары» солунга үнген. Ооң соонда «Шын», «Тыва Республика», «Сылдысчыгаш» солуннарынга база «Улуг-Хем» сеткүүлүнгө шүлүктөри парлаттынып турган. Сургуул үезинде Тываның Улустун чогаалчызы Эдуард Мижиттин үдүртүп турганы «Чалгыг» чогаадыкчы студиязынга кичээлдеп турган.

1998 чылда ТКУ-нуң филология факультединиң тыва дыл, төрээн чогаал салбырын чедиишкиннеги дооскаш, Бай-Тайга кожууннуң Тээли ортумак школазынга тыва дыл, чогаал башкызы кылдыр ажылдан кирген. Тыва дыл, чогаал башкылаашкының талазы-бile методиктиг ажылдары «Башкы» сеткүүлүнгө парлаттынгылаан. «Мөңгүлек» чечен чогаал каттыжыышкының «Одагда чыыш» база «Менгилиг шыпшыктарның бажында» деп номнарында шүлүктөри кирген, «Бай-Тайга – уран чүүлдүн кавайы» деп номнун бөлүк авторларының бирээзи.

Амгы үеде В.Б. Кара-Сал аттыг Тээли ортумак ниити билиг школазында дээди категорияның тыва дыл болгаш төрээн чогаал башкызы. Салым-чаяанныг база чогаалга сонуургалдыг өөреникчилер-бile ажылдал, оларны деткип, мөөрөйлерге, олимпиадаларга, конференцияларга доктаамал киришилдирип турар.

Тыва дылым башкызынга

Авайымның аазын эмип, дыңнап өскен
Авыралдыг тыва дылым хайыралдыын,
Өндүр-бедиин билиндирип, хандыкшыткан
Өлчей-чолдуг ынак башкым Анна Шожаповна.

Бешки класстан эгелээштиң ынай менээ
Мерген угаан сицирип каан чечен сөстүг
Төрээн дылым чажыттарын сонуургадып,
Төлөп чаңга киизиткеницер уттундурбас.

Ол-ла хевээр, сiler ышкаш, тыва дылымга
Сеткилимниң ханызындан ынакшааштың,
Оожум-топтут аажыңар дөзеп алгаш,
Чээрби беш чыл оолдар, кыстар башкыладым.

Арат-чонга, эшке-өөргө хүндүткелдиг,
Ажы-төлгө үлөгерлиг Башкым сilerге
Кайгамчыктыг байырлалда байыр сөңнеп,
Кадыкшылды, кежик-чолду йөрээп ор мен!

Четкеш келзе

Эң-не өнгүр, эң-не чараш, уттундурбас,
Элдеп-эзин сактышкыннар иштеп алган
Чашкы үем хуулгаазын оранының
Чаңгыс хүнүнчө четкеш келир арга болза!

«Кежэеки хаяаны» сыгырбышаан ырлап чоруур
Ачайымның «бежен үжүнгө» олурупкаш,
Ары сарыг хүнү бадыр ажыл үспес
Кырган-авам сериин чайлаан эргизимзе!

Авайымның өпей ырын дыңназымза,
Акымаймың ооргазынга чүктензимзе,
Чажыттарым – өөрүм-бile хем эриинге
Сайзанактап, дүрзү сомнап ойназымза.

Карактарны шийиптерге, көстүп келир
Кайгамчыктыг чашкы үем оранынга
Чаңгыс-ла хүн чеде бергеш, өпейледип,
Сагыш хандыр чассып алыр арга болза.

Шак бо чырык өртемчейни...

Шак бо чырык өртемчейни чамдык улус
Сарыг-шокар мегечи дээр. Чогум чүге?
Экизи-даа, багайы-даа кады боорга,
Эрээннерлиг сарыг-шокар дээни ол боор.

Арның орта хұлұмзұруп чоруур-даа бол,
Артынға кәэп бактай кааптар чаңылгар бар,
Аксы-дылы тергиин онза дыңналза-даа,
Ажыл-херә көңгүс өске болурлар бар.

Аразындан суг-даа акпас эдеришкеш,
Балдыр эъдин қезип берип чоруңда-ла,
Азыг-диштиг бөрү қылдыр хуула берип,
Бажың алыр казарлар бар, кичәенип чор.

Алдын-бile чайырлап каан хола көргеш,
Холуксаа чок эртине деп соора танып,
Авыястыг чашпаачыга алыссыңза,
Хопка кирип, арыг адың хирленип боор.

Сарыг шәэживек кеткен самдар оолду
Үезинде думаа-халаң дээш тоовазыңга,
Чарынныгга дужуп бербес Каңгывай боор,
Үнелевейн барганыңга хомудаар сен.

Карактарны аржыл-бile шарып алган дег,
Кулактарны күм-сай-бile дуглап алган дег,
Эки кижи чаныңга-ла чораан болур,
Эскербейн чорааныңга хараадаар сен.

Шак бо чырык өртемчейни чамдык улус
Сарыг-шокар – мегечи дээр. Ылап-тыр бе?

Тыва дылым

Кадыр-берттиг даглары хаажылаан,
Калбак ногаан эзимнери чаттылган,
Шынаа- шөлдери чоргаар шөйүлген,
Шынап онза бойдустуг черимни.

Кара чаштан эргеленип өскеним
Хайыралыг тоолзуг оран Тывамга
Ындынналган сеткил-хөңнүм ырызын –
Ынакшылым йөрээл сөзүн сөңнедим.

Төрээн черимни ыдыкшыдарым дег,
Төрээн дылымга ынаам хемчәэли чок.
Эйтте-ханда, чүлдү-чүректе синниккен
Эң-не үнелиг эртинем – тыва дылым.

Ынчангаш мәэн Төрээн дылым –
Ыры-шүлүүм чүглеп берген сагызыным,
Тайга черден сыйстып үнген эң-не арыг
Дамырак суум, төттүнмес бай үүжем-дир.

Карактарың дүп чок ханы ээреминге
Дүлнүрүнден чалданы бээр чорааным шын.
«Кажан-на бир эштип чадааш, тырттындың» – деп,
Дүвүрээзин бир-ле черден мени дозар.

Эрэм безин далай қылдыр сагындырып,
Эштип чадааш, сүгга дүжер чазып чордум.
Ынчалзажок өскелерге дөмейлешпес
Үйдик чараш мөзүнде бир сорунза бар.

Сактырымга, эрте берген чуртталгамда
Салым-чолум сээн-бile доңнашкан дег.
Ам бо өйде танып чадап, падын барап,
Азып, тенип чоруурум-даа чадавас боор.

СЕРГЕЙ ПЮРБЮНҮҢ 110 ХАРЛААН ОЮНГА

Сергей Бакизович ПЮРБЮ 1913 чылдың сентябрь 7-де Улуг-Хемниң (Бәэзи кожуун) Эъжимниң Одург-Аксынга төрүттүнген. Чогаал ажылын 1930 чылда эгелээн. Тыва чогаалдың үндезилекчилериниң бирээзи. Тыва чогаал шинчилээр эртемниң үндезилекчи. Шүлүкчү, прозачы, драматург, очулдурукчу. ССРЭ-ниң Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү. Тыва АССР-ниң Улустун чогаалчызы, Тыва АССР-ниң литературазының болгаш уран чүүлүнүң алдарлыг ажылдакчызы, Тыва АССР-ниң Күрүнеш шаңналының лауреады. ТАР-ның Чогаалчылар эвилелиниң баштайгы даргазы. Оон адын Тываның Улусчы чогаадылга төвү эдилеп чоруур. «XX чүс чылда Тываның алдарлыг кижилери» деп Күрүнеш номунче оон ады кирген. Чогаалдары ССРЭ-ниң улустарының, делегей улустарының чээрби хире дылдарынч очулдурттунган. Тыва дылчө А. Пушкинниң «Евгений Онегинин», лириказын, В. Шекспирниң «Ромео болгаш Джульєттазын», Л. Толстойнун «Хаджи-Мурадын», М. Горькийниң «Артамоновтарның ажыл-үүзелезин», М. Лермонтовтун, Н. Некрасовтун шүлүктөрөн, Н. Погодинниң, Б. Лавреневтиң шиилерин болгаш өске-даа чогаалдарны очулдурган.

Номнары: «Аныяк чогаалчыларга дуза» (Кызыл, 1939), «Кызыл кош» (Кызыл, 1943), «Эртөнгинин ыры» (Кызыл, 1944), «Чарылбазым чалыны назын» (Кызыл, 1970), «Өшпес одум» (Кызыл, 1982), «Когда улетают журавли» (Москва; Современник, 1973), «Аян тудуп чедип келдим» (Кызыл, 1993), «Шынаппайның чугаазы» (Кызыл, 1960), «Мерген бичиилер болгаш мелегей күчүтеннөр», (Кызыл, 1968), «Шылгалда» (Кызыл, 1963). Чогаалдар чыныздызы: шүлүктөр, шүлүглөр, проза чогаалдары, шиилер (Кызыл, 1973); болгаш оон-даа өске. Ниитизи-бile тыва, орус дылдарга чээрби ажыг ному үнген. 1975 чылдың декабрь 27-де мөчээн.

С. Пюрбюнүң «Эъжим» деп шүлүүнүң салым-чолу

Бистин бо допчу сайгарылгалыг чүүлүвүс билдингир болзун дээш, ук шүлүктүн баштайгы 1945 чылда чадалай бижиттинген хевирин чадалар орнунга ылгаар/демдек салып, долузубиле Силерге, хүндүлүг номчукчулар, таныштырып көрээли.

ЭЪЖИМ

Өгбелерим, / төрелдерим/ адын шыгжаан
Өскен черим/- Эъжим деп/ бир хемчигеш бар.
Суму чоннун/ чурту боордан/ өскези чок,
Сураа үнмээн,/ мактапкы дег, / чуве-даа чок.
Хажызында/ тургузуп каан/ ханалар дег
Харап турар/ кадыр-кадыр хаялар бар.
Аңаа, / дагга/ ийи-чаңгыс малым көрүп,
Анай ышкаш, / хая кырлап, хүнзеп чордум.
Ховуларда/ чаткылап каан/ хорагай дег,
Хоор-сарыг/ ала-була/ тараалар бар.

шүлүк

Аңаа, / ховаа,/ хоорум чедер/ хонак ууштап,
Авырапа чудай берген/ күзеп чордум.
Чайгы хүнде/ шимчеп турар/ мөңгүн ышкаш,
Саарыглары чайыннанган/ судактар бар.
Аңаа,/ хемге/ хырынга ей/ балык тудуп,
Аржаан ышкаш,/ арыг сүгнү/ ижип чордум.
Ортузунда,/ чонга салган/ олбуктар дег,
Оюк-дилик,/ чингир ногаан/ оймактар бар.
Аңаа,/ шыкка,/ ында-хаая/ түрээм уттуп,
Амыр-шөлээн, / ойнап-хөглөп/ тояап чордум.
Чырык херел,/ арай боорда/ сыйстып өдер,
Сырый, / шыргай/ хөлөгелиг аяргалар бар.
Аңаа, / аяргаа/ тооруктап,/ серийттенип,
Авырган дег,/ пөштер үнүп,/ чайлап чордум.
Өскен хемим -/ Улуг-Хемниң адыры сен.
Өскүс оглуң -/ Улуг чоннун/ санында мен.
Аян тудар - / ыраажы деп аттыг болдум.
А ырымга/ черим сени/ адап тур мен. (1945)

1958 чылдан бээр

Ук шүлүк Пюрбюнүң 1958 чылда чырык көргөн «Чуртталганың аялгасы» деп шүлүктөр чыныздызынга база авторнуң оон соңгаарғы номнарынга «Өскен черим делгеминде» деп ат-билил эләэн-не эдилге-чазалгалыг чаа хевири-билил парлаттынып келген.

Хевир-тургузуг талазы-бile

С. Пюрбюнүң төрээн хеминге тураскаадып 1945 чылда алгап ырлап кааны «Эъжим» деп шулүүнүң бо баштайгы хевири чадалай бижиттинген 28, тодаргайлаарга, ийи-ийи одуруглуг 14 строфалардан (аа бб вв гг дд ее жж зз ии кк лл мм нн оо) тургустунган. Одурug бүрүзү 12 ажык үннүг (слогтуг) болуп турар (4/ 4/ 4=12; 2-2/ 2-1-1/ 3-1=12; 2-2 /2-2 /3-1=12; 2-2/3-1/2-1-1=12 д. о. ё.).

«Өскен черим делгеминде» деп 1958 чылда чырык көргөн хевириндеги одуруг саны 36 (14 ийи одуруглуг болгаш 2 дөрт одуруглуг строфаларлыг: абабвв гг дд ее жж зизи кк лл мм нн оо пп рр сс тт), аралашкак 12 биле 8 ажык үннүг хемчээл-бile (4/4/2-2=12; 2-2/2-2=8; 2-2/4/3-1=12; 4/2-1-1=8 д.о. ё.) бижиттинген болуп турар. С. Пюрбю шүлүк хемчээлин чанғыс аайланчак болдурбазы-бile, утка аайы-бile хемчээлди өскертил, болбаазырадып турганы илден.

Утка талазы-бile

1945 чылдагы хевиринде:

- 7) Аңаа дагга ийи-чанғыс малым көрүп
- 8) Анаи ышкаши, хая кырлап хүнзеп чордум.
- 9) Аңаа, ховаа, хоорум чедер хонак ууштап,
- 10) Авырапа чудай берген күзеп чордум – дээни ышкаши одуругларны 1958 чылдагы дараазында одуруглар-бile деңнеп көөр болзуусса, утка талазы-бile эләэн ылгалдыг болуп турарын эскерер бис:
- 9) Даглар унуп, **байлар хою кадарар дээши,**
- 11) Аалдар кезип, олут билбес айбызынга...
- 13) Өскен черге – хары чер дег, хала көрүп
- 14) Өскүс үлүүн чүйкеп чордум.

Бир талазында, Пюрбю чогаадыкчы ажыл-чорудулгазының эгэ чадазында (1934–1940 чч.) бижип турганы дег, кедергей хувискаалчы, динмиттиг кыйгы аян-хөөннүг бодалдар-бile кызыгаарланмайн, 1947 чылда чырык көре бээр «Төрээн черим» деп шүлүктөр чыныздызын белеткеп тура, ниитилелдин эвес, а кижиниң амы-хууда сеткиишкинин катаптаттынмас сарынналдыг (лириктиг) хөөн-бile чиге

илередиринче угланышкынны күштелдире берген үези ол турган-дыр деп илереп кээр.

«Эъжим» деп шүлүктүң баштайгы 1945 чылдың вариантызында лириктиг маадыр боду-нүң малын көрүп, төрээн чериниң хаяларын кырлап, өскен чериниң ховузунүң беримчезин – хонаан ууштап дорукканын сактып чоруур. Мында ядыы болгаш түреп чораан кижиниң сеткил-хөөнү долузу-бile илереттинген. Социалистиг реализмниң негелделерин хажытпайын, харын-даа ону быжыглап турар. 1944 чылга чедир тываларның көшкүн амыдыралы, оларның делегейже көрүүшкүнү – бойдус биле кижиниң хоорлуш дивес сырый харылзаазы үстүнде одуругларда тодазы-бile көстүп турар. Ындиг аян-хөөннер-бile Пюрбю 1945 чылда бодунүң чогаадыкчы арга-мергежилин эпти-ле сайзырадып ажылдай берген. «Эъжимниң» баштайгы вариантызы чедимчелиг уран-чечен тывыштары-бile ынчангы тыва шүлүк чогаалынга чаа арынны ажыткан.

А ук шүлүктүң 1958 чылда чырыкчे үнген «Өскен черим делгеминде» деп вариантызында лириктиг маадыр **байлар хою кадарар дээши даглар унуп, оларның айбызын кылыр дээши аалдар кезип, өскен черинге – хары чер дег, хала көрүп чораан өскүс** оолдуң салым-чолун чуруп көргүсken. Тыва чогаалчыларның, ыланғыя баштайгы ийи салгалдың шүлүкчүлерииниң, чогаалдарынга социалистиг реализмниң негелделеринге чагыртып, эрги Тыва үезинде «арат кижи бүрүзү аштап, түреп, донуп-дожап, эки чүве көрбейн чораан; каш-ла бай кижилер лама, хамнарга деткиттирип алгаш, улус-чонну дарлап, чулуп чип чораан; кижиниң төрээн чери, айы, хүнү бэзин ээ көрбейн чораан» дээн чижектиг кызыны билиишкиннег аян-хөөннер коммунистиг партияның удуртулгазының үезинде, 1990 чылдарга чедир тергиидеп келген...

Кара-бажындан хосталып үнүп келгеш

Сергей Пюрбю 1950 чылдарда буржуаз националист, «чоннун дайзыны» дирткеш, 6 чыл 6 ай иштинде кара-бажынга олурган соонда, хоругдал адаандан хосталып үнүп келгеш, төрээн Тывазының амыдырал хөгжүлдезин хайгаарал турган. Ол чаа амыдыралды ийи аңгы каътташкак сеткил хөлзээшкенин-бile хүлээп ап, медереп көрген. Оон бирги каъды

— коммунизм, социализмниң идеялары, частырыгларлыг, хажыдыышыннарлыгдаа болза, шынныг, чөптүү-бile боттанып турар деп билишикен. А ийиги кады — чаңгыс кижиге чұдұур чоруктұң хайыра чок хөделиишкиннери-бile болуп турган ол частырыгларның, хажыдыышыннарның каражак-когаралдыг, өлүм-чидимниг, халаптыг уржуктарынга хараадалдың, хомудалдың минниишикни болуп турар.

Үк шүлүктүң чаарттынган хевиринде ындыг иий-үш кәйтташқак аян-хөөннерни дараазында одуруглардан бадыткалдың-бile көрүп болур бис.

- 15) Улуг-Хемниң эриин ашкан үери дег
- 16) Амыдырал шапқын чалғызы
- 17) Уттуңдорбас, кайғамчыктыг бир-ле өзін
- 18) Аалдан мени алғаш барған...
- 19) Энир чылын часкаар чайын өскен черим,
- 20) Эргим чонум эргип чордум.
- 21) Аржаан ышкаш, арыг, соок суун долдор пактап,
- 22) Ағы, қаңғы чыдын тынып,
- 23) Шагда калған өзін катаң дирлип,
- 24) Сагынганым чавырылды...

«Улуг-Хемниң эриин ашкан үери дег/ Амыдырал шапқын чалғызы/ Уттуңдорбас, кайғамчыктыг бир-ле өзін/ Аалдан мени алғаш барған...» — деп одуруглардан төөгүлүг социалистиг чаартылгалар болгаш депшилгелиг өскерлиишкиннерниң салдары-бile, бир талазында, лириктиг маадыр бичии оол эртем-билигниң далайынче эжиндирип чорупканың сактып турар. Ийи талазында, «Улуг-Хемниң эриин ашкан үери дег, калчаа хөделиишкиннерлиг ужур чөп чок частырыгларның, хажыдыышыннарның шапқын чалғызы бир-ле өзін (1948 ч.) аалындан (төрээн Тывазындан) алғаш барған» деп кичәэнгейлиг номчукчуға тодазы-бile билдинип кәэр. «Кезек өгде үрде көрбээн дөргүл-төрел, таныш-көрүжүн», «аржаан ышкаш дамырааның дамдызын, ағы, қаңғы, терек, чойған айдызын, кара черниң доозунналған довураан» ыяңғылышы-бile ырлап каан шүлүкчүнү, ооң 1947 ылда чырыкчे үнген «Төрээн черим» деп номунга парлаттынган «Кара-Сүг», «Чайлаг», «Эъжим», «Хайыракан», «Шагаан-Арыг» деп

шүлүктеринге «социалистиг чаартылгалар чурувайн, бичи төрээн черин алғап бижээн» дәеш шүгүмчүлөп, «буржуаз-националист» деп буруудадып турган болгай.

Пюрбюо эләэди апарған үезинден-не, 1926 ылда, Эъжиминиң унундан үнүп, баштай Кызылга, дараазында Ленинградка, Москвага эртем-билиг чедип алыр дәеш өөренип турган. Ооң соонда Тывазының чымыштыг ажыл-ижинче шымны бергеш, 1946–1955 ылдарда төрээн черлерин безин эргип көөр чайы чок чорааны билдингир. Ооң кадында хып дәэн өзін назынында ол кадыг-дошкун, каралыг чылдар база түрүп келген ийик. Ол харааданчыг өзін назынының дугайында «Шагда калған өзін катаң дирлип, сагынганым чавырылды» деп бижип турары ол.

Ийи вариантының олча-тывыштары, ойталаашыннары, чидириглери

Үрде көрбээн төрээн черинге кәэрge, чаартылгалар көвей болган. Эъжим сумузу тургустунган, сууржугаш туттунган. Арык-буға кастынган, шеверлеттинген, тараа-ногаа тарып турар болу берген. Альттар, шарыларга немештир машина, трактор — техникалыг, хову-шөлде ажыл-агый хөгжүп турар. Чайлак-күзег; хонаштарда кодан-кодан малдар ойттаан. Малчиныннарның ажыл-төлү эгэ школада өөренип турар. Эмнелге пунктзу база бар.

Манаа барымдаа қылдыр, бадыткал болур 1931 ылда ССРЭ-ниң Национал болгаш колониалдыг айтырыглар шинчиләэр эртем-шинчилел ассоциациязының ажылдап чорутканы «Тываның көдээ ажыл-агый болгаш демографтыг бүрүткелинден» дараазында медәэлерден кирип көрээлиндер.

Тыва Арат Республиканың Улуг-Хем кожуунунда Эъжим сумузунга 1931 ылда қылыш чоруткан бүрүткелинден илерээні:

- 1) сумунуң бүгү чурттакчыларының саны – 915 (485 – эр, 430 – хөрәэжен) кижи;
- 2) өрөгө саны – 241; чурттап турар оран-савазы: 186 өг, 76 бажың, 27 чадыр;
- 3) малдың баш саны: хой – 5782, өшкү – 2426, инек – 2263, чылгы мал – 1518, төве – 16, сарлық – 2;
- 4) хову-шөлдерде: чинге-тарааны – 62 га, кызыл-тасты – 17 га, арбайны – 5 га, суланы – 4 га чөрлерде тарып турар, сиғен шөлү – 142 га;
- 5) көдээ ажыл-агыйга ажыглаар эт-хөрекследери: озукандазын – 160, демир анда-зын – 61, илир

– 15, тараа арыглаар машина – 1, сиғен кезер машина – 2, шанак – 82, терге – 3, эзер – 297, ыңғыржак – 191, барба – 714, чүгөн-суглук – 342, хомут – 111, согааш-бала – 180, хүүрек – 137, хирээ – 116, балды – 347, сиғен кадыры – 154, тараа кадыры – 252, кускун-хаай – 14; 6) анчы болгаш балыкчыларның 191 ансыры болгаш балык ажыл-агыйынга ажыглап турар хөрекселдери: бырдаан боо – 143, чактырып боо – 67, ланчыны боо – 35, ая – 208, капка – 226, дузак – 991... – дээш оон-даа ыңай медээлер хөй.

Ынчаарга ук шүлүктүң «Өскен черим делгеминде» деп хевириnde С. Пюрбю төрээн черинин 1-ги чурумалын – 8 одуругга; хувискаалчы хөөнүң – 6 одуругга; алдан алгаш барган үезин – 4 одуругга; чавырылган сагышсеткил илерээшкинин – 8 одуругга; төрээн черинин 2-ги чурумалын – 8 одуругга шууштур чуруп көргүзүп турар. 1958 чылдан соңгаар бо шүлүкке С. Пюрбюнүң Эъжим деп эргим хемчигежинин ады көзүлбейн баар. Кандыгла-бир черде, кайы-ла-бир булунда ады-сывы билдинмес ээрерген хемчигеш болу берген.

ӨСКЕН ЧЕРИМ ДЕЛГЕМИНДЕ

Өгбелерим,/ төрелдерим адын шыгжаан,
Суму чоннуң чурту чораан,
Өскен черим –/ ээрерген/ хемчигеш бар.
Чуруттунмаан чуруу бо-дур:
Хажызында/ ханалар дег,/ чалымнарлыг
Кадыр даглар харап турар:
Ортузунда,/ хевистер дег/ оргу шөлдер,
Оймак, шынаа чатты берген.
Даглар үнүп,/ байлар хою кадарар дээш,
Аалдар кезип,/ олут билбес айбызынга
Арным, холум хорлап калган;
Өскен черге –/ хары чер дег,/ хала көрүп,
Өскүс үлүүн чүккеп чордум...
Улуг-Хемнин/ эриин ашкан үери дег
Амыдырал шапкын чалгыны
Уттундурбас,/ кайгамчыктыг бир-ле чазын
Аалдан мени алгаш барган...
Энир чылын/ часкаар чайын/ өскен черим,
Эргим чонум эргип чордум,
Аржаан ышкаш,/ арыг,/ соок суун/ долдур пактап,
Ағы, қаңғы чыдын тынып,
Шагда калган/ чалыны үем/ катап дирлип,
Сагынганым чавырылды,
Өрү-куду кыштагылап,/ эргий көрдүм –
Өскен черим биеэзи чок:
Коштунушкан ийи хемниң унун дургаар
Кодан-кодан малдар долганды;

САЛЧАК В. С. Сергей Пюрбюнүң 110 харлаан оюнга

Кырлап өскен хаяларым/ чунуп каапкан
Кырлаң арыг апарган дег;
Хорлап чораан ховуларым/ хоюг, чымчак,
Хорагайын эжинген дег.
Өскен черим делгеминде/ чиргилчин дег,
Өөрүшкү бүргелип тур;
Ынакшылын/ чайга сөглээн/ хамнаарак дег,
Ырлар ында куттулуп тур. (1945–1955)

Бистиң көрүжүвүс-бile алырга, бир талазында, Пюрбю келир үедеги чогаадыкчы ажыл-чорудулгазынга доктар кадып болур шантараазыннар болдурбазын бодап турганы база чадавас. Ынчангаш шүлүкчүнүң бо шүлүү (чаа хевири) ооң бодамчалыг болгаш төре хөрээнге чөптүг эвес идеологтүг хөделишикиннөр база болуушкуннарның уржуктарын билип турза-даа, келир үеге бүзүрел, идегел, ынаныжын ышкынмаанының минниишикини болуп турар. Ол ышкаш шүлүкчүнүң үзел-бодал талазы-бile турожундан база профессионал чогаадыкчы ажыл-ижинден ооң өг-бүлэзиниң салым-чолу бүрүүнү-бile хамааржыр турганын сагындырып каалы. Политиктиг херек үүлгеткен дидирткеш, кара-бажыңнадып чорааннарның өг-бүлелери кандыг хилинчек көрүп, түреп, човап чораанын болгаш бүгү чуртка репрессияларның кайыхире улуг хемчээлдиг кавынныг турганын, чогаалчы ындыг янзылыг херек ужун шииттирип чораан болгаш дорамчылалдыг калчаа хайны хөйнү көргенинден кедергей оваарымчалыг турганы чугаажок.

Өске талазында, чогаадыкчы сорулгазынга чагыртып, бодалдарының бот илерээшкини хостуг болурун, бодунун шүлүкчү арыннүүрүнүң турожун быжыглап ап, ук шүлүүн чаа бижиттинген чогаал деннелингэ чедир эдип-чазап, хоюглап, экижиткени база магат.

Ынчаарга Адыг-Түлүш Бакыстай оглу Пюрбюнүң «Өскен черим делгеминде» деп шүлүүнүң бижиттинген үезинге хамаарыштыр демдеглеттинген чөптүг эвес буруудадышкыннарның 1945–1955 чылдары бүгү Совет чуртка, Тывага, чогаалчының амыдыралынга салым-чолдуң кадыг-берге чылдары болур. Ол чылдарда бижиттинген төрээн чери, ээрерген эргим хемчигежи «Эъжиминге» мөгейиг ол ийи шүлүкке тодазы-бile илереп келген.

Василий САЛЧАК,
ТГТШИ-ниң чогаал шинчилээр
секторунун эртем ажылдакчызы.

Эртем-методиктиг сөткүл «БАШКЫ»

СТЕПАН САРЫГ-ООЛДУҢ 115 ХАРЛААН ОЮНГА

СТЕПАН САРЫГ-ООЛ — ТЫВА ДЫЛДЫҢ ТУУРААН ШЕВЕРИ

Тываның уран чүүлүн, культуразын, ооң иштинде чечен чогаалды, улус өөредилгезин, нийтизимдик чырыдыышкынын бодап келгеш, өндүр улуг үндезилекчи чогаалчывыс Степан Агбанович Сарыг-оолдуң сактыры шуут албан апаар. Ооң бодунуң арттырып каан сактыышкыннарлыг чогаалдарынга үндезилеп алгаш, кайгамчык чогаалчывыстың эге базымнарын сактып кээлиңер. Ол 1908 чылдың ноябрь 17-де Өвүр кожууннуң Дус-Дагның Айлыгбай деп черге төрүттүнген. (Төрүттүнген чери Кадыгбай деп турар улус база бар.)

Улуг-Түлүш Агбаан оглу Сарыг-оолдуң намдары аныяк чылдарынга чедир улуг хажыдыышкын чокка «Аңгыр-оолдуң тоожузунче» кирген деп болур. Авазындан анай чажында чарылгаш, өскүзүнден өлбейн, Ары, Өвүр аразынга аалдар кезип, төрелдериниң чанынга түреп өскени, салым-чолунуң айлажылгазы-бile моол бижикти өөренип алганы, алыс черле угаангыр-сагынгыры, уран сөске салымны, амыдыралчे быжыг тура-соруктуу, бодунуң салым-чолун боду башкарып, чаа чүүлчө чүткүлдүү-бile Кызыл хоорайга нам сургуулунче киргеш, оон Москваже орукуту ажыдып алганы – өскүс оолдуң, хуулгаазын тоолда Өскүс-оол ышкаш, эртем-билиглиг, аныяк тажы болу бергени ол чогаалда бижиттинген болгай.

Сарыг-оол Чөөн чүктүң ажылчы чоннарының коммунистиг университетинге (КУТВ) 1930–1934 чылдарда өөренгеш, ону дооскаш кээрge, дораан-на «Реванэ шыны» солуннун редактору кылдыр ажылдадып каан. Оон ТАР Профэвилелиниң ТК-зының даргазы апаргаш, барык бүгү Тываны талыгыр алдын уургайлары, Тожу, Мөңгүн-Тайга чедир, аytтыг-чарылыг эргий кезээн. Ол чоруп тура, чоннуң амыдыралы-бile улам хандыр таныжып, хөй чогаалдарының темаларын, сюжеттерин, маадырларын тыпкан. Ооң соонда тыва үжүк-бижикти нептередир, баштайгы тыва дылга өөредилге номнарын үндүрер улуг ажылга киришкен дээш-ле чоруп бээр кайгамчык солун, төөгүлүг намдар ону манап турган...

А Сарыг-оолдуң чогаалчे оруу канчаар ажыттынганыл? Бичизинден-не тыва улустун аас чогаалының дүп чок далайынга эштип-шымнып, ооң арыг аржаанынга каксып келген оолчугаш, бир эвес Тывага хувискаал өөскүвээн болза, чангыс чер-чурттуу Түлүш Баазаңай ышкаш, алызы барып улуг тоолчу, кожамык-ырлар чогаадыкчызы болур турганы шуут илдең. Тыва бижик чогааттынганда, ол Москвага өөренип турган болгаш, чүгле оон ээп келгеш, чогаал бижиир ажылчө киргенин билип ап болур бис. Ынчаарга чогаалга бодунуң баштайгы бир шенелдезинин дугайында ооң сактыышкыны бар. 1930 чылдың чайында Улуг-Хем кожууннуң аныктарының шылгалдазын эрттирижип чорааш, моол, орус үжүктерни холуп тургаш, тывалап баштайгы шүлүүн бижээн бооп турар.

Эндүңмейге

I

Шапкын суглуг Эйлиг-Хемниң
Шавыгазы болурумгай.
Чаш-Хөө кызы Эндүңмейниң
Чангыс ынаа болурумгай.

Агым суглуг Эйлиг-Хемниң

Аңгыр кужу болурумгай.

Аңчы кызы Эндүңмейниң

Артык ынаа болурумгай.

II

Хаактыг-Адыр белдирлешкеш,
Халап үер болза болзун!
Карам-бile аравыстан
Каткы, чугаа үнзе-ле, үнзүн.

Серлиг-септер белдирлешкеш,
Чайык үер батса, батсын!
Сээн-не-бile аравыстан
Сезик чугаа үнзе, үнзүн!

III

Эйлиг-Хемниң хаязында
Эзир чүглүг согун калды.
Эрге кара Эндүнмейде
Эйт-ле чүрээм чамдын калды.

Куйлуг-Хемниң хаязында
Кускун чүглүг согун калды.
Куспак чаштыг Эндүнмейде
Кудум-чамым бүрүн калды...

«Оон-даа ыңай одуругларлыг, уланчылыг чүве» – деп, автор айыткан. Моон алгаш көөргө, улусчу аян-хөөн-бile бижээн баштайгы тыва лириктиг шүлүк – «Эндүнмейге» деп болур-дур бис. Херек кырында бо шулукту авторнуң номнарынга парлатпааны, чүгле сактышкынынга арттырганы харааданчыг.

1934 чылда «Шын», «Аревэ шыны», «Хостуг арат» солуннар редакцияларының чанынга чогаал бөлгүмү тургустунган, ооң кол өөренир темазы: «Чогаал деп чүл?». Башкызы А. Пальмбахтан 1935 чылдың март 4-те ол бөлгүмге онаалга алгаш, бижээн шүлүү «Эргешөләэ» эң баштай парлаттынган шүлүү болур. Ам ол шүлүк-бile С. Сарыг-оолдун үш томнуг чогаалдар чыныздызының поэзия кезээ болур 2-ги тому эгелеп турар. 1935 чылда № 9 «Шын» солунга «Мээн төрээн чуртум» деп чугаазы база 1935 чылдың январь 30-де «Төрээн чуртка ынакшыл» деп чугаазы үнген. 1937 чылда А.С. Пушкинниң чогаалдарының тыва дылче очулгаларын кылышынга идепкейлиг киришкен.

1940 чылдың июль 19-та АРН ТК-ның, ТАР Сайыттар Чөвүлелиниң, АРЭ ТК-ның каттышкан хуралынга чогаалчылар бөлүүн тургузар дугайында доктаалды хүлээп алган. Ол хурал ук бөлүктү шуут-ла тургускан болгаш ооң киржикчилерин безин бадылап берген: Пюрбю, Сарыг-оол, Хөвөнмей, Эренчин, Саган-оол, Самба-Люндуп, Сундуй, Борбак-оол, Доржу, Кара-кыс, Диизенмаа, Мунзук,

КУУЛАР Н.Ш. Степан Сарыг-оол – тыва дылдың туураан шевери

Сарыг-оол (бөлүктүн даргазы). Ынчап кээрge, 1942 чылда тыва чогаалчыларның эвилели тургустунар бетинде, ооң баштайгы хевири база турган боорда, ажылын Сарыг-оол удуртуп турган-дыр.

Сарыг-оолдун сактышкынындан: «Тываның дыл, литература болгаш төөгүнүн эртем-шинчилел институтунга шуут ажылдал кирип алган мен: литература болгаш фольклор секторунуң эргелекчизи, эртем ажылдакчызы апардым. Аңаа чүгле чечен чогаал, улустун бурунгу, амгы аас чогаалы дээш ону сүрүп олурбас болгай. Институттуң ниити арны, угшии-бile, хөөрөм чокка: төөгүчү, фольклорист, лингвист, этнограф болу бээр. Өөредилгэ номнарын чогаадыр, словарь чыып туулеп, эмгелеп кылыр, тыва орфографияны чогаадыр, оларын парлап үндүрөр. Автор, редактор, корректор, консультант апаар.

А чогаал бижири, очулга кылышы – албан шагындан дашкаар болгай.

1942 чылда мээн блокнодумга демдеглээним ёзугаар Тывада чогаал бижири турарларның саны 70 ажыг кижи турган. Оларның аттарын адап, санын чугаалап, эки идепкейлиг бижириин кыйгырып, санал берип-даа турдум...».

С.А. Сарыг-оол шүлүкчү, прозачы, драматург, очулдурукчу чораан. ССРЭ-ниң Чогаалчылар эвилелиниң көжигүнү. Тыва АССР-ниң Улустун чогаалчызы, Тыва АССР-ниң литературазының болгаш уран чүүлүнүн алдарлыг ажылдакчызы. Ооң адын Тыва Республиканың Чазак Даргазының чогаал шаңналы эдилеп чораан. «XX чүс чылда Тываның алдарлыг кижилери» деп Күрүнэ номунче ооң ады кирген. «Аңгыр-оолдун тоожузу» деп романы болгаш өске-даа чогаалдары ССРЭ-ниң улустарының болгаш делегей улустарының чээрби хире дылынче очулдурутунган. Орус болгаш даштыкы дылдарга чээрби ажыг ному үнген. Орус дылдан он ажыг номну, ооң иштинде А.Пушкинниң, Н.Некрасовтун, Т.Шевченконун, В.Маяковскийниң шүлүктерин, М.Горькийниң «Ава» деп романын, Ч.Айтматовтун «Джамиля» деп тоожузун, өске-даа чогаалдарны тыва дылче очулдурган. Нийтизи-бile алдан ажыг номнарын үндүрген. Күш-ажылдың Кызыл Тук, Улустарның найыралы, «Хүндүлелдин Демдээ» орденнер-бile шаннаткан. Тыва

АССР-ниң болгаш ССРЭ-ниң Дээди Соведининң депутаты чораан. Тураан чогаалчывыс 1983 чылдың май 27-де бо орандан чоруп, еске оранче айттыныпкан.

Бо бүгүден алгаш көөргө, С. Сарыг-оол бистиң чечен чогаалчылыктың, журналистикавыстың, профэвилел шимчээшкенинин, дыл, чогаал эртеминин, ном үндүрүлгезинин үндезилекчилеринин бирээзи, ТАР үезинде тыва уран чүүл, культураны, өөредилгечырыдышкынны тургусканнарның бирээзи-дир. Черле ынчаш ТАР-га культура революциязы болуп турган уеде – 1930–40 чылдарда – тыва чогаалчылар ооң мурнуку одуруунга чоруп, чаа Республиканың культурлуг, чырыдышкынның, эртемнег… дээш, хөй янзы угланышкынның сайзыралынга кончуг улуг үлүг-хуузун кииргеннэр.

С.А. Сарыг-оолдун тыва чогаалга киирген салышкынының дугайында хөй-ле шинчилдер кылдынган, эртем ажылдары, статьялар, сактыышкыннар бижиттинген, ооң чогаал ажылынга диссертациялар камгалаттынган. Ынчалза-даа ам-даа чет-пес деп бодаар мен. Мынчага чедир ооң чогаадыкчы ажыл-чорудулгазының дугайында монография-даа чок, оода-ла ооң намдарын, чогаал ажылын көргүскен улуг хемчээлдиг ажыл-даа чок. С. Сарыг-оол аттыг Республика

чергелиг чогаал шаңналы база чиде берди. Чогаалчыга тураскаадып, Кызылда мүн-не бир чаа, узун-даа эвес кудумчуну адап каан. Степан Агбановичиниң литературлуг тыва дылды тургузуп, сайзырадырынга киирген канчаардаа аажок улуг салышкының үнелеп, Сарыг-оолдун дылының словарын тургузары эргежок чугула деп бодаар мен. Ажыы-бile чугаалаар болза, Сарыг-оолдун уран-чечен дылы дег дыл ам катаптаттынмас. Бижимел дылчэ шилчилгэ үезинде көстүп келген, аас чогаалдың, чоннуң чеченин бодунга сицирип алгаш, ону чогаалдың чечен дылы кылдыр хуулдурупкан шевер өгбевистиң дылы, ылангыя «Ангыр-оолдун тоожузунун» дылы, амгы тыва чогаалчыларга чедери болдунмас бедик үлөгер болуп турар. Бодум хуумда, ооң чогаалдарын номчуп оргаш, утказын билбезим азы даап билирим сөстерге таваржы бээrimни миннир апаар. А кайы хире сүүзүннүг, арыг, дириг, ёзуулук хуулгаазын тыва дыл ооң чогаалдарында барын бодап кээрge, ындыг үндезилекчи чогаалчылыкты биске берген Дээр-Денгерге өөрүп четтирбес аргавыс чок!

А бодумну бодап көөрүмгө, ооң бичии төрээн чери Дус-Дагга төрүттүнгөн бир төрөл салгакчызы, ооң кызылсан улуг одаандан бир чаштанчы дег мен.

Николай КУУЛАР,
Тываның Улустун чогаалчызы.

**Маадыр өлзе-даа,
Мактал ады өлбес.**

УРУГЛАР КИЖИЗИДИЛГЕЗИНГЕ БАРААН БОЛУП...

Бо чүүлдү бижип эгелеп тура, 200 мунд безин четпес тыва чоннуң аразында кончуг-ла салым-чаяанныг кижилер барынга чоргаарланып, кижи бүрүзүн адап шыдавас-даа болзумза, бирээзи-бile силерни таныштырдым, номчукчу. Ол дээрge Тыва Республикада школа назыны четпээн уругларның өөредилгэ-кижизидилгезиниң адырынга бир дугаар эртэм чадазын камгалап алган педагогика эртемнериниң кандидады Байлак Валерьевна САЛЧАК.

Мергежилинче эге кокпа

Байлак Салчак 1973 чылда Бай-Тайга кожууннуң Тээли суурунга өг-бүлениң дун уруу болуп төрүттүнген. Ол бо чылын, Россияда чарлаттынган «Башкының болгаш дагдыныкчының чылында», 50 харлап турар. Чүстүң чартыын эрткеш, эрткен уеже хая көрнүп, үүле-херээн эргий бодап, түнел үндүрүп болур үе...

Өг-бүлениң улуг уруу дээрge авазының дузалакчызы, «оң холу». Дунмаларының онаалгазын кылдырар, бажың иштинде ажылды хуваап, оон күүседезин хынаар дээш ада-иензиниң бүзүрелдиг болгаш бүрүн эргелиг төлээзи. Бажынында дунмаларын башкарып чаңчыккан бичии уруг школага класс даргазы, комсорг дээн ышкаш хөй-ниити албан-хүлээлгелер күүседип тура, башкарыкчы чаяанынга улам мергежээн. Башкы мергежилинде өөренип турар сургуулдарның бир ай дургузунда эртер практикага билип алган чүүлдеринден улуг угба кижиниң дуржулгазы улуг дээрzi билдингир.

Мээн маадырым бичиизинден тура башкы овур-хевирин сайзырадып келгенин боду кайын эскерер. Школа дооскаш, чурттуң бир ат-сураглыг дээди эртэм чери Москвада Тимирязев аттыг академияже дужаап кирип алган. Оон соонда салым-чолдуң салгыны ону ынаар тыртпайн турарын билгеш, Кызылдың башкы колледжизинче ол-ла чылын кирип алган. Колледжтин уруглар албан чериниң кижизидикчи башкызының мергежилин кызыл диплом-бile дооскан соонда, Хакасияның күрүне университетиниң «Школа назыны четпээн уругларның психологиязы болгаш педагогиказы» мергежилинче өөренири-бile кирип алган.

Баштайгы күш-ажылчы базымнары

1997 чылда Кызылдың 35 дугаар уруглар садынга логопед, дефектолог башкы кылдыр, албан-ёзуу-бile, күш-ажылчы аргадуржулгазын эгелээн. Чүгэ албан-ёзуу-бile дээнимни бо чүүлдүң эгезинде чугаамдан сактыр боор силер. Херек кырында уруглар-бile ажыл-мергежилди ол чажындан күүседип эгелээн дээрзин сагындырайн. Кызыгаарлыг арга-шинектиг (ДЦП) уруглар-бile ажылдап эгелээш, ол мергежилинницааиы-бile Кызылдың педагогика институтунга «Школа мурнунда өөредилгениң педагогиказы» мергежил шилип алган студентилерге «Коррекционная педагогика», «Основы специального образования», «Логопедия» лекцияларын номчуп, мергежилинче улам ханы орукту бодунга ажыткан. 2004–2008 чылдарда Екатеринбург хоорайда Уралдың күрүнениң педагогика университетине аспирантураны өөренгеш, 2009 чылда школа мурнунуң өөредилгезиниң теориязы болгаш методиказының талазы-бile «Конструирование образовательной среды дошкольного учреждения как условие воспитания национального самосознания детей» деп темага эртэм ажылын камгалап алган.

Мергежилингэ бердингени, школа мурнунда өөредилгениң методиказын болгаш теориязын ханы билири, бедик аргадуржулгалыы сургуулдарның шилип алган мергежилингэ сонуургалын оттуруп, оларның профессионал өзүлдезингэ улуг ужур-дузалыг болган. Оон кичээлдериниң үезинде хөй көргүзүг дидактиктig материалдарның, сөөлгү үениң информастыг технологияларын билдилиг ажыглаанындан, квест-оюн, бодандырар аргалар, педагогиктиг бодалгалар, ажыл-

Эртем-методиктиг сеткуул «БАШКЫ»

ишли сайгарылгаларны қылып турганындан студентилер шактың эрткенин билбейн барганын бо-ла чугаалаарлар. Практиктиг кичээлдерге сургуулдар кижизидикчи башкы қылдыр бодун шенеп, план, конспект бижи, боттарының ажылдарының четпес болгаш эки талаларын сайгарып, кайы угланышының ажылын қүштелдирерин дәэн ышкаш боттуг дуза херек ажылдарны идеңкейлии-бие қүседип өөренип турганнар. Ол бүгү кичээлдерниң дургузунда сургуул кижиниң шилип алганы мергежили чурттуң бичии хамаатызын кижизидер улуг харысалга дәэрзин мederеп билир қылдыр өөредип турган.

Эртем биле дуржуулга – мергежилдиң шышишынче чада

2008 чылда Тыва Республиканың Өөредилге болгаш аныяктар политиказының яамызының Билиг бедидер институтунче чалаарга, баштай кафедра эргелекчилеп, оон өөредилге талазы-бие проректору қылдыр ажылдаан. Аңа ажылдан турган үелеринде республиканың удуртукчу болгаш башкы кадрларының мергежилин бедидер талазы-бие ажылдарның шынары дәеш харыылап, дәэди болгаш бир дугаар категорияларны эртеринге шылгалдаларның эксперти қылдыр ажылдан турган. Аңа Байлак Валерьевна бодун шыырак удуртукчу қылдыр бадыткаан. Оон Т.В. Фуряева, Ч.М. Ондар олар-бие кады бижәэн монографиязы школа мурнунда өөредилге адырының ажылдакчыларының хұн бүрүде ажыглаар ному болган.

Башкы мергежилдигерниң тергиииннерин илередир бүгү Россия чергелиг «Чылдың кижизидикчи башкызы» мөөрейинин республика иштинге шишилир чадазынга хөй удаа шииткекчилеп, мергежилингеш шынчызын чаңғыс эвес катап бадыткаан.

2016 чылдан 2019 чылга чедир Национал школа хөгжүдер институттун орус дыл кафедразынга эртем ажылдакчызы қылдыр ажылдааш, Школа мурнунда өөредилге черлериниң улуг болгаш белеткел бөлүктөринге орус дылды башкылаарының программазын ажылдан кылган. 2017 чылда өөредилге-методиктиг комплекстерни шенәэр талазы-бие ажылды Россияның Өөредилге яамызының ниити өөредилге адырында күруне политиказының департаментизи Кызылдың «Алёнушка» болгаш «Алдын дүлгүүр» уруглар садтарынга институттун орус дыл кафедразының киржилгези-бие қылып чо-руткан. Ол ажылдың түңнелин Е.Н. Афонина, Н.А. Новожилова Байлак Валерьевнаның дузазы-бие үре-түңнелдиг қылдыр кылган. 2018 чылда Кызылдың 19 дугаар уруглар садының баазазынга төрәэн дыл фестивалын организастаан. Оон түңнелдери «Башкы» сеткүүлүнгө «Уруглар садында ажы-төл» деп материалда парлаттынган.

Байлак Валерьевна Салчактың киришкен төлевилелдерин, қылган ажылдарын допчулайдыа бижиир болза, төңчү чок. Оон дугайында демдеглевейн баар болза, башкы мергежилдиң тергииинериниң бирээзин тооп көрбәэни болур. Ыңчангаш оон чымыштыг ажылының үнелели Тыва Республиканың Чазааның, Дәэди Хуралдың, Өөредилге болгаш эртем яамызының сайыдының хұндүлел бижиктери, хей санныг мөөрейлерге, грантыларга тиилеп, мергежилиниң тергиини дәэрзин чаңғыс эвес катап бадыткаанының түңнели болур.

Амгы үеде эртемден башкы РФ-тиң Камгалал яамызының 7/106 дугаар уруглар садында эргелекчиниң кижизидилге болгаш методика талазы-бие оралакчызы болуп ажылдан туар. Юбилейинер-бие, Байлак Валерьевна! Эртем кокпазы берге-даа бол, төңчү чок. Чаа-чаа чедиишкіннерни күзедивис.

Л. А. ООРЖАК

*Степан Агбаанович
САРЫГ-ООЛ – 115 харлаан*

Эртем-методиктиг сөткүл «БАШКЫ»

Чүлдүм Монгушевич ЧАП (1939—1999),
башкы, чогаалчы, аас чогаал чының чынчылдарның суртаалчызы, чогаал шинчиликчи.

Улуг башкының үжен ажыг чыл бурунгаар бижээн бо чүүлүнде ооң бодалдары ам-даа хөлчөк чидиг болуп артышаан. Сураглыг чогаалчының тыва дыл болгаш очулга дугайында арга-сүмелерин, эскериглерин, санал-оналын номчукчуларыныска бараалгаттывыс.

ДЫЛ БОЛГАШ ОЧУЛГА

Амгы үениң байдалдарында еске нацияның төлээлекчилеринге тус черниң үндезин чонунун дылын өөренип, шингээдип алыры-даа, черле ынчаш республиканың хөй националдыг чурттакчы чонунун тыва, орус ийи дылды эки билирин чедип алыры — боттуг чүүл апар чыдар. Бо талазы-бile эртем болгаш өөредилге төптериниң талазындан чамдык хемчеглерни ап чорудуп турарын эки деп демдеглээр херек. Чижээлээр «чугаалажыг» дептержигештеринден ангыда, ТДЛТЭШИ-ниң бо чылын үндүргени «Тываларның культуразы: чаңчылдар болгаш амгы ўе» база моон мурнунда-ла үнүп тургулаан «Тыва филологияның шинчилелдери» (1986 ч.) деп номнарда ук айтырыгга хамаарыштыр билип алгы дег чүүлдер эвээш эвес, а 1980 чылда-ла чырыкче үнген Е.Б. Салзыңмааның «Учебник тувинского языка» болгаш тыва бижиктиң 50 чылынга ТДЛТЭШИ-ниң үндүргени тыва бижик дугайында номнары бо херекке канчаар-даа аажок ужур-дузалыг болуру чугаажок.

Ооң-бile чергелештир чамдык эде көргү дег чүүлдер база бар. Ол чүл дээрge очулганың арга-хевирлерин, методиказын бир янзы кылдыр көрүп, чаңгыс номнуң иштинге ийи дылдыг деңгелгелиг очулганы кылышын шенеп көрзө чүл? Ол дээрge орус, тыва дылдарга уруглар тоолдарындан эгелээш, эң кыска чечен чугааларның сөзүглелдери чаңгыс черге турар кылдыр очулдурган номнар апаар. Бис мону куруг черге сүмелевейн турар бис. Ындыг дуржулганы 1976 чылда Тываның ном-парлалга чери «Чоннуң чечени», орустаарга «Мудрость народа» деп үлгөрөнөдөрдөр чечен чугаалар номун үндүргенинден көрүп болур.

Бо бичии номчугашты ынчаар тургусканы моон соңгааргы иийи дылдыг үндүрүлгөлөрдө үлгөр-майык-даа болуп болур болгаш амгы үениң негелделеринге дүгжүп турар болгаш, ылангыя иийи дылды өөренирингэ дыка дузалыг болур дээрзин көрдүвүс. Ынчалза-даа бо номну ажыглаарында чедир көрбээн чүүл бар. Ол орус, тыва сөзүглөлдерни номнуң аайдедир талазында парлап каанында, ол чорук эпчок. Чүгэ дизе оригиналда бердинген үлгөр домактың орус дылдаазында очулдурганын көөр дизе, номну дедир андара тудуп, херектиг сөстү дилээр ужурга таваржыр. Ооң орнунга олар кожа турар болза, иийи домакты дораан деңней көре кааптарынга-даа, очулганы сактып алышынга-даа ажыктыг. Черле ынчаш дыл айтырыы бо хире дээди чергеге тургустунуп келген чүве болганда, очулганың кандыг-даа хевириниң шынары ам кол черни ээлээр апаар. Ол чорук барза-барза, чугаа культуразын сайзырадырынга дыка улуг идиглиг болуру кымга-даа билдингир.

Ам харын бо айтырыгга бичии доктаап көрээлиңер. Чоокку эрткен үеде республика солуннарының арыннарынга тыва дыл талазы-бile ам удавас болур конференцияга хамаарыштыр хөй-ле материалдар үнгүледи. Аңаа «хайнак дылдыг», «шокар чугаалыг», «согажалаар» сүг дээш, аныяктардан эгелээш, ат-дужаал-даа эдилээн эштергэ чедир чөмөхаланы чөже кижи дыннавады дээр. Бир талазында ол чөп. Ынчалза-даа чөмөледип турар эштерниң бергедээшкиннерин база билип болур.

Ол чүл дээр болза очулдурары бергэ азы хүн бүрүнүң дуржуулгазынга шагдан тура ол олчаан ажыглаттынып келген, ажыы-бile чугаалаарга, лектор, башкы, дарга болгаш студент-даа кижиның «аксындан дүшпес» ындыг сөстер болгулаары чөп болгай. Чижээ,

колдуунда-ла ол олчаан ажыглаттына бээр: мировоззрение, точка зрения, опорный пункт, застава дээш өске-даа. Ол ышкаш тыва дылга кожуп туруп ажыглаар: переживание (переживательтаар дээш...), замечание (даргадан замечание алдым), представление (көнгүс представление чок), преступление (бо дээрge шуут преступление-дир) дээш амги үениц эн нептеренгейи-бile ажыглаттынын турар апарган национальное самосознание, национальное достоинство, национальное достояние, духовная жизнь (культура) дээн ышкаш сөс каттыжыышкыннары болгаш орус-тыва, нийтилел-политиктиг терминнер-даа словарьларында бар, оларныц очулгалыг тайылбырлары-даа ында. Ынчалза-даа олар дээрge (словарьлар) каш саныг тиражтыг, кижи бүрүзү-ле ажыглагап олурбас кылын-кылын дентерлер-дир. Оларныц калбак массаларга чедип турары база чегей, четырьмя даа эвээш саныг (тиражтыг) болуп турары биле чедишпейн база турар. Оон ужун ук словарьларны чүгле тускай эртемниглер, студентилер, башкылардан аңгыда ажыглаар кижи ховар.

Ыңчап кээрде үстүнде айытканывыс очулгага алдыртпас сестер-бile чүнү канчаарыл? Бистии-бile алыр болза, терминология комиссиязының ажылын шапкынчыдар. Бирээде ол. Ийиде, «Шын», «Тувинская правда» солуннарга «Очулга булуунун» ажыдар. Ажыы-бile чугаалаарга, чоннуң дылга негелде, хереглелин дарый хандырар дизе, үрде үнер словарьлар манап чытпайн, солун ышкаш дүрген тарадылганың чепсээн ажыглаар болза, ол харын элээн дээштиг хемчеглерниң бирээзи бооп болур. Үште, очулганың шынарын экижидип, ооң ылалтыг болгаш чиге болурун чедип алры кончуг чугула. Мону кичээндирип турарывыста база ужур-ла бар. Чул дээргэ 1980 чылда үнген «Орус-тыва словарьда» үстүнде адаанывыс чамдык сөстерни, сөс каттыжыышкыннарын (билиглерни) очулдурганы хажыдыышкынныг азы ол сөстер, билиглерни амгы үеде ажыглап турарындан утка талазы-бile эргижирээн. Чижээлээргэ, ук словарьда мировоззрение деп сөстү (билигни) өртемчей көрүүшкүнү кылдыр очулдурганы амгы тыва дылда үзел-бодал азы үзел-көрүүшкүн кылдыр ажыглап турарынга дүүшпес. Ол ышкаш өртемчей көрүүшкүнү

ЧАП М. Ч. Дыл болгаш очулга ...

дээнниниц соонда үзел деп айтылга кылып кааны очулганы чиге эвес болдуруп турар. Оон-бите чергелештир миропонимание деп сөстү өртемчейни канчаар билири деп очулдурганы сөс сүрүп, хөй тайылбыр бергениндөн алыс утказының шынары кудулаан. Дорту-бите чугаалаарга, тайылбырлыг словарь эвес, а бо ышкаш чогум-на очулгалыг словарьга бүдүн билигни чанғыс сөске илереткен туарын бо хүнгү амыдырал негеп турар. Ол-ла словарьда чедимче чок очулганың база бир чижээн көрээлинер. Ында 148-ки арында «У меня дух захватывает» дээн домакты «Тыныжым бачыдап тур» кылдыр очулдургаш, ук каттыжышкынның кандыг-бир чүвени кайгап магадаан, сонуургаан утказын бербейн барган.

Үстүнде чижектерден безин алгаш көөргө, шын болгаш чиге очулга кижилерниң ниити билиин байытпышаап, чугаа культуразының сайдыралынга база дылдың арыг, тода билдингир болурунга дыка улуг ужур-уткалыг болуру чугаажок-тур.

1989 Կ.

ДЫЛЫВЫСТЫҢ ТЫВЫЗЫҚ АРГАЛАРЫ ЧОК БЕ?

Дыл дугайында айтырыг нация чоннун
салым-чолу-бile, ооң турар-турбазы-бile
холбашкан чүве болганда, амгы үеде өйлеп-
өйлеп көдүрлүп, чамдыкта чавырлып каап
турар национал айтырыгның база бир чарылбас
кезээ болур-дур.

Национал дылын күрүне дылы
кылдыр шилип алыр-албазы ук национал
республиканың бодунун хөрө болурун
айытпышаан, күрүне дылының статузу дээргэ-
ле ооң нийтилэл болгаш культура талазы-бile
эргэ-хүлээлгелерин калбартыры болур ужурлуг.
Ынчаарга тыва дылдың амгы үеде байдалы
кандыгыл, ол күрүне дылы бооп, бодунга
хамаарышкан функциязын (үлүг-хүлээлгезин)
кууседип шыдаар бе деп айтырыг тургустунуп
кээр. Мацаа харыы кылдыр дыл эртемнеринىц
доктору, профессор Ш.Ч. Саттын, Е.Б.
Салзыңмааның «Амгы тыва литературлуг
дыл» деп номунда тыва дылга берген үнелелин
көрүптээлинер: «Литературлуг тыва дыл
улустуң харылзажырының дылы болбушаан,
массалыг коммуникацияның – парлалганың,
радио болгаш телевидениениң, политикиг
пропаганда болгаш агитацияның дылы,

өөредилгениң болгаш кижизидилгениң дылы, хөй жанрлыг национал литератураның дылы, театр уран чүүлүнүң, бот-тывынгыр уран чүүлдүң, кино уран чүүлүнүң, эртемниң дылы болгаш өске-даа хүлээлгелерни күүседип турар. Өскээр чугаалаарга, бо дыл тыва кижилерниң ажыл-агый болгаш угаан-бодал амыдыралының бүгү талаларында ажыглаттынып турар».

Маңаа чүнү немээр боор. Тыва дыл, шынапла, шаг шаандан бээр күүседип турган үлүүн бөгүн база-ла күүседип турар болгаш моондаа соңгаар күүседип шыдаар деп бадыткаар мен. Ооң-бile чергелештириш тыва дыл Тыва тускай докуннаан күрүне бооп турган үеде, {1921–1944 чч.) күрүне ужур-уткалыг улугхузун база күүседип турганын айтып каары артык эвес. Канчаарга-даа ол үениң күрүне чергелиг акт-документилери: хоойлу, доктаал, саавыр болгаш бүгү хамааты бижилгелер тыва дылга чоруттунуп турган болгай. Чүгле моон алгаш көөргө безин тыва дылдың күрүне дылы болурунуң бүгү барымдаалары бар.

Кандыг-даа дылдың сайзыраңгай, байлак болурунуң магадылалы «дириг чугаадан», ук дылга аралажып чугаалажып, ооң дузазы-бile харылзажып турар кижилерниң боттарындан кол хамааржыр. Тыва дыл дугайында көдүртгүнүп турар хөй-ле дүвүрээзинниг айтырыглардан төрээн дылга хууда сонуургал дугайында чугаа чыдып каап турарын эскербес аргам чок. Чүү ындыг хууда сонуургалып деп айтырыгга, ол дээрge, хамыктың мурнуунда, тыва солуннаардан эгелээш, тыва литературага чедир сонуургал, радионун, телевидениениң тыва дамчыдылгазын чүгле дыңнаары, сонуургал көөрү эвес, а харын дыл-домаа кандыгыл дээрзин оваарып көөрү болур деп харылаар мен. Ол харын театр, чурулга уран чүүлүнгө онзагай сонуургал болган турар ийик. Ынчалза-даа бистиң шагдан турар парлалга органнарлыг болуп турарыбысты чамдык эш-өөр анаа бир чүве кылдыр санап, ону ёзуулг пөгүүшкүн кылдыр көрүп турарын кижи кайгаар. Херек кырында бистен оранчок хөй санныг чамдык ама-сөөк улустарның бодунун дылында солуну безин чок болгулаар. Олар ол дээш туржуп, оода-ла парлалга организмын болурун национал дылын камгалап алырының бир аргазы кылдыр санап турарлар. Мoolда тывалар бистиң улустан тыва солуннаарны чагыдып аарынга дуза кадарын бо-ла дилеп

ЧАП М. Ч. Дыл болгаш очулга ...

тургулаан боор, өөредилгэ номнары-даа ап турдулар. Олар база-ла бодунуң дылын оскунмазын оралдажып турарлары билдингир ышкажыл.

Бис «Шын», «Тываның аныяктары» солуннарга сонуургалыбысты, тыва литературага, ылангыя тыва поэзияга хандыкшылыбысты шүгдүнүп көрзүүссө чул? Кызылдың ном садыгларында, библиотекаларында тыва чогаалчыларыбыстың чыындылары чүгэ чыл-чылы-бile чыткылаары? Ылангыя шулук номнарының мырыңай үүжелени бергилээн чылдагааны чүдел? Чогум дылдың хуулгаазын чажыды, чечен-мергени шулүктөрдө синниккен турда аан.

Тыва литературада чоннуң төөгүзү, ооң культуразы чырыттынган, эгээртиммес байлак дылдың дээжизи ында синниккен. Ынчал кээргэ бо бүгүнү билбес кижи бодун-даа, нациязын-даа канчап хүндүлөп көөрүл?

Тыва дылды хоомайзынар болзуусса, орус болгаш делегейниң классикиг чогаалдарын тыва дылче очулдурганын көрээлиңер. Кайгамчыктыг «Евгений Онегинни» Сергей Пюробю 1956 чылда очулдурган. Ол дээргэ тыва литературлуг дылдың, амгы үеге деннээргэ, хөгжүүээн үези деп санап болур. Ынчалзадаа тыва поэзияның мастери С. Пюробю ийи дылды кончуг эки билир болгаш орус дылдың кедергей байлак аян-хевирин, ук тургузуун безин тыва дылга дыка чоок, мырыңай үндезин дылдаазынга дөмөй чыгыы кылдыр очулдурганы – тыва дылдың кызыгаар чок уран-чечен аргалының база катап бадыткаан.

Черле ынчаш кандыг-даа дылдың онзагайы ооң ээлгир, тывынгыр аргалыныда. Бодавыже, тыва дыл база ындыг. Алыс үндезини дыка байлак түрк дылдар-бile төрелдеш болгаш, тыва дыл моол дазылдыг сөстергэ безин таваржы бергенде, бодунуң «тывазыг» утказын чидирбейн турар. Чангыс ол дээш безин тыва солуннаарны, чогаалдарны номчуп ора, дылдомаа кандыгыл, канчаар бижиттингенил деп сонуургаар ужурлуг бис.

Шын, төрээн дылын кара өжегерээн «уттуптарын» ховар-ла кижи сеткиири. Ынчалзадаа тыва дылды кезек үеде херекке албастап, ыйыышкын, кызагдалга таварыштырып турган ындыг үелер база тургулаан. Кижи бодаарга, үжен чылдарда чаа бижикче, эртем-билигже

шураашкын арат массаларның ортузунга социал идепкейлиг чорукту, харын-даа чоннуң революсчу соруун көдүрүп үндүргеш, дөртөн чылдарны сөөлзүредир чавырлышкынга таварышкан. Бир-тээ дыл болгаш литература чарылбас, тудуш холбаалыг чүве болганда, чаа-ла мандып орган тыва литературага 40 чылдарның төнчүзүнде дашкаартан чедирген хоралыг салдарны айытса чогуур.

Ол чүл дээрge, сталинизмниң идеологу чораан Ждановтун ыйыышкыны-бile 1946 чылда хүлээп алган «Звезда» болгаш «Ленинград» журналдарның дугайында» ВКП(б) ТК-ның доктаалында (амгы үеде буруу шаптырган) айыткан чүүлдерни ол олчаан сагып, тыва литератураның хөгжүлдезин ацаа деңнеп көрүп, ооң тайлымы-бile парлалгага (ылангыя «Тувинская правда» солун) үндезин чок, хоозун, харын-даа хоралыг шүгүмчүлелдерни, буруудадышкыннарны кылып турганы боор-дур. Ооң түңнелинде эң шыырак дээн эртем-билиглиг, тыва литератураның үндезилекчилериниң бирээзи Сергей Пюробюнү ынчангы чазак 1947 чылда үнген «Төрээн черим» деп аттыг шулуктер чыныздызы дээш, ук номда «национализмни, пессимизмни сурталдаан, кызыы чер-чуртун мактаан, ундарап салдынган» деп хей черге буруудаткан. Ол чоруктывадыл, литератураның хөгжүлдезинге чаартыкчы, мурнакчы рольду ойнап турган тыва интеллигенцияга аар салдарлыг болган.

Бо дээрge чоокку эрткен төөгүгэ хамаарыштыр каксы чугаа-дыр. Ынчалза-даа «чүве деп чүве ужурлуг, үндезин чылдагааныг» дижир. Бир эвес эрткен үевисче хая көрнүп көөр болзувусса, чүү-даа чүвениң соо-мурнун бодавайн, өрү хөөрээр, шураар чоруктар биске тургулаан. Ооң бир чижээ 30-40 чылдар аразында төөгүнүн, архитектураның кайгамчык тураскаалдары – хүрээлерни узуткап чок кылганывыс. Оон уржуу-бile чонувустун чамдык чаагай чаңчылдарын база катай-хаараа оскунуп, ооң уламындан тыва дылга шала чиктиг хамаарылгалыг болуп, ону ыя көөр апарган бис. Оон башка 40-50 чылдар үезинде чамдык тыва интеллигент эштерниң тыва кожамык ырлапкан азы тыва национал хеп кедипкен кишини «чыдып калган»

кижи деп көөр турганын азы чингине тыва адындан ойталааш, тигиг-тигии-бile орус аттар эдилээш туруп бергенивисти чүү деп тайылбырлаарыл? Ол харын, бир чижекте, ол үениң аныяк кижилериниң сеткил-хөөнүнүң интернационалчы илерээшкини-даа, ийи талазында өттүнүүшкүн, аян-модага-даа алзып турганы бооп чадавас. Ажыы-бile алырга, кайы-даа нацияның ат-сывын эдилээрge, ында багай чүү деп. Ынчалза-даа «паспорттаашкынга эптиг болуру-бile» эжен-энмежок Монгуштар, Ондарлар дээн фамилиялардан ойталааш, Монгушов, Ондаров деп адаза чүл дижип турган үевис база турган болгай. А бодунуубile, ада-иезиниң, төрөл чонунуң адааны-бile ат-фамилиязын эдилевейн чоруурга, ол кандыгдаа аймак-сөөк кижиге черле эпчок.

Тыва дылды суртаалдап, нептередип турарывыстың дугайында каш сөс. Бистии-бile алырга, ол ыракта четпес. Эң ылангыя Кызыл хоорай болгаш холушкак чурттакчылыг районнарда (районнар төптеринде) бо ажыл дыка кудуку деңнелде. Моон уштунуп алырының аргазы чүл? Чугаа бир-тээ күрүнэ дылының статузунуң дугайында чоруп турар болганда, тыва дылды өөренириниң, өөредириниң-даа айтрыгларын дидими-бile шиитпирлээри чугула. Ынчап кээрде, хамыктың мурнунда тыва дылдың бүгү дүрүмнерин чүгле өөредилгэ чөрлөрингэ эвес, а улуг хемчээлдиг бүдүрүлгелерге, организацияларга, ол ышкаш чоннуң чурттап турар чөрлөриниң аайы-бile (микрорайоннар, агитбажыцнар) чорудары чугула апарган. Маңаа харын чоннуң чурттап турар чөрлиниң аайы-бile ажылды шын организастаар болза, (Эрзин, Өвүр районнарның дуржулгазындан алырга), ол өске хемчеглерден улам дээштиг болурун база катап сагындырып каайн. Тыва дылды өөредириң ажылдап турар чөрлиниң аайы-бile организастап, ону эш-хуунуң ёзузунга эки туралык чорудары – ол база-ла арга болгу дег. Оон аңгыда бо херекке тыва радио, телевидение, солуннарны ажыглап болур. Чөрле ниити национал культуравысты, эртем-билигни хөгжүдери, ол ышкаш үндезин дылывысты хумагалап, камгалап арттырары ам чүгле бистерниң боттарывыстан хамааржыр.

Клара Бурбұлдеевна ДОРЖУ,
филология әртемнеринин қандидады

ТЫВА ДЫЛ ДУГАЙЫНДА

Делегейде бөгүнгү хүнде аңғы-аңғы санаашкыннар-бile алырга, 5000–6000 хире янзы-бүрү дылдар бар. Делегей дылдарын тывылганугунбарымдаалапөг-бүлелергечарып турар. Дылдарның шак ындыг ук-ұксаазының айы-бile (генеалогтүг) бөлүктәэшкінин ёзуаар тыва дыл түрк дылдарның бөлүүнгө хамааржыр. Н.А. Басқаковтуң бөлүктәэшкіни-бile алырга, тыва дыл түрк дылдарның чөөн хүнн адырының уйгур-тукой бөлүүнде кирип турар. Ук бөлүкке бурунгу дылдар кылдыр санаттынар орхон-енисейниң бижимелдери болгаш амғы тыва база карагас (тофа) дылдарны хамаарыштырган.

Түрк дылдарның амғы бөлүктәэшкіни-бile алырга, тыва дыл саян (тоба) бөлүкке хамааржыр, бодунуң ээлчээнде ол иий аңғы бөлүктүг: а) тыва, көк-мончак, цэнгэл; б) чөөн тыва, ооң иштинде тожу, уйгур-урянхай, тофа дыл.

Делегейде дылдарның типологтүг (мор-фологтүг азы грамматиктүг тургузулунуң айы-бile) бөлүктәэшкінин ёзуаар тыва дыл агглютинативтүг дылдарның бөлүүнче кирип турар. Девискээр талазы-бile тыва дыл саха (якут), долган, шор, хакас, тофа, алтай дылдар-бile кады Сибирьниң түрк дылдарынга хамааржып турар.

Тыва дылды, ооң диалектилерин болгаш аялгаларын, амғы тыва литературулуг дылдың айтырыгларын, дылдың төөгүзүнүн айтырыгларын шинчилеп келгениниң түннелинде профессор, тыва дыл эртемдени Ш.Ч. Сат тыва дыл төрөл аймак-сөөктеринин дылындан аңғы бот-тускайлан дыл кылдыр X-XV чус чылдарда хевирлөттүнип келген деп санаан.

Тыва дыл – Тыва Республиканың девис-кээринге орус дыл-бile деңге күрүне дылы дээрзин Тыва Республиканың Үндезин хоийлузунун 33 чүүлүнде айыткан (1993 ч.) Россия Федерациязының 2010 чылда чизези-бile алырга, тыва дылда 232 000 ажыг кижи чугааланып турар: 210 хирези Россия

де-вискээринде база Тыва Республикада, Мoolда – 5000 ажыг, Кыдатта – 2000-дан эвээш санныг.

ТЫВА ДЫЛ ХҮНҮ

2016 чылдың январь 18-те Тыва Республиканың Чазааның Чарлының ёзуаар ноябрь 1-ни Тыва дыл хүнү кылдыр чарлап, доктааткан. Бо болуушкун тыва чоннуң культура болгаш сагыш-сеткил өнчүзү, ооң байлаа болур тыва дылды камгалап-кадагалаар, деткиир база сайзырадыр сорулгабиле доктааттынган. Тыва дыл хүнүн тургузар дугайында эгелекчи саналды Тываның Улустуң чогаалчызы Александр Александрович Даржай саналдап киирген. Ол бодунуң XX чус чылдың 1989 чылда парлаттынган «Өнчү» деп шулук-чугаазында:

«Тыва дылың,

Тыва чонун,

Тыва черин – ожууннуң үш ыдык дажы ол-дур, оглум.

Тыва черин,

Тыва чонун,

Тыва дылың – тынгарыкчы аржааннарың ол-дур, оглум.

Тыва чон – чоорганың,

Тыва дыл – кызыл тының,

Тыва чер – төрээн чуртун – олар үш сагызының, тейлеп чоруур бурганнарың болур эвеспе, оглум.

Бо ыдыктыг эртинени сенэ өнчү кылдыр арттырдывыс. Ажы-төлүнгө хайыралыг бо үш эртинени камныг, хумагалыг, арыг-чаагайы-бile өргүп дамчыдар сен...» – деп келир салгалдарга чагыын берген. Ынчангаш улуг чогаалчының бо мөнгө чагыы Тыва дыл хүнүн байырлап эрттириеринге ужук болган.

ТӨРЭЭН ДЫЛДАР ХҮНҮ БОЛГАШ ООН-БИЛЕ ХОЛБАШКАН АЙТЫРЫГЛАР...

ЮНЕСКО-нун (United Nations Educational Scientific and Cultural Organization – Каттышкан Нациялар Организациязының чурттар аразында тайбың болгаш айыыл чок

чорукту камгалаар сорулга-бile 1946 чылда тургусканы өөредилге, эртем болгаш культура айтырыларын деткиир тускайлattyнган албан чери. Амгы үеде Францияда туруп турар, чингине директору – Одри Азулай) шиитпирин ёзуаар делегейде улуг-биче чоннарның дылдарын болгаш культуразын камгалап арттырар сорулга-бile февраль 21-ниң хүнүн Бүгү делегейде төрээн дылдар хүнү кылдыр доктааткан болгаш ону 2000 чылдан тura чылдың-на демдеглеп турар. Төрээн дыл хүнүн бүгү делегейниң календарынче кирип тura, чидип бар чыдар дылдарга хүндүткелди оттуруп, оларны хумагалап арттырарынга хамаарышкан айтырыларже кол кичээнгейни угландырган. Таптыг тодаргай хемчеглер алдынмас болза, амгы үеде делегейде ажыглаттынып турар 6000 ажыг дылдарның хөй кезии XXI чус чылда чиде берип болурунуң айылы тургустунуп турар. ЮНЕСКО-нун экспертери чидип бар чыдар дылдарның атлазын тургузуп тura, дылдарның үр үеде азы ам-даа ажыглаттынып болурунуң 6 байдалы азы чылдагаанын айтып турар:

1. Ук дылды салгалдан салгалче дамчыдып турары.
2. Дылдың эдилекчилириниң шын бар сантүнү (ук дылда херек кырында чугаалажып турар улустун саны).
3. Чоннуң иштинде дылды ажыглагап турар кижилерниң хуузу.
4. Дылдың ажыглаттынып турар девискээрлери азы черлери.
5. Чaa хүрээлледе (амгы салгал // чaa үедеги салгал) дылдың ажыглалы.

6. Өөредилге материалдары-бile хандырттынганы.

Дылдарның ажыглаттынып артарының бо кол байдалдарын тыва дылывыска хамаарыштыр алыр болза, бистиң төрээн дылывыс кандыг деннелде турарын сайгарып, бот-боттарывыстан айтыржып, чугаалажып көөрүвүс чугула.

1-ги байдалды сайгарып көөр бетинде, бо айтырыларга кандыг харыы туруп келирин боданылыңар. Амгы үеде тыва дылывыс салгалдан салгалче канчалдыг дамчып турарыл? Өг-бүлелерде кырган-ава, кырган-ачалары уйнуктары-бile кайы дылда чугаалажып турарыл?

2-3-4 дугаар байдалдарны сайгарып көөр дизе, чижек кылдыр кайы-бир девискээрни ап болур. Ында төрээн тыва дылын ылап, шыны-

бile ажыглагап турар дылдың эдилекчилири херек кырында чеже хуу болуп турарыл? 20-ги чус чылдың 80-90 чылдары-бile деңнээрge, 21 чус чылдың бедиинде тыва дылдың эдилекчилириниң шын сан-түнү чежел деп айтырыгга харыылап, боданыр ужурлуг бис. А **5-ки байдал** база-ла элээн нарын, дүвүренчиг болуру билдингир. Амгы чаштар, элээдилер база аныктар азы амгы салгал тыва дылывысты кайы хире ажыглагап турарын долгандыр амыдырал бадыткай бээр. 5-6 чыл бурунгаар Кызылдың кудумчуларынга азы чон чыылган черге элээди болгаш аныктар хөй кезиинде тыва лажып турган болза, а амгы үеде байдал кандыгыл? Бичии чаштар кайы дылды ажыглагап турарыл? А эн эргим авай, ачай, кырган-авай, кырган-ачай, даай, күүй, чээн, оглум, уруум, уйнуум дээн чижектиг сөстеривисти безин тыва дылга ажыглагап турар улустун хүн бүрүдэ эвээжеп турары ада-иелерни, башкыларны... азы нийтиледи чүгэ дүвүртпейн турарыл?

Бо хүннерде интернет четкизин дамчыштыр ЮНЕСКО-нун «Культура» деп рубриказындан алдынган чаа медээлерни көрээлиңер:

Россияда ажыглаттынып турар дылдарның картазын көөр болза, амгы үеде мындыг байдал чуруттунуп келир: 20 дыл – шуут чиде берген дылдар: айн дыл (Японияның Хоккайдо ортулукка чурттап чораан айннар деп аймактың дылы), юг дыл (Ханты-Манси округунга чурттап чораан югор дээр бичии аймактың дылы), убых дыл (абхаз дылдарның бөлүүнчө кирип турган бичии аймактың дылы)...;

22 дыл – чиде бээриниң айылы бар: алеут, ительмен...;

29 дыл – чиде бээриниң айылы улуг дылдар: чукот, нивх, карел...;

49 дыл – чиде бээриниң кырында келген дылдар: калмык, удмурт, идиш;

20 дыл – чиде берип болурунуң айылын тургузуп турар дылдар: белорус, чечен, якут болгаш тыва дыл. Оларның хөй кезии РФ-тиң республикаларында күрүнэ дылдары болуп турарын демдеглэзе чогуур.

Шак мындыг байдалдарны ЮНЕСКО-нун экспертери сайгарып, шинчилеп көрген түннелинде, тыва дылывыс чиде берип болурунуң айылын тургузуп турар дылдар аразынче кире берген. Бо түннел тыва кижи бүрүзүнүң чүрээн саргыдып, аартып, бодандырар ужурлуг. Дыл чокта, чон турбас,

ДОРЖУ К. Б. Тыва дыл дугайында

дылды ажыгловаска, ооң эдилекчилини чон база чиде бээр деп угаадыгның алыс дөзүн бодап, «Чүнү канчалза экил?» деп айтырыгны шиитпирлеп, тодаргай хемчеглерни алыр ужурлуг бис.

Амыдыралдан эскерип чоруурга, ада-иези өг-булеге тывалашпас болза, азы авазы тыва эвес ийикпе, азы тыва дылды билбес болза, оларның уруглары тыва дылга чугаалавас болур. А ынчаарга амгы чаштар, аныяктар төрээн тыва дылын билбес болза, оларның уруглары база тывалашпас. Өскээр чугаалаарга, амгы хүрээлелдийн азы келир үедеги нийтилелдийн төлээлекчилери тыва дылын чидириттер. Чоорту ону ажыглаар улустун саны, хуузу, девискээри кызырылза-кызырылза, чиде бээр. Дылывыс-бile катай чонувус база эстип, тоглай бээр.

Чоокта чаа ККПИ-ниң доозукчулары Михайлотовтарның өг-булези-бile дылдар дугайында чугаалажып ордувус. Өг-буленин ээзи Ю.Р. Михайлотовтун ачазы якут болгаш, олар Якутияга база элээн чурттаан, амгы үеде Кызылда чурттап, ажылдап турар. Устүнде айытканывыс дылдар дугайында картада якут дыл база чиде берип болурунун айылы турукзуп турар дылдарже кирип турар. Ынчалза-даа якуттар ук байдалын эки билип, сөөлгү чылдарда кончуг шалыпкыны-бile хөделип эгелээн. Боттарының төрелдери безин чоокка чедир орустажып турган болза, амгы үеде чүгле якуттажыр. Уруглары якут дылда шүлүүн чугаалап, ырын ырлап, төрээн дылында арыы-бile чугаалажып турар апарганын магадавас аргажок. Олар национал нзучанчылдарын катап эгидип ап, байырлалдарда безин национал открыткаларны, байыр чедириишкеннерин боттарының дылында чорудуп турар апарганы чоргааранчыг. Амгы үеде якуттар биле тываларның төрээн дылынга

хамаарылгазын деңнээр болза, бистиң тыва дылывыстың байдалы арай берге, нарын болуп турарын демдегледилер. Уруглар садтары, эгэ школаларда якут дылды өөредип, боттарының төрээн дылын арттырып алыр талазы-бile бүгү-ле хемчеглерни ап эгелээн көску. Бистиң кожавыс Хакасияда база ук байдалды эскерип болур.

Тыва чонну өске чоннардан, эң ылангыя даштыкы хевиривис, арын-шырайывыс-бile дөмөй азиат аймактардан «Тыва мен, тыва бис!» деп аңгылап, бадыткан, сагыш-сеткиливисти хостуу-бile илередип чоруур дылывысты чидирип алзывысса, тыва деп этнос, тыва кижи деп чон аңгыланмас апаар дээри безин коргунчуг, мунгаранчыг апаар-дыр. Бичии чаштар орустап туруп берген, школаларда тыва дылды таптыг хандыр башкылаарының орнунга кыдат, англи дылдарны өөредип турары, бир талазында, ниити сайзыралга экиле, а өске талазында, тыва кижиниң бодуунуң амы-хууда сайзыралынга, арын-нүүрүнгө, мөзү-шынарынга ооң ие төрээн дылын билбези кайы хире дээштигил?

Тыва дылдың нийтиледе ажыглалынга хамаарыштыр сайгарып көөр болза, ЮНЕСКО-нуң эксперттериниң айытканы байдалдың барык шуптузу ажыглаттынмастан кел чыдар деңнелде туруп турар. Ынчангаш тыва дылдың үр үеде азы ам-даа ажыглаттынып болурунун байдалын канчалдыр тургузар ужурлуг бис? Ол айтырыгга кымнар канчалдыр харыылаарын ажыы-бile чугаалажылынцар! Тыва дыл чидер болза, тыва чон база чиде бээри ол.

Ам каш чылдар эртсе, тыва дылывыс чидип, өлүг дыл апаарының айылы турукстунуп олурап ышкаждыл. Ол дүүрөнчиг, ыглаксанчыг байдал кырывыста диргелип олурапын тыва кижи бүрзүү боданып, чугаалажып көрээлинер. Санал-оналынцарны, бодалдарынцарны бистин-бile улжинцер!

**Чаңчыл билчир — чоок төрел,
Дылын билчир — хан төрел.**

Л.Ө. СЕГЛЕҢМЕЙ,

Чадаананың 3 дугаар школазының тыва дыл болгаш чогаал башкызы

Тыва дыл 5 класс. Лексикага түннел кичээл.

Сорулгазы:

дылдың адыры лексикага өөрөнген чүүлдеринге даянмышаан, уругларның билиин ханыладыры;

лексиканың янзы-бүрү хевирлеринин чижектерин катаптап тургаш, бижимел болгаш аас чугаазынга ажыглаарынга чаңчыктырыры; уругларны чараш чүүлдү үнелеп билиринге, демнег, найыралдыг болурунга кижизидери.

Даяныр билии	Кичээл хевири- кичээл-маргылдаа.	Дерилгези
Немелде материал	Ажык болгаш ажык эвес үннерни шын адаары	Плакат.
Эртем иштинىң харылзаазы	Сөс тургузуу.	Чугаа кезээ – чер-ле, черле
Өске эртем-нер-бile харылзаа	Улустун аас чогаалы. Орус дыл.	Үлөгер домактар
Чедип алыр б и л и г л е р , мергежилдер	Бот-тускайлаң чедип алыр түннелдер. Лексиканың бөлүктөрүн эки ылгап билири; Медереп билип олургаш, үндүреп түннел. Сөстүн лексиктиг утказын биллип, лексиктиг сайгарылганы шынкылып чаңчыгары; Харылзажылгага үндүреп түннел. Янзы-бүрү онаалгаларны кылып тургаш, бодунун билир дүрүмнөрүн аас-бile харыылап, чуруктар-бile до-мактар чогаадыры.	Даяныр конспект
Та в а р ж ы п болур берге-лер	Омонимнеринң бөлүктөрү, орус дылдан фразеологизмнөрни очулдуурары.	Слайд
Кичээл чо-рудулгазы	I. Организастыг кезээ II. Катаптаашкын. 1. Тестилиг онаалга. Лексика. /кады чанында эжинин ажылын хынааш, демдээн салыр/ 2. «Кым эки танысырыл?» Словарьларны кым эң эки билирил? – аас-бile харыы. 3. Дискуссия – утказының аайы-бile сөстерниң бөлүктөрү: чаңгыс уткалыг – хөй уткалыг. 4. Маргылдаа кымнар хөйнү тыварыл? 1-ги одуруг – «Караа», 2-ги одуруг – «Аксы», 3-кү одуруг – «Бажы». 5. Дорт, доора уткалыг сөстер? /домак чогаады/ соок күс соок көрүш донч чер донч кат хол салаазы терге салаазы	Мульпро-екторга хы-наар. Слайд 4 Слайд 5 Слайд 6 Слайд 7

Сегленемей Л.Ө. Лексикага түннел кичээл

	кара кыш ханы кудук кижи аксы чилиг бижек 6. «Кым дүрүм билирил?» даяныр конспектини ажыглап дүрүмнү үндүрер.	кара тон ханы бодал хем аксы чилиг шүгүмчүлел		Слайд 8																				
	<table border="1"> <thead> <tr> <th>Адаары</th><th>Бижири</th><th>Утказы</th><th>Чижээ</th></tr> </thead> <tbody> <tr> <td>дөмей</td><td>дөмей</td><td>аңғы</td><td>ай-ай</td></tr> <tr> <td>аңғы</td><td>дөмей</td><td>аңғы</td><td>[бүдүк]-[бүдүк]</td></tr> <tr> <td>аңғы</td><td>аңғы</td><td>дөмей, чоок</td><td>маңнаар, халыыр</td></tr> <tr> <td>аңғы</td><td>аңғы</td><td>удур</td><td>ак-кара</td></tr> </tbody> </table>	Адаары	Бижири	Утказы	Чижээ	дөмей	дөмей	аңғы	ай-ай	аңғы	дөмей	аңғы	[бүдүк]-[бүдүк]	аңғы	аңғы	дөмей, чоок	маңнаар, халыыр	аңғы	аңғы	удур	ак-кара			Слайд 9
Адаары	Бижири	Утказы	Чижээ																					
дөмей	дөмей	аңғы	ай-ай																					
аңғы	дөмей	аңғы	[бүдүк]-[бүдүк]																					
аңғы	аңғы	дөмей, чоок	маңнаар, халыыр																					
аңғы	аңғы	удур	ак-кара																					
	7. Шүлүктүң аянныг номчулгазын кылып тура, дүрүмге хамааржыр сөстерни демдеглээр. Падежтерин тывар. Утказынга кижизидилге ажылы.			Слайд 10																				
	Л. Ооржак Сөс.																							
	Физминутка. Аянныг номчувушаан, эдерти кылыр.																							
	III. Быжыглаашын.																							
	1. Чуруктар-бите ажыл. Одуруглар аайы-бите сөстерни тып, домактар чогаадыр:			Слайд 11, 12, 13																				
	1-ги одуруг – «Синонимнер», 2-ги одуруг – «Омонимнер», 3-кү одуруг – «Антонимнер».																							
	2. Фразеологизмнер деп чүл?																							
	a. Ном-бите ажыл. Мергежилге 77 (аас-бите)																							
	b. Орус дылдан очулдуруп көрүнөрөм.																							
	IV. Түңнел. Рефлексия. Лексикага ниитизи-бите чүнү билип алдың? Бодунга каш деп демдек салыр сен?																							
	/Салган демдээ дүгжүр бе деп чүүлдү 1–3 өөреникчиден айтырылтар./ Кичээлдин эпигравынга хамаарыштыр кылган чүүлүвүстү түңнеп үлөгер домактар номчулгазы. Ында синоним, антонимнерни тывар.			Өөредилгө ному арын 46.																				
	V. Онаалга.																							
	a) Хөй уткалыг сөстер ажыглап тургаш, домактар чогаадыр. б) «Алдын күс» деп кыска чогаадыг бижиир, аңаа синонимнер, антонимнерни ажыглаар. в) Синонимнер, антонимнер ажыглап тургаш, «Авам» деп шулук чогаадыр.			Слайд 14,15,16 Слайд 17																				
				Слайд 18																				

Капсырылга!

Лексика**5 класс****Тестилиг онаалга**

Сөстерниң утказын көрүп тургаш, шын тааржылгазын айыт:

1. Ай-ай, хаак-хаак	a) чаңғыс уткалыг сөстер
2. Чидиг угаан, доң кат	б) дорт уткалыг сөстер
3. Алғы-алғы, кадар-кадар	в) доора уткалыг сөстер
4. Адыг, чааш, мажаалай	г) хөй уткалыг сөстер
5. Чидиг бижек, доң чер,	з) синоним
6. Баш, бут, думчук	д) омоним
7. Үгү, даг	е) антоним
	ж) омограф

Шын харызызын бижи.

8. Бижири аңғы, утказы дөмей сөстерни дээр.
 9. Быжыг сөс каттыжышкынында сөстер ... утканы илередир.
 10. Ойзу адаар сөстер дээргэ ..., олар ... сөстерни солуур.

Сөглөнмей Л.Ө. Лексикага түңнел кичээл

Л. Т. КАРТИ,

Кызылдың 3 дугаар школазының
эгे класстар башкызы

ТЕМАЗЫ: ДЕМДЕК АДЫ **(тыва дыл, 4 класс)**

Сорулгазы:

1. Демдек адының чугула шынарлары-
бile таныжылга.
2. Домакта, сөзүгелде демдек аттарын,
демдек адының хамааржып чоруур чүве адын
тып билиринин мергежилдерин сайзырадыр.
3. Уругларның шын олуарын, кыдирааш
чурумун сагып бижиирин чедип алыр.

Дерилгези: слайдылар, чуруктар,
карточкалар, таблица.

Чорудуу:**I. Организастыг кезээ:**

Класста башкылар-бile мендилежир.

II. Актуализастыг кезээ:

1. Индивидуалдыг карточка-бile ажыл.

(4 уруг ажылдаар)

Сайгарылгалар:

- a) Сөс тургузуун сайгарар, утказын
сайгарар:

Сайзыралдыг –

угаанныг –

медерелдиг –

б) Сөстүн үжүк сайгарылгазы:

Солун – 2 слог, 5 үн, 5 үжүк, 2 а.ү., 3 а. э. ү.

с-[с]-а. э. ү., күштүг;

о-[о]- а. ү., кыска, кадыг;

л-[л]- а. э. ү., аяар;

ү-[ү]- а. ү., кыска, кадыг;

н-[л]- а. э. ү., аяар;

– Бөгүн тыва дыл кичээли кандыг болурул?

1 слайд**КАНДЫГ КИЧЭЭЛ БОЛУРУЛ?**

Карти Л. Т. Демдек ады

– Ажыл-агыйжы азы орустап чугаалаарга
«Деловая игра» дээр кичээл болур.

– Бо чараш сөстер чүү деп айтырыгларга
харыылаар-дыр? (кандыг? чулуг? деп
айтырыгларга харыылаар)

– Кандыг? чулуг? деп айтырыгга
харыылаар чугаа кезээн чүү деп адаар бис,
уруглар? (Демдек ады)

II слайд

– Ынчангаш бөгүнгү темавыс – «Демдек
ады».

– Ажыл-агыйжы кичээл болганды, бистер
3 одуругну «Демдек ады» деп солун үндүрери-
бile III килдиске чарып аалыңар.

I. килдис – «Медээлер» килдизи

II. килдис – «Дыннадыглар»

III. килдис – «Чагаа килдизи»

Бүдүн кичээл дургузунда ажылдааш,
«Демдек ады» деп солун үндүреринге белен
бис бе? (Иие).

III слайд. Чaa тема. Ам кичээл кандыг
сорулгальыг болурул?

Кичээлдиң сорулгазы:

1. Демдек адының чугула шынарлары-бile
таныжылга.

2. Домакта, сөзүгелде демдек аттарын, демдек
адының хамааржып чоруур чүве адын тып
билиринин мергежилдерин сайзырадыр.

3. Сөзүгелдин кол бодалын тодарадып билирин
быжыглаар.

– Сорулгавыс салдынган, ам шиитпирлээр айтырыларыбысты номчунар, ону делгөрөнгөй-бile солунга чырыдар бис, уруглар.

IV слайд

Шиитпирлээр айтырылар:

- Демдек ады чүнү илередирил?
- Кандыг айтырыларга харыллаттынар?
- Демдек ады кандыг чугаа кезээнге хамааржырыл?
- Домакка демдек аттарының ажыы чүл?

Эжик соктаар!!!

– 4 «е» классың чагаа килдизинге чагаа чоруткан, ону эккелдим.

– Улуу-бile четтирдивис!

V слайд

«Чагаа килдизи» өөреникчи бирги чагааны номчуур).

Чагаа килдизи

Дииңни көөрүмгө, шимчеш дивейн олур: карактарлыг, сыргалыг, кудуруун өрү астып алган. Чүү кончуг амытан ыйнаан. Бοолаар дээримгэ, холум көдүртүнмеди.

VI слайд

Ийиги чагаа

Дииңни көөрүмгө, шимчеш дивейн олур: **дозур-дозур кара карактарлыг, сүүр-сүүр сыргалыг, селбегер** кудуруун өрү астып алган. Чүү кончуг **дидим, чарааш** амытан ыйнаан. Бοолаар дээримгэ, холум көдүртүнмеди.

– Оо! Солун-на чагаалар-дыр! Ам, уруглар, ийи чагааны деңнеп көрээлинерем!

– Кайы чагаада дииңни эң-не чарааш, тодаргай көргүскен-дир? (уругларның харыллатылары).

– Дииңни ынчаар көргүзеринге кандыг чарааш сөстер дузалаан-дыр? (Уруглар номчуур)

– Ол сөстер чүү деп айтырыларга харыллаарыл? Кандыг чугаа кезэ болурул? (кандыг? чулуг? – демдек ады болур).

Чагаа килдизинге келген 2 чагааны сайгарып, түннелди үндүрдүнчөр, эр хей силер, уруглар!

Өң-чүзүнү кандыг?	Шынары кандыг?	Хемчээли кандыг?	Хамаарылганың демдек ады чулуг?
кызыл-сарыг (дииң) күү (дииң)	кашпагай көжээ дидим чарааш	бичий азарганчыг	кара карактарлыг дииң сыргалыг дииң кудуруктуг дииң

3. Номда дүрүм-бile ажыл.

1) Демдек аттары чүвелерниц шынарын азы демдээн көргүзер, **кандыг? чулуг?** деп айтырыларга харыллаттынар.

2) Домакка демдек аттары чүве аттарынга хамааржып чоруур:

чагырткан сөс

өзек сөс

$$\begin{array}{ccc} \downarrow & & \times \\ \text{демдек ады} & \text{чүве ады} & = \text{СК} \\ \text{чаагай} & \text{хлеб} & \\ \text{тооруктуг} & \text{пөш} & \end{array}$$

ч.а. *кайда?* *кандыг?* д.а. *чүү?* ч.а. *канчап чор?* к.с.

Кыштаг чанында кара айт маңнап чор.

Кажаа чанында чүлүг хой оглун эмзирип тур? (словарь хураган-хойнун оглу)

ч.а. *кайда?* *чүлүг?* д.а. *чүү?* ч.а. *чүнү?* ч.а. *канчап тур?* к.с.

Кажаа чанында хураганныг хой оглун эмзирип тур.

Саваң кырында кандыг бызаа чыдыр?
ч.а. *кайда?* эдер. *кандыг?* д.а. *чүү?* ч.а. *канчап чыдыр?* к.с.

Саван кырында чаш бызаа дыштанып чыдыр.

XI слайд

Тест «Демдек ады»

1. Демдек ады дээрge сёстер.
а) чүвелерниң адын көргүзөр;
б) чүвелерниң шынар-демдээн көргүзөр;
в) чүвелерниң кылдынын, шимчээшкүнин көргүзөр.

2. Демдек ады кандыг айтырылгарга харыллаттынар.
а) канчап тур? канчаар? канчап тур?
б) кым? чүү?
в) *кандыг?* чүлүг?

3. Демдек ады кирген сёстерни тывар:
а) *ажыг, чигирзиг, чаагай;*
б) бызаа, хураган, кулун;
в) шураар, чыдар, олуарар.

4. Демдек ады чуге ескерлирил?
а) санга, падежке, хамаарылга ескерлир;
б) *санга, падежке, хамаарылга ескерилбес.*

Демдек аттары- чүвелерниң шынарын азы демдээн көргүзөр, кандыг? чүлүг? деп айтырылгарга харыллаттынар.

Домакка демдек аттары чүве адынга хамааржыр: чаагай хлеб

XIII, XIV слайд

- Демдек ады домакты делгередип, каастап, сёстерни байыдып туар.
- Демдек ады чугаа көзектеринин аразында эң-не каас-коя чугаа көзәэ.

Демдек ады падежтерге , саннарга ескерилбес.

Демдек ады домакка тодарадылга болур.

XVI слайд

XV слайд. Ам солунувустун арыннары белен.

Солун «Демдек ады»

Демдек аттары-чүвөлөриң шыныары азы демдээн көргөз, канды? чулۇ? деп айтырмыларга харыллаттынар.

Домакка демдек аттары чүве адынга хамааржып: чаагай хлеб

Демдек ады домакты делгердин, каастап, сөстерни байыдып турар.

Демдек ады чугас көзектеринин аразында эн-не каас-коя чугаа көзээ.

Кол редактору: Карти Л.Т.
Көзигүннери:
4 «ө» классын мөдээ,чагаа,
дыннадыг күлдизи
Солуннун үндүрген хүнү
14.03.2013 чыл

РЕФЛЕКСИЯЛЫГ КЕЗЭЭ:

1. Демдек ады деп чул?
2. Демдек аттары чүнү илередирил?
3. Кандыг айтырылгарга харыллаттынары?
4. Домакка демдек ады кандыг чугаа көзээ-бile харылзажып чоруурul?

Онаалга
Мергежилге 280 (арын 109).